सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : पुष्प ६२ वें

गांधीजींची
संक्षिप्त आत्मकथा

संक्षेपकार
रघुनाथ गणेश जोशी, वाङ्मयविशारद

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे
विषय
IRBK-0105365
IRBK-0105365

मार्च १९५५]

[साधी बांधणी ... २॥ रु.
पुठ्ठा बांधणी ... ३ रु.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करा, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

[साधी बांधणी २॥ रु.
पुठ्ठा बांधणी ३ रु.

मार्च १९५५]

प्रकाशक
गोविंद वामन कुलकर्णी
सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला,
टिळक रोड, पुणें २.

संपादक
आचार्य शं. द. जावडेकर
आचार्य स. ज. भागवत

मुद्रक
रा. ना. सरनाईक
सुलभ मुद्रणालय,
२९१ शनिवार, पुणें २.

ग्रं. ५३६५

निवेदन

महात्मा गांधींच्या 'आत्मकथे'चें एक संक्षिप्त रूप महाराष्ट्रांतील तरुण वाचकांसाठीं तयार करावें ही कल्पना सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेचे व्यवस्थापक श्री रघुनाथ गणेश जोशी यांना प्रथम सुचली, त्यासाठीं त्यांनीं 'नवजीवन' संस्थेकडून परवानगी मिळविली व संक्षेप करण्याच्या कामाला त्यांनीं उत्साहानें प्रारंभ केला. दुर्दैवानें गेल्या सप्टेंबरअखेर श्री र. ग. जोशी यांचें अकस्मात् हृदयविकारानें देहावसान झाल्यामुळें तें त्यांचें काम खंडित झालें होतें. परंतु श्री श्रीपाद जोशी यांनीं तें पुरें करून देण्याचें हौसेनें ठरविलें आणि त्यामुळेंच आज हें पुस्तक प्रकाशित होत आहे. केवळ मालेवरील प्रेमानेंच नव्हे तर एक मित्रकार्य म्हणूनहि श्री श्रीपाद जोशी यांनीं निर्लोभपणें हें कार्य तडीस नेल्याबद्दल मालेच्या वतीनें आम्ही त्यांचे आभारी आहोंत. तसेंच सदर संक्षिप्त रूप प्रकाशित करण्यास परवानगी दिल्याबद्दल 'नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद' या संस्थेचेहि आम्ही आभारी आहोंत.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेनें प्रसिद्ध केलेल्या संपूर्ण 'आत्मकथे'चें मोठें पुस्तक पूज्य अप्पासाहेब पटवर्धन यांनीं मूळ गुजरातीवरून स्वतः अनुवादित केलेलें आहे. सामान्यतः त्या अनुवादावरूनच हें 'संक्षिप्त आत्मकथे'चें पुस्तक तयार करण्यांत आलेलें आहे.

अहमदाबादच्या नवजीवन प्रकाशन मंदिरानें गुजरातीमध्यें 'संक्षिप्त-आत्मकथा' नांवाचें एक छोटें पुस्तक कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलें आहे. श्री मथुरादास त्रिकमजी यांनीं या पुस्तकाचें संपादन केलेलें आहे. प्रस्तुतच्या मराठी 'संक्षिप्त आत्मकथे'ची रचनाहि बहुतांशीं त्याच गुजराती पुस्तकाला अनुसरून केलेली आहे, हें या ठिकाणीं नमूद करण्यासारखें आहे.

कै. र. ग. जोशी यांचा संकल्प पुरा करण्यांत मालेला यश मिळाल्या-मुळें आम्हांला विशेष समाधान वाटत आहे. मालेच्या त्यांनीं केलेल्या थोर सेवेचें या वेळीं कृतज्ञतापूर्वक स्मरण केल्याशिवाय राहावत नाहीं. या पुस्तकानें महात्मा गांधींच्या चैतन्यदायी जीवनकथेचा महाराष्ट्रांत सर्वत्र प्रसार होण्यास मदत होईल असा आम्हांला दृढ भरंवसा आहे.

प्रकाशक

IRBK 0105365

IRBK-0105365

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना १

पहिलीं एकोणीस वर्षें

१ जन्म व बालपण १
२ बालविवाह ५
३ हायस्कुलांत ६
४ दुःखद प्रसंग ९
५ चोरी आणि प्रायश्चित्त १२
६ वडिलांचा मृत्यु व माझी नालायकी १४
७ धर्मजागृति १५
८ विलायतेची तयारी १८

विलायतेंत

९ आरंभींचे महिने २१
१० 'सभ्य' वेषांत २३
११ फेरफार २६
१२ अन्नाचे प्रयोग २८
१३ लाजाळूपणा हीच माझी ढाल ३०
१४ असत्यरूपी हलाहल ३१
१५ धार्मिक परिचय ३३
१६ 'निर्बलके बल राम' ३६
१७ बॅरिस्टर तर झालों-पण पुढें ! ३७

हिंदुस्थानांत

१८	रायचंदभाई	... ...	३९
१९	संसारप्रवेश	... ...	४१
२०	पहिला मुकदमा	... ...	४२
२१	पहिला अपघात	... ...	४४
२२	दक्षिण आफ्रिकेची तयारी	... ...	४५

दक्षिण आफ्रिकेंत

२३	नाताळला जाऊन पोंचलों	... ...	४७
२४	'कूली बॅरिस्टर'	... ...	४८
२५	प्रिटोरियाला जातांना	... ...	५१
२६	आणखी हालअपेष्टा	... ...	५३
२७	प्रिटोरियांतील पहिला दिवस	... ...	५६
२८	खिस्ती संबंध	... ...	५८
२९	हिंदी लोकांची ओळखदेख	... ...	५९
३०	कूलीपणाचा अनुभव	... ...	६०
३१	दाव्याची तयारी	... ...	६१
३२	धार्मिक मंथन	... ...	६३
३३	'को जाने कलकी!'	... ...	६५
३४	राहिलों	... ...	६७
३५	काळ्याला मज्जाव	... ...	६९
३६	नाताळ-इंडियन-कॉंग्रेस	... ...	७०
३७	बालासुंदरम्	... ...	७१
३८	तीन पौंडांचा कर	... ...	७२
३९	धर्मनिरीक्षण	.. ...	७४
४०	गृहव्यवस्था	... ...	७५
४१	स्वदेशीं परत आलों	... ...	७८

हिंदुस्थानांतील कार्य

४२ हिंदुस्थानांत ७९
४३ राजनिष्ठा आणि शुश्रूषा ८१
४४ मुंबई-पुण्यांतील सभा ८३
४५ ' लगेच परत फिरा ' ८४

दक्षिण आफ्रिकेची दुसरी वारी

४६ तुफानाचीं पूर्वचिन्हें ८६
४७ तुफान ८८
४८ कसोटी ८९
४९ शान्ति ९२
५० बालशिक्षण ९३
५१ सेवावृत्ति ९५
५२ ब्रह्मचर्य–१ ... ... ९६
५३ ब्रह्मचर्य–२ ... ... ९८
५४ साधी राहाणी १००
५५ बोअर युद्ध १०१
५६ नगर-सुधारणा व दुष्काळ-निधि १०३
५७ देशगमन १०४

हिंदुस्थानांतील निवास

५८ कलकत्ता शहरीं १०७
५९ महासभेमध्यें १०८
६० गोखल्यांच्या सहवासांत ११०
६१ मुंबईत स्थिर झालों ११३
६२ धर्मसंकट ११४
६३ परत दक्षिण आफ्रिकेला ११६

दक्षिण आफ्रिकेची तिसरी वारी

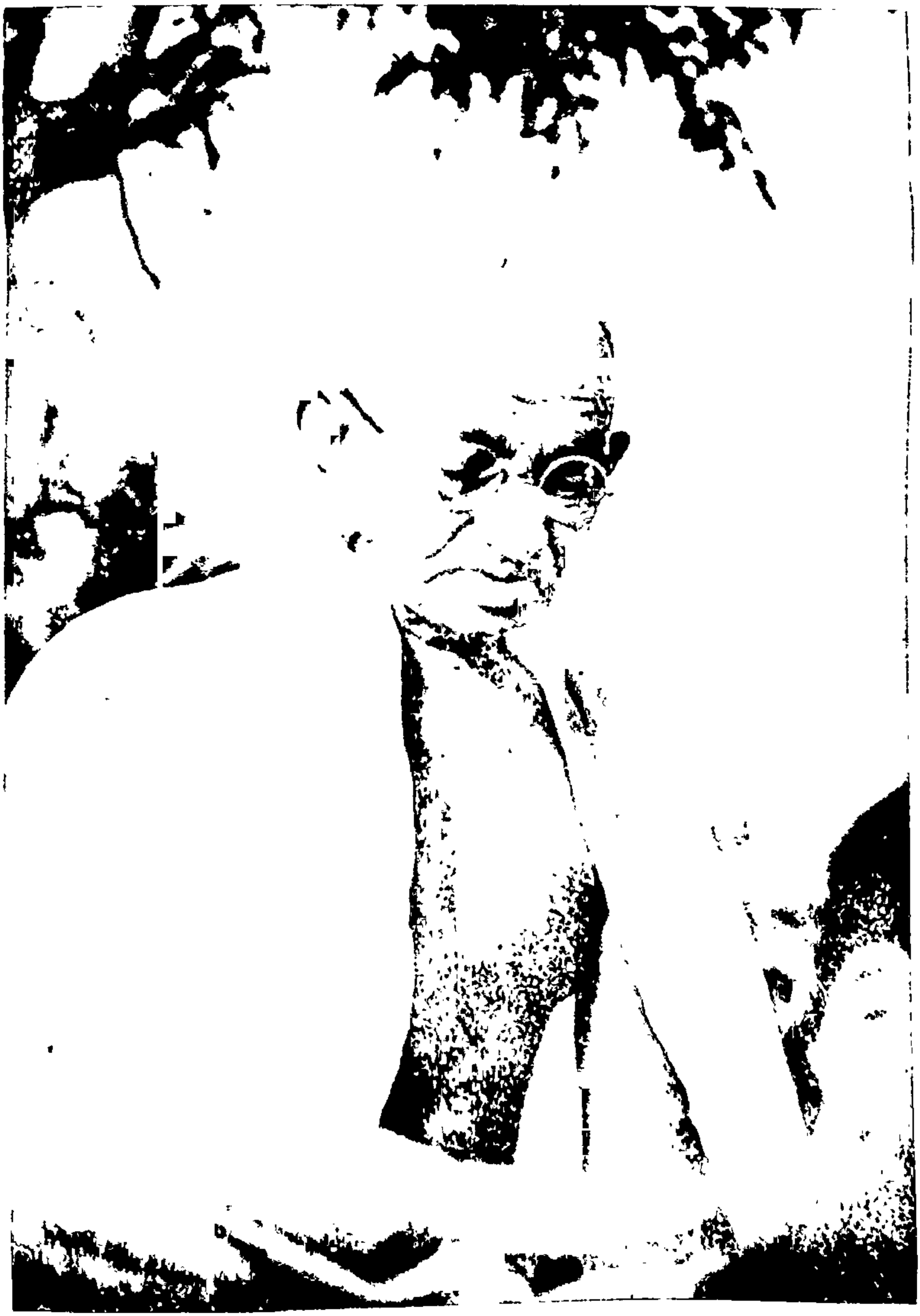
६४ नाताळमध्यें ११८
६५ ट्रान्सवालमध्यें १२०
६६ वाढती त्यागवृत्ति १२२
६७ आत्मनिरीक्षणाचा परिणाम १२३
६८ शाकाहारार्थ बलिदान १२६
६९ माझे विविध प्रयोग १२७
७० बलवानाशीं दोन हात १२९
७१ एक पुण्यस्मरण १३१
७२ इंग्रजांचा परिचय १३४
७३ 'इंडियन् ओपिनियन्' १३७
७४ 'कूली लोकेशन्' १३९
७५ प्लेग १४०
७६ लोकेशन्ची होळी १४३
७७ एका पुस्तकाचा जादूसारखा परिणाम १४५
७८ फिनिक्सची स्थापना १४७
७९ पोलाकनीं उडी ठोकली १४८
८० मित्रांचे विवाह १४९
८१ घरांतील फेरफार व बालशिक्षण १५०
८२ झुलू बंड १५१
८३ हृदय-मंथन १५३
८४ अन्नाचे आणखी प्रयोग १५५
८५ घरांत सत्याग्रह १५६
८६ संयमाकडे १५८
८७ पंतोजी १५९

८८ शिक्षण १६१
८९ बऱ्यावाईटांचें एकत्र राहाणें १६४
९० प्रायश्चित्तादाखल उपवास १६५
९१ गोखल्यांच्या भेटीस १६६
९२ महायुद्धांत भाग १६८
९३ धर्मांचें कोडें १६९
९४ सत्याग्रहाची चुणूक १७१
९५ दुखण्यावर इलाज १७३
९६ निघालों १७५
९७ माझीं वकिली १७६

हिंदुस्थानांत स्थायिक झालों

९८ पहिला अनुभव १७८
९९ पुण्यास १७९
१०० धमकी म्हणजे ! १८०
१०१ शांतिनिकेतन १८२
१०२ माझा प्रयत्न १८४
१०३ कुंभ १८५
१०४ लक्ष्मण झूला १८८
१०५ आश्रमाची स्थापना १९०
१०६ कसोटी १९१
१०७ गिरमिटची पद्धति १९३
१०८ निळीचा डाग १९४
१०९ बिहारी सरलता. १९५
११० अहिंसादेवीचा साक्षात्कार १९७
१११ खटला काढून घेतला १९९

११२	कार्यपद्धति	...	...	२००
११३	ग्रामप्रवेश	...	...	२०२
११४	उजळ बाजू	...	...	२०३
११५	मजुरांशीं संबंध	..	...	२०४
११६	आश्रमाचें दर्शन	...	...	२०५
११७	उपवास	...	...	२०६
११८	खेडा-सत्याग्रह	...	...	२०८
११९	ऐक्याची तळमळ	...	...	२१०
१२०	रिक्रूटभरती	...	...	२१२
१२१	मृत्युशय्या	...	...	२१३
१२२	रौलॅट ॲक्ट व माझें धर्मसंकट	...	...	२१६
१२३	तें अद्‌भुत दृश्य	...	...	२१८
१२४	तो आठवडा–१	...	...	२१९
१२५	तो आठवडा–२	...	...	२२१
१२६	'पहाडाएवढी चूक'	...	...	२२४
१२७	'नवजीवन' आणि 'यंग इंडिया'	...	...	२२६
१२८	पंजाबांत	...	...	२२७
१२९	खिलाफतीच्या बदल्यांत गोरक्षण !	...	...	२२८
१३०	अमृतसरची राष्ट्रीय सभा	...	...	२३०
१३१	राष्ट्रीय सभेंत प्रवेश	...	...	२३१
१३२	खादीचा जन्म	...	...	२३२
१३३	एक संवाद	...	...	२३४
१३४	असहकाराचा प्रवाह	...	...	२३५
	पूर्णाहुति	...	...	२३७

प्रस्तावना

सत्याचे जे अनेक प्रयोग मीं केले आहेत, त्यांची हकीकत 'आत्मकथे'च्या नांवाखालीं मला लिहावयाची आहे. माझ्या सर्व प्रयोगांची मालिका लोकांसमोर राहिली तर ती लाभदायी होऊन राहील, असें मला वाटतें— किंवा असा मला मोह वाटतो म्हणाना ! राजकीय क्षेत्रांतील माझे प्रयोग आतां हिंदुस्थानच्या माहितीचे झाले आहेत; पण माझे आध्यात्मिक प्रयोग, कीं जे माझा मीच जाणूं शकणार, आणि ज्यांतूनच माझी राजकीय क्षेत्रांतील शक्तिहि उद्भवलेली आहे, त्या प्रयोगांचें वर्णन करून सागणें मला आवडेल खरें. जसजसा मी माझ्या भूतकालीन जीवनावर दृष्टि टाकीत जातों, तसतसें माझें अल्पत्व मला स्पष्टपणें दिसून येतें. मला जें करावयाचें आहे, ज्याच्यासाठीं आज तीस वर्षें माझी धडपड चालली आहे, तें तर आत्मदर्शन, ईश्वराचा साक्षात्कार, मोक्ष हेंच होय. माझी सर्व हालचाल याच दृष्टीनें होत असते. माझें लिखाण सर्व याच दृष्टीनें चालतें, आणि राजकीय चळवळींतहि मी मनोभावानें पडतों, तेंहि याचसाठीं.

पहिल्यापासूनच माझें असें मत आहे, कीं जें एकाला शक्य आहे तें सर्वांना शक्य आहे. त्यामुळें माझे प्रयोग खाजगी म्हणून झालेले नाहींत; खाजगी राहिलेलेहि नाहींत. अलबत. अशा कित्येक गोष्टी असतात कीं, ज्या आत्म्याला समजणार, आत्म्यांतच अंतर्धान पावणार. अशा गोष्टींचें वर्णन माझ्या शक्तीपलीकडचें आहे, माझ्या प्रयोगांमध्यें तरी आध्यात्मिक म्हणजे नैतिक; धर्म म्हणजे नीति; आत्म्याच्या दृष्टीनें पाळावयाची नीति तो धर्म; अर्थात् ज्या गोष्टींचा निर्णय बालक, तरुण व वृद्ध करतात व करूं शकतात, अशा गोष्टींचाच समावेश या कथेमध्यें होईल. असली कथा जर मला तटस्थपणें, निरभिमानवृत्तीनें लिहितां आली, तर त्यापासून तसलेच प्रयोग करणाऱ्या इतर लोकांना थोडीबहुत सामग्री मिळूं शकेल.

माझे प्रयोग कोणत्याहि प्रकारें संपूर्ण आहेत, असें माझें मुळींच म्हणणें नाहीं. मीं खूप आत्मनिरीक्षण केलें आहे; एकन् एक भावना तपासली आहे, तिचें पृथक्करण केलें आहे; परंतु त्यावरून निघालेलीं अनुमानें सर्वोच्याच बाबतींत अखेरचीं आहेत, किंवा खरीं आहेत, किंवा तीं तेवढींच

खरीं असा माझा मुळींच आग्रह नाहीं. मी पावलोपावलीं ज्या ज्या गोष्टी समोर येतील त्यांचें त्याज्य आणि ग्राह्य असे दोन वर्ग पाडतों आणि ग्राह्य मानलेल्या गोष्टींस अनुरूप असें स्वतःचें वर्तन निश्चित करतों. आणि अशा तऱ्हेनें ठरविलेल्या आचरणापासून जोंपर्यंत माझें, म्हणजे माझ्या बुद्धीचें आणि आत्म्याचें समाधान होत असेल, तोंपर्यंत मला त्याच्या शुभ परिणामाबद्दल अचलित विश्वास राखलाच पाहिजे.

या प्रयत्नाला पहिलें नांव मीं 'सत्याचे प्रयोग' असें दिलें आहे. यांमध्यें अहिंसा, ब्रह्मचर्य इत्यादि नियमांचेहि प्रयोग येऊन जातील. हे नियम सत्याहून भिन्न समजले जातात; परंतु माझ्या मतें सत्यच सर्वश्रेष्ठ आहे, आणि त्यामध्येंच अगणित वस्तूंचा समावेश होऊन जातो. हें सत्य म्हणजे स्थूल-वाचिक-सत्य नव्हे; तर जसें वाचेचें, तसें विचाराचेंहि. हें सत्य म्हणजे आपण कल्पिलेलें सत्य तेवढेंच नव्हे; तर स्वतंत्र, शाश्वत सत्य; म्हणजे परमेश्वरच.

परमेश्वराच्या व्याख्या अगणित आहेत. कारण त्याच्या विभूतीहि अगणित आहेत. या विभूती मला आश्चर्यचकित करून टाकतात, क्षणभर मुग्धहि करतात. परंतु मी सत्यस्वरूपी परमेश्वराचाच पुजारी आहें. तो एकच सत्य आहे, आणि बाकी सारें मिथ्या आहे. तें सत्य मला सांपडलेलें नाहीं, मी त्याच्या शोधांत आहें. त्याच्या शोधार्थ मला सर्वांत प्रिय असलेल्या वस्तूचाहि त्याग करण्यास मी तयार आहें. या शोधरूपी यज्ञामध्यें या शरीराचाहि होम करण्याची माझी तयारी आहे, आणि शक्तिहि आहे असा मला विश्वास वाटतो. परंतु जोंपर्यंत मला त्या सत्याचा साक्षात्कार झाला नाहीं, तोंपर्यंत माझ्या अंतरात्म्याला जें सत्यसें वाटतें त्या काल्पनिक सत्यालाच माझा आधार समजून, त्याच्याच खुणेचा दिवा करून, त्याच्या आश्रयानें मी माझें जीवन व्यतीत करीत आहें.

हा मार्ग जरी वस्तऱ्याच्या धारेवर चालण्यासारखा आहे, तरी तो मला सोप्यांत सोपा वाटला आहे. या मार्गानें जातांना झालेल्या भयंकर चुकाहि मला क्षुल्लकशा वाटल्या आहेत. कारण त्या चुका करीत असतांहि मी बचावून गेलों आहे आणि माझ्या समजुतीनें प्रगतिहि केली आहे. दुरून दुरून विशुद्ध सत्याचें-ईश्वराचें-अंधुक दर्शनहि करूं लागलों आहें. सत्यच काय

तें आहे; त्याशिवाय या जगांत दुसरें कांहींहि नाहीं, असा माझा विश्वास दिवसेंदिवस बळावत जात आहे.

सत्याच्या शोधाचीं साधनें जितकीं कठिण तितकींच सोपींहि आहेत. तीं एखाद्या अभिमानी इसमाला अशक्यशीं वाटतील आणि एखाद्या निष्पाप बालकाला अगदीं संभवनीय वाटतील. सत्याच्या शोधकाला रजःकणापेक्षांहि तुच्छ बनावें लागतें. सर्व जग रजःकणाला चिरडीत असतें; परंतु सत्याचा पुजारी तर रजःकणसुद्धां त्याला चिरडूं शकेल इतका अल्प बनणार नाहीं, तोंपर्यंत त्याला निरपेक्ष सत्याचें किंचिन्मात्र दर्शनहि दुर्लभ आहे.

मी जीं प्रकरणें लिहिणार आहें, त्यांत जर वाचकाला अभिमानाचा भास झाला, तर त्यानें खुशाल समजावें, कीं माझ्या शोधांत कांहीं तरी न्यून आहे, आणि माझा साक्षात्कार मृगजलवत् आहे. माझ्यासारख्या अनेकांचा क्षय झाला तरी फिकीर नाहीं, परतु सत्याचा जय होवो ! अल्पात्म्याचें माप काढण्यासाठीं सत्याचा गज कधींहि आंखूड न होवो !

सांगण्यालायक एकहि गोष्ट मी छपविणार नाहीं. माझ्या दोषांची जाणीव वाचकांस परिपूर्ण करून देण्याची मला उमेद आहे. मला फक्त सत्याचे शास्त्रीय प्रयोग वर्णावयाचे आहेत. मी कसा देखणा आहें, तें सांगत बसण्याची तिळमात्र इच्छा नाहीं. ज्या मापानें स्वतःला मोजण्याची माझी इच्छा आहे, आणि जें माप आपण सर्वांनीं आपापल्याला लावलें पाहिजे, त्याप्रमाणें तर मी निःशंकपणें म्हणेन कीं,

मो सम कौन कुटिल खल कामी ?
जिन तनु दियो ताहि बिसरायो
ऐसो निमकहरामी ॥

कारण कीं ज्याला मी संपूर्ण श्रद्धापूर्वक माझ्या श्वासोच्छ्वासाचा स्वामी समजतों, ज्याला मी माझ्या निमकाचा दाता मानतों, त्याच्यापासून अजूनहि मी दूर आहें, ही गोष्ट मला क्षणोक्षणीं सलते. त्याला कारणीभूत असलेले माझे विकार मी पाहूं शकतों. परंतु त्यांना अजूनहि बाहेर मात्र काढून लावूं शकत नाहीं.

आश्रम साबरमती
मार्गशीर्ष शु. ११, संवत् १९८२

मोहनदास करमचंद गांधी

गांधीजींची

संक्षिप्त आत्मकथा

पहिलीं एकोणीस वर्षें

१

जन्म व बालपण

गांधी-कुटुंब प्रथम तरी किराण्या मालाचा व्यापार करणारें असावें. परंतु माझ्या आजोबांपासून गेल्या तीन पिढ्या तें राज्यकारभार करीत आलें आहे. उत्तमचंद ऊर्फ ओता गांधी दृढनिश्चयी असावेत असें दिसतें. राज्यप्रकरणीं लटपटींमुळें त्यांना पोरबंदर सोडावें लागलें व त्यांनीं जुनागडच्या राजाचा आश्रय घेतला. त्यांनीं नबाबसाहेबांना डाव्या हातानें सलाम केला. या अविनयाचें कारण कोणीं विचारलें तेव्हां उत्तर मिळालें, "उजवा हात तर पोरबंदरला देऊन चुकलों आहें."

ओता गांधींचीं एकामागून एक दोन कुटुंबें झालीं. पहिल्याचे त्यांना चार मुलगे होते आणि दुसऱ्याचे दोन. त्यांपैकीं पांचवे करमचंद ऊर्फ कबा गांधी व शेवटचे तुलसीदास गांधी. कबा गांधी हे माझे वडील. पोरबंदरची दिवाणगिरी सोडल्यानंतर ते राजस्थानी कोर्टांत सभासद होते. नंतर राजकोटला व कांहीं काळ वांकानेरला दिवाण होते.

कबा गांधींचींहि एकामागून एक चार कुटुंबें झालीं. पहिल्या दोहोंपासून दोन मुली झाल्या. शेवटच्या पुतळीबाईपासून एक मुलगी व तीन मुलगे झाले, त्यांतला सर्वांत धाकटा मी.

वडील कुटुंबप्रेमी, सत्यप्रिय, धीट, उदार पण रागीट असे होते. कांहीं अंशीं ते विषयासक्तहि असावेत. त्यांचा शेवटचा विवाह चाळिसाव्या वर्षांनंतर झाला होता. ते लांचेपासून दूर पळत, त्यामुळें शुद्ध न्याय देत अशी आमच्या कुटुंबांत व बाहेरहि बोलवा होती. सरकारशीं ते अत्यंत राजनिष्ठ असत. एकदां प्रांताच्या एका साहेबानें राजकोटच्या ठाकुरसाहेबांचा अपमान

केला असतां त्याबद्दल ते त्याच्याशीं भांडले. साहेब संतापले. कबा गांधींना माफी मागण्यास फर्मावितें असतां त्यांनीं माफी मागण्याचें नाकारलें व त्यापायीं कांहीं तास ते अटकेंतहि राहिले; परंतु ते डगमगले नाहींत. त्यामुळें अखेरीस त्यांना साहेबानें सोडून देण्याचा हुकूम केला.

वडिलांनीं द्रव्यसंचय करण्याचा लोभ कधींच धरला नव्हता; त्यामुळें आम्हां भावांसाठीं ते थोडकींच मालमत्ता ठेवून गेले.

वडिलांचें शिक्षण केवळ अनुभवजन्य होतें. ज्याला आपण आज गुजराती पांचव्या इयत्तेचें शिक्षण म्हणूं, तेवढें शिक्षण त्यांचें झालें असेल. इतिहास-भूगोलाचें ज्ञान तर विचारायलाच नको ! असें असूनहि त्यांचें व्यवहारज्ञान इतक्या उच्च दर्जाचें होतें, कीं सूक्ष्मांत सूक्ष्म प्रश्नाचा उलगडा करण्यांत किंवा हजार माणसांपासून काम घेण्यास त्यांना अडचण पडत नसे. धार्मिक शिक्षण नसल्यासारखेंच. परंतु देवळांत जाण्यानें कथा वगैरे ऐकून जें धर्मज्ञान असंख्य हिंदूंना सहजीं मिळत असतें, तें त्यांना होतें. एक विद्वान् ब्राह्मण आमच्या कुटुंबाचे मित्र होते. त्यांच्या सल्ल्यावरून शेवटीं शेवटीं त्यांनीं गीतापाठ सुरू केला होता, आणि रोज पूजेच्या वेळीं थोडेबहुत श्लोक ते मोठ्यानें म्हणत असत.

आई साध्वी स्त्री होती. ती फार भाविक होती. पूजापाठ केल्याशिवाय ती कधीं जेवत नसे. हवेलींत* नित्यनेमानें जायची. ती कठिणांत कठिण व्रत घेई आणि निर्विघ्नपणें पार पाडी. लागोपाठ दोन-तीन उपास म्हणजे तर तिला कांहींच नाहींसें वाटे. एका चातुर्मास्यांत तिचें असें व्रत होतें कीं सूर्यनारायणाचें दर्शन करून नंतरच जेवावयाचें. त्या पावसाळ्यांत आम्ही मुलें ढगांकडे डोळे लावून पाहत राहत असूं, कीं केव्हां सूर्य दिसतो आणि आई जेवते. असेहि दिवस स्मरतात, कीं ज्या दिवशीं आम्ही सूर्य पाहावा, "आई, आई, सूर्य दिसला" असें ओरडावें, आणि आई घाईघाईनें येते तों सूर्यानें दडी मारावी ! "त्याचें काय मोठें, आज नशिबांत जेवायचें नसेल !" असें म्हणून ती परत वळे आणि स्वतःच्या कामांत दंग होऊन जाई !

---

* गुजरातेंतील वैष्णवांच्या देवालयास 'हवेली' म्हणतात.

आई व्यवहारकुशल होती. दरबारच्या सर्व गोष्टी तिला समजत. राजस्त्रियांमध्यें तिच्या बुद्धीबद्दल आदर असे.

या आईबापांच्या पोटीं संवत् १९२५ च्या भाद्रपद वद्य द्वादशीच्या दिवशीं म्हणजे सन १८६९ च्या ऑक्टोबरच्या २ तारखेला पोरबंदर अथवा सुदामपुरी येथें माझा जन्म झाला.

बालपण पोरबंदरांतच गेलें. कोठल्याशा शाळेंत मला घातलें होतें असें आठवतें. कसेंबसें कांहीं पाढे शिकलों. त्या वेळीं मुलांबरोबर मी पंतोजींना शिव्या देण्यास मात्र शिकलों होतों, एवढी आठवण आहे; दुसरें कांहीं एक आठवत नाहीं. त्यावरून मी अनुमान करतों, कीं माझी बुद्धि मंद असावी, आणि स्मरणशक्ति कच्च्या पापडासारखी असावी.

पोरबंदरहून वडील राजस्थानी कोर्टाचे सभासद होऊन राजकोटला गेले, तेव्हां माझें वय सात एक वर्षांचें असावें. मला राजकोटच्या गांवठी शाळेंत घातलें. माझी गणना सामान्य दर्जाच्या विद्यार्थ्यांत तरी होत असेल कीं नाहीं याबद्दल शंकाच होती. गांवठी शाळेंतून मुख्य शाळेंत व तेथून हायस्कुलांत पोंचेतों माझ्या वयाला बारा वर्षें होऊन गेलीं. तोंपर्यंत मीं कधींहि शिक्षकांशीं लबाडी केल्याचें किंवा कोणाशीं मैत्री जोडल्याचें स्मरत नाहीं. मी अतिशय भिडस्त मुलगा होतों. शाळेंत माझें काम बरें कीं मी बरा. घटा वाजण्याच्या सुमारास पोंचायचें आणि शाळा बंद होतां क्षणीं घरीं पळायचें. कारण कोणाबरोबर बोलत राहणें मला आवडत नसे. 'कोणी माझी थट्टा केली तर?' अशी भीतिहि वाटे.

हायस्कुलांतील पहिल्याच वर्षीं शाळा खात्याचे इन्स्पेक्टर शाळा तपासण्यास आले होते. त्यांनीं पहिल्या इयत्तेच्या मुलांना पांच शब्द लिहायला घातले. त्यांत एक शब्द केटल् (Kettle) होता. त्याची वर्णरचना मीं चुकीची लिहिली. मास्तरांनीं आपल्या बुटाच्या टोकानें मला इशारा दिला. परंतु माझ्या तें कोठून लक्षांत येणार? मास्तर मला समोरच्या विद्यार्थ्याच्या पाटीकडे पाहून माझें शुद्धलेखन सुधारण्यास सांगत असतील, अशी माझी कल्पनाहि होऊं शकली नाहीं. माझी अशी समजूत कीं आम्हीं एकमेकांचें चोरून पाहूं नये, एवढ्यासाठींच मास्तर नजर ठेवीत आहेत. माझा

'मूर्खपणा' मास्तरांनीं मागाहून मला दाखवून दिला. परंतु माझ्या मनावर त्या सांगण्याचा कांहीं परिणाम झाला नाहीं. मला दुसऱ्या विद्यार्थ्यांचीं कॉपी कधींच करतां आली नाहीं.

असें असूनहि मास्तरांविषयींची माझी विनयवृत्ति कधींच ढळली नाहीं. वडील मंडळींचे दोष न पाहण्याचा गुण माझ्यामध्यें स्वभावतःच होता. वडिलांच्या आज्ञेचें पालन करायचें, एवढें मला माहीत होतें. ते सांगतील तें करावें; त्यांच्या कृत्यांच्या, गुणदोषांच्या निवाड्यांत आपण पडूं नये.

मला सामान्यपणें शाळेच्या पुस्तकांपलीकडे कांहींहि वाचण्याचा नाद नसे. धडे केले पाहिजेत, बोललेलें सहन व्हावयाचें नाहीं, मास्तरांना फसवावयाचें नाहीं, म्हणून धडे वाचीत असें. परंतु मनांतून कंटाळा. त्यामुळें धडे पुष्कळदां कच्चे राहत. परंतु वडिलांनीं विकत आणलेलें 'श्रवण-पितृ-भक्ति' नाटक वाचण्याची मला इच्छा झाली. तें मीं अतिशय आवडीनें वाचलें. त्याच सुमारास कांचेंतून चित्रें दाखविणारेहि दारोदार हिंडत. त्यांच्यापासून श्रवण आपल्या आईबापांना कावडींत बसवून यात्रा करण्यास घेऊन जात आहे, असें चित्र मीं पाहिलें. दोन्ही गोष्टींचा माझ्या मनावर खूप परिणाम झाला. 'मला पण श्रवणासारखें व्हावयाचें' असें मनांत येई.

याच सुमारास मीं हरिश्चंद्राचें नाटक पाहिलें. तें पुन्हां पुन्हां पाहण्याची इच्छा होई. वारंवार पाहायला कोण जाऊं देणार? परंतु मनांतल्या मनांत मीं तें नाटक शेंकडों वेळां रंगविलें असेल! मला हरिश्चंद्राचीं स्वप्नें पडत. "सर्वांनींच हरिश्चंद्रासारखें सत्यवादी कां होऊं नये?" हाच विचार मनांत घोळे. हरिश्चंद्रावर आल्या तसल्या विपत्ती भोगून सत्याचें पालन करावें हेंच खरें सत्य. हरिश्चंद्राचें दुःख पाहून, त्याचें स्मरण करून, मी खूप रडलों आहें.

२
बालविवाह

तेरा वर्षांचा असतांना पोरबंदर येथें माझा विवाह झाला. आम्ही तीन भाऊ होतों. त्यांपैकीं वडील भावाचें लग्न होऊन चुकलें होतें. मधील बंधु माझ्यापेक्षां दोन तीन वर्षांनीं मोठे होते. त्यांचा, माझ्या चुलत भावाचा व माझा, असे तीन विवाह एकत्र करण्याचा वडील मंडळींनीं बेत केला.

त्यांची तयारी आणि सामग्री कित्येक महिन्यांपासून चालू होती. आम्हां भावांना तयारी चाललेली पाहूनच समजलें, कीं लग्नें व्हायचीं आहेत. त्या वेळीं माझ्या मनांत चांगले चांगले कपडे वापरावयास मिळतील, वाजंत्रें वाजतील, वरात निघेल, सुग्रास भोजनें मिळतील, एका नव्या मुलीबरोबर खेळ करायला मिळतील वगैरे हौसेपलीकडे कांहीं असल्याचें स्मरत नाहीं. बोहल्यावर बसलों, सप्तपदी केली, शिरा खाल्ला, घांस दिले आणि पति-पत्नी म्हणून तेव्हांपासूनच एकत्र राहूं लागलों. दोन निर्दोष बालकांनीं अजाणतां संसारांत प्रवेश केला ! आम्ही दोघें एकमेकांना भीत होतों. एकमेकांची लाजहि वाटत होती. हळूहळू एकमेकांना ओळखूं लागलों. बोलूं चालूं लागलों. आम्ही दोघें सारख्या वयाचीं आहोंत. पण मीं मात्र स्वामित्व गाजवायला सुरुवात केली !

त्या वेळीं निबंधांचीं लहान लहान चोपडीं निघत असत. त्यांमध्यें पति-पत्नीप्रेम, काटकसर, बालविवाह वगैरे विषयांची चर्चा केलेली असे. यांपैकीं एकादा निबंध माझ्या हातीं पडे, व मी तो वाचीत असें. ही तर संवय होतीच, कीं वाचलेलें पसंत पडलें नाहीं तर विसरून जावें, आणि पसंत पडलें तर त्याचा अंमल करावा. एकपत्नीव्रत पाळणें हा पतीचा धर्म आहे असें वाचलें, तें हृदयांत घोळत राहिलें. सत्याची आवड होतीच. अर्थात् पत्नीशीं प्रतारणा करायची नाहीं, हेंहि लक्षांत आलेंच होतें.

परंतु 'मीं जर एकपत्नीव्रत पाळायचें, तर पत्नीनें एकपतिव्रत पाळलें पाहिजे' या विचारानें मी संशयी पति बनलों. 'पाळावें' वरून 'पाळवावें' या विचारावर मी आलों. आणि जर पाळवावयाचें, तर

मला नजर ठेवली पाहिजे. पत्नीवद्दल शंका घेण्याचें मला कारण नव्हतें. परंतु असूया ही कारण थोडीच शोधीत बसणार ? माझी पत्नी कोठें जाते, हें मला नेहमीं माहीत झालेंच पाहिजे; म्हणून तिनें माझ्या परवानगीवांचून कोठेंहि जातां कामा नये असें मीं ठरविलें. यामुळें आमच्यामध्यें दुःखदायक बेबनाव होऊं लागले आणि वरचेवर अबोला उद्भवूं लागला.

माझ्या वक्तेच्या मुळाशीं प्रेम होतें. माझ्या मनांतून माझ्या पत्नीला आदर्श स्त्री बनवावयाचें होतें आणि आमची उभयतांची एकतानता व्हावी, अशीच माझी भावना होती.

माझ्या पत्नीच्या बाबतींत मी विषयासक्त होतों. या आसक्तीबरोबर जर माझ्यांत कर्तव्यपरायणता नसती, तर मी व्याधिग्रस्त होऊन मृत्युमुखीं पडलों असतों, अथवा या जगांत भूभार बनून राहिलों असतों. सकाळ झाली कीं नित्यकर्में केलींच पाहिजेत, कोणाला फसवितां कामा नये— अशा तऱ्हेच्या माझ्या विचारांमुळें मी पुष्कळ संकटांतून बचावलों आहें.

हिंदुसमाजांत बालविवाहाचा घातकी रिवाज आहे. त्याबरोबरच त्यांतून थोडी मोकळीक मिळावी अशीहि पद्धति ठेवलेली आहे. बाल-पतिपत्नींना त्यांचे आईबाप फार काळ एकत्र राहूं देत नाहींत. बालपत्नीचा अर्ध्याहून अधिक काळ तिच्या माहेरीं जातो. आमच्याहि बाबतींत तसेंच झालें. म्हणजे १३ ते १९ वर्षांच्या दरम्यान आमचें अधून मधून मिळून तीन वर्षांहून जास्त वेळ एकत्र राहणें झालें नसावें.

● ● ●

३

हायस्कुलांत

विवाहानंतर माझा अभ्यास चालूच राहिला. हायस्कुलांत माझी गणना ढ विद्यार्थ्यांत होत नसे. प्रत्येक वर्षीं आईबापांना विद्यार्थ्यांचा अभ्यास व वर्तन यासंबंधीं प्रमाणपत्रें पाठविलीं जात. त्यामध्यें माझा अभ्यास किंवा वर्तन खराब असल्याबद्दल कधींहि टीका नव्हती. मला स्मरतें, कीं माझ्या

हुषारीबद्दल मला अभिमान मुळींच नव्हता. बक्षिस किंवा शिष्यवृत्ति मिळाली तर मला आश्चर्य वाटत असे. परंतु माझ्या वर्तनाला मी फार जपत असें. वर्तनांत उणीव निघाली तर मला रडें येई. शिक्षकास मला बोलावें लागेल अशा तऱ्हेचें माझ्या हातून कांहींहि घडणें किंवा शिक्षकांना तसें वाटणें, ही गोष्ट मला असह्य होत असे. एक वेळ मार खावा लागला होता. माराचें दुःख नव्हतें, परंतु मी शिक्षेला पात्र झालों, याचें महादुःख वाटलें. मी खूप रडलों. हा प्रसंग पहिल्या किंवा दुसऱ्या इयत्तेंतील आहे.

मला व्यायामाचा कंटाळा असे. पुस्तकांत मोकळी हवा खायला जाण्याची शिफारस वाचली, ती मला आवडली होती, आणि त्यामुळें हायस्कूलच्या वरच्या इयत्तांपासूनच फिरायला जाण्याची मला संवय जडली होती. ती शेवटपर्यंत राहिली. त्यामुळें माझें शरीर कांहीं अंशीं कसलेलें बनलें.

कंटाळ्याचें दुसरें कारण वडिलांची सेवा करण्याची तीव्र इच्छा हें होतें. शाळा बंद झाली कीं लगेच घरीं जाऊन सेवा-चाकरीला लागत असें. जेव्हां शाळेंत कसरत आवश्यक झाली, तेव्हां या सेवेमध्यें विघ्न आलें. वडिलांची सेवा करण्यासाठीं कसरतीची माफी मिळाली पाहिजे अशी मी विनंति केली. परंतु माफी मिळाली नाहीं. एक दिवस आकाशांत ढग असल्यामुळें वेळाची समज पडेना. ढगांमुळें मीं फसलों. कसरतीला जातों तों सर्व निघूनहि गेले होते. दुसऱ्या दिवशीं हेडमास्तरांनीं गैरहजर राहण्याचें मला कारण विचारलें. मीं जें होतें तें सांगितलें. त्यांनीं तें खरें मानलें नाहीं आणि मला दंड केला. मी खोटा ठरलों. मला अतिशय दुःख झालें. 'मी खोटा नाहीं' हें कसें सिद्ध करूं? कांहीं उपाय सुचेना. मनांतल्या मनांत फुणफुणत राहिलों, रडलों. ठरवलें कीं सत्य बोलणारानें व सत्य आचरणारानें गाफिलहि राहतां कामा नये.

कसरतींतून मोकळीक तर मिळविलीच. शाळेच्या वेळेनंतर स्वतःच्या सेवेसाठीं आपल्याला माझी जरूर असते, असें वडिलांचें पत्र हेडमास्तरांना असल्यामुळें मोकळीक मिळाली.

शिक्षणामध्यें हस्ताक्षर चांगलें लिहिण्याची जरूरी नाहीं, असा चुकीचा समज माझ्यामध्यें कोठून आला तें माहीत नाहीं; परंतु तो थेट विलायतेला जाईपर्यंत राहिला. मागाहून आणि मुख्यतः दक्षिण आफ्रिकेमध्यें तेथील

चकिलांची व आफ्रिकेंत जन्मलेल्या नवयुवकांचीं मोत्यासारखीं हस्ताक्षरें पाहिलीं, तेव्हां मी शरमलों व पस्तावलों. माझ्या ध्यानांत आलें, कीं चाईट अक्षर ही अर्धवट शिक्षणाची निशाणी समजली पाहिजे. मीं मागून माझें अक्षर सुधारण्याचा खूप प्रयत्न केला, परंतु पक्क्या मडक्याचे कांठ वळणार थोडेच ?

विवाहामुळें एक वर्ष फुकट गेलें तें भरून काढण्याचा दुसऱ्या इयत्तेंत मास्तरांनीं माझ्याकडून वेत करविला. मी तिसऱ्या इयत्तेंत सहा महिने बसलों, व उन्हाळ्याच्या सुटीपूर्वीच्या परीक्षेनंतर मला चौथींत घातलें. येथपासून कांहीं शिक्षण इंग्रजींतून होऊं लागतें. मला कांहीं समजेच ना. भूमितीसुद्धां चौथ्या इयत्तेंत सुरू होते. मी तींत मागें पडलेला होतोंच. शिवाय ती मुळींच समजेना. भूमितीचे शिक्षक समजावून देण्यांत हुषार होते. परंतु माझें कांहीं बस्तानच बसेना. मी अनेक वेळां निराश होत असें. कित्येक वेळां असेंहि वाटे, कीं दोन इयत्ता करण्याचें सोडून देऊन परत तिसऱ्या इयत्तेचा मार्ग धरावा. परंतु तसें केल्यास माझी अब्रू जाईल व मी झटून अभ्यास करीन या विश्वासावर ज्या शिक्षकांनीं मला वर चढविण्याबद्दल शिफारस केली, त्या शिक्षकांचीहि अब्रू जाणार, या भयानें खालीं उतरण्याचा विचार मीं रद्द केला. प्रयत्न करतां करतां मला वाटूं लागलें, कीं भूमिति तर सोप्यांत सोपा विषय आहे. त्यानंतर नेहमीं मला भूमिति हा सोपा व रसिक विषय होऊन राहिला.

संस्कृतानें मला भूमितीपेक्षांहि अधिक त्रास दिला. सहाव्या इयत्तेंत मी हरलों. फारसी सोपें आहे, असें ऐकून लोभांत पडलों आणि एक दिवस फारसीच्या वर्गांत जाऊन बसलों ! संस्कृत-शिक्षकांना दुःख झालें. त्यांनीं मला बोलावलें. " तूं कोणाचा मुलगा हें तरी ध्यानीं आण. तुझ्या धर्माची भाषा तूं शिकणार नाहींस ? तुला ज्या अडचणी येतील त्या मला दाखव. " मी शरमलों. शिक्षकाच्या प्रेमाची अवगणना माझ्यानें करवली नाहीं. मीं संस्कृत पुनः चालूं केलें.

• • •

४

दुःखद प्रसंग

हायस्कुलांत माझे खास मित्र असे दोघेच झाले होते. एकाची मैत्री पुष्कळ वर्षेंपर्यंत चालली. ती मैत्री करण्यामध्यें माझी दृष्टि त्या मित्राला सुधारण्याची होती. त्याच्यांत कित्येक दोष होते, ते मला दिसत होते. परंतु ज्याला आपला म्हटलें, त्याला कधीं अंतर द्यायचें नाहीं हा गुण मीं त्याच्या ठिकाणीं कल्पिला होता. माझी मातु:श्री, माझे वडील बंधु व माझी धर्मपत्नी तिघांनाहि ही संगत रुचत नव्हती. "मला तो आडमार्गांत नेणार नाहीं. कारण माझा त्याच्याबरोबरचा संबंध फक्त त्याला सुधारण्यासाठीं आहे." असें आश्वासन मीं सर्वांना दिलें. त्यांनीं माझ्यावर विश्वास ठेवून मला माझ्या मार्गानें जाऊं दिलें. माझा अदाज बरोबर नव्हता असें मला मागून दिसून आलें.

मी या मित्राच्या संगतींत आलों त्या वेळीं राजकोटमध्यें 'सुधारणा-पंथ' पसरत होता. पुष्कळ हिंदू शिक्षक गुप्तपणें मांसाहार व मद्यपान करीत असतात, अशी बातमी या मित्राकडून मला मिळाली. राजकोटच्या इतर सुप्रसिद्ध गृहस्थांचींहि नांवें त्यानें घेतलीं. मला आश्चर्य वाटलें व दु:खहि झालें. मीं कारण विचारलें तेव्हां त्यानें असा युक्तिवाद सांगितला— "आपण मांसाहार करीत नाहीं त्यामुळें आपला समाज नेभळट बनला आहे. इंग्रज आपल्यावर राज्य करतात त्याचें कारण त्यांचें मांसाशन होय."

अनेक उदाहरणांनीं सजविलेले अशा तऱ्हेचे युक्तिवाद, अनेकवार झाले. माझे मधले बंधु तर अगोदरच बाटलेले होते. माझ्या बंधूंच्या व त्या मित्राच्या मानानें मी फारच नेभळट होतों. आपल्यांत नसलेली शक्ति इतरांमध्यें पाहून माणसाला आश्चर्य वाटणारच. माझेंहि तसेंच झालें. आश्चर्यांतून मोह उद्भवला.

शिवाय, मी फार भित्रा होतों. चोर, भुतें, साप इत्यादींच्या भीतीनें पछाडलेला होतों. या भीतीची पीडाहि मला खूप होत असे. रात्रीं एकट्यानें कोठेंहि जाण्याची हिंमत चालेना. अंधारांतून पाऊलहि टाकायचा नाहीं.

दिव्याशिवाय झोंपणेंहि जवळ जवळ अशक्य. ही माझी दुर्बलता त्या मित्राला माहीत होती. आपण या सर्व भीतीपासून मुक्त आहों आणि हा सर्व मांसाहाराचा प्रताप आहे असें त्यानें माझ्या मनावर ठसविलें.

मांसाहाराचा आरंभ करण्याचा दिवस मुक्रर झाला.

गांधी-कुटुंब वैष्णव संप्रदायांतलें. माझ्या मातापित्यांची तर विशेष धर्मनिष्ठ म्हणून ख्याति. या सर्वांचा मांसाहाराबद्दल विरोध व तिरस्कार अत्यंत कडक. हे माझे संस्कार. मातापित्यांचा मी परम भक्त. माझ्या मांसाहाराची गोष्ट त्यांच्या कानीं गेली तर त्यांचें तत्काल प्राणोत्क्रमण होईल, असें मला वाटत होतें. समजून किंवा विनसमजतां पण मी सत्याचा सेवक होतोंच. मांसाहार करतांना मातापित्यांना फसवावें लागेल हें ज्ञान त्या वेळीं मला नव्हतें, असें मी म्हणूं शकणार नाहीं.

अशा स्थितीमध्यें माझा मांसाहार करण्याचा निश्चय ही माझ्या बाबतींत फार गंभीर व भयंकर गोष्ट होती.

परंतु मला तर सुधारणा घडवून आणावयाची होती. मांसाहाराचा षोक नव्हता. मला तर बलवान्, हिंमतवान् व्हायचें होतें, इतरांना तसें होण्याचें निमंत्रण द्यायचें होतें, आणि मग इंग्रजांचा पाडाव करून हिंदुस्थानला स्वतंत्र करायचें होतें. या सुधारणेच्या उत्कटतेंत माझें भान हरपलें.

मला चोराप्रमाणें लपून काम करण्याची शरम वाटत असे; पण सुधारणेचा उत्साह आणि राहणींत महत्त्वाचा फेरफार करण्याचें कौतुक यांचाहि जोर होता. यामुळें मीं मांसाहार आरंभिला. एका वर्षाच्या मुदतींत पांच-सहा वेळां मांसाहार झाला असेल.

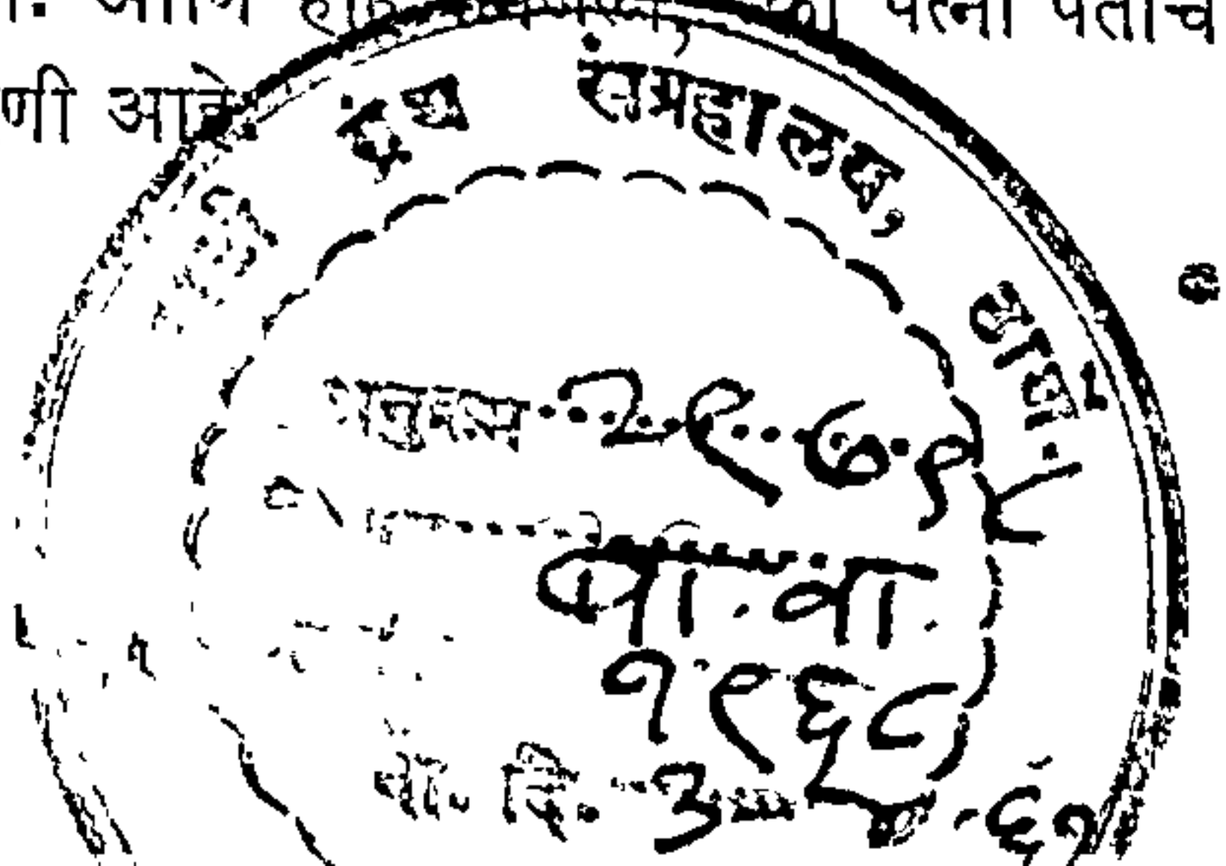
जेव्हां जेव्हां मी असलीं जेवणें जेवीत असें, तेव्हां तेव्हां घरीं जेवण शक्यच होईना. आई जेव्हां जेवायला बोलवी, तेव्हां 'आज भूक नाहीं, पचन झालेलें नाहीं' अशा सबबी काढाव्या लागत. असें सांगतांना दर वेळीं मला मोठा धक्का बसत असे. असलें असत्य; आणि तेंहि आईजवळ! शिवाय मातापित्यांना जर समजलें कीं मुलगे मांसाहारी झाले आहेत, तर त्यांच्यावर वीजच कोसळल्याप्रमाणें होईल. हे विचार माझ्या हृदयाला घरे पाडीत. म्हणून मीं निश्चय केला, "मांस खाणें आवश्यक आहे. त्याचा

प्रचार करून आपण हिंदुस्थानला सुधारूं. परंतु मातापित्यांना फसविणें आणि खोटें बोलणें हें मांस न खाण्यापेक्षांहि खराब आहे. यासाठीं आईबाप जिवंत असेपर्यंत मांस खातां कामा नये. त्यांच्या मृत्यूनंतर स्वतंत्र झालों म्हणजे उघडपणें खावें, व ती वेळ येईपर्यंत मांसाहाराचा त्याग करावा.'' हा निश्चय मीं मित्राला कळविला, आणि तेव्हांपासून मांसाहार सुटला तो सुटलाच. आपले दोन मुलगे मांसाहार करून चुकले आहेत, हें आईबापांना कधींच समजलें नाहीं.

मातापित्यांना न फसविण्याच्या शुभ विचारानें मीं मांसाहार सोडला; परंतु ती मैत्री मात्र सोडली नाहीं.

त्याच मैत्रीमुळें मी व्यभिचारांतहि पडलों असतों. एक वेळ हा मित्र मला वेश्यांच्या वस्तींत घेऊन गेला. मी तेथें गेलों, परंतु पापकर्म न करतां परत आलों. ईश्वराचीच ज्याला तारण्याची इच्छा तो पडूं पाहत असला तरी पवित्र राहूं शकतो. वचावल्याबद्दल मी सदैव ईश्वराचे आभार मानले आहेत.

त्या मित्राची मैत्री अनिष्ट आहे ही गोष्ट अजूनहि माझ्या ध्यानांत आली नाहीं. तसें होण्यापूर्वीं आणखीहि कांहीं कडवे अनुभव मला मिळायचे होते. आम्हां नवराबायकोमध्यें वितुष्ट येई आणि कज्जे-कफावती होत त्याच्या मुळाशीं देखील ही मैत्री होती. मी जसा प्रेमळ तसाच संशयी पति होतों. ह्या मैत्रीमुळें माझ्या संशयी वृत्तींत भर पडली. कारण मित्राच्या सत्यवादित्वाबद्दल मला बिलकुल शंका नव्हती. ह्या मित्राच्या बोलण्यावर विश्वास टेवून मीं माझ्या धर्मपत्नीला किती तरी दुःख दिलेलें आहे. ह्या हिंसेबद्दल मीं स्वतःला कधींच क्षमा केलेली नाहीं. ह्या संशयी वृत्तीचा सर्वथैव नाश मला अहिंसेचें सूक्ष्म ज्ञान झालें तेव्हांच झाला. त्याच वेळीं मी ब्रह्मचर्याचा महिमा समजलों. आणि हेंहि समजलें, कीं पत्नी पतीची दासी नाहीं, तर त्याची सहचारिणी आहे.

५

चोरी आणि प्रायश्चित्त

मांसाहाराच्याच सुमाराच्या तसेंच त्यापूर्वी घडलेल्या कित्येक दोषांचें वर्णन अजून करायचें राहिलें आहे. माझ्या एका नातलगाबरोबर मला विडी पिण्याची चटक लागली. माझ्या चुलत्यांना विडी ओढण्याची संवय होती. त्यांना व इतरांना धूर काढतांना पाहून आम्हांलाहि विडी फुंकण्याची इच्छा झाली. गांठीला पैसा तर नाहीं. तेव्हां काकांनीं फेंकून दिलेलीं विड्यांचीं थोटकें चोरण्यास आम्हीं सुरुवात केली.

परंतु विड्यांचे तुकडे नेहमींच कोठून मिळणार ? म्हणून नोकराच्या गांठीला चार-दोन दिडक्या असत, त्यांतील मधून मधून एकादी लांबविण्याला सुरुवात केली, आणि तिच्या विड्या विकत आणूं लागलों; परंतु समाधान होईना; आमची पराधीनता आम्हांला बोंचूं लागली. वडिलांच्या परवानगीशिवाय कांहींच करतां येऊं नये, याचें फार वाईट वाटलें. आम्ही कंटाळलों आणि आत्महत्या करण्याचा निश्चय केला !

रानांत जाऊन आम्हीं धोतऱ्याच्या बिया मिळवून आणल्या. संध्याकाळीं वेळ शोधली. केदारजीच्या देवळांत नंदादीपांत तूप घातलें, देवदर्शन घेतलें आणि एकान्ताची जागा शोधून काढली. परंतु विष खाण्याची छाती होईना. तत्काळ मृत्यु आला नाहीं तर ? मरून तरी काय मिळणार ? पराधीनता भोगून टाकलेली काय वाईट ? तरीहि चार-दोन बिया खाल्ल्याच ! आणखी खाण्याचें मात्र धैर्य होईना. दोघांनाहि मृत्यूची भीति वाटली, आणि रामजीच्या देवळांत दर्शन घेऊन शांत होण्याचें व आत्महत्येची गोष्ट विसरून जाण्याचें आम्हीं ठरविलें.

ह्या आत्महत्येच्या विचारापासून एक परिणाम घडून आला. तो हा कीं आम्ही दोघेहि उष्ट्या विड्या चोरून पिण्याची व नोकराच्या दिडक्या चोरून त्यांच्या विड्या पिण्याची संवय पार विसरून गेलों. मोठेपणीं विडी पिण्याची इच्छाच मला कधीं झाली नाहीं; आणि ही संवय जंगली, गलिच्छ व हानिकारक आहे असें मी नेहमीं मानीत आलों आहें.

विडीचा गुन्हा घडला तेव्हांचें वय बारा-तेरा वर्षांचें असेल. दुसऱ्या चोरीच्या वेळीं वय पधरा वर्षांचें असावें. ही चोरी माझ्या मांसाहारी बंधूंच्या सोन्याच्या कड्याच्या तुकड्याची होय. त्यांना थोडेंसें, म्हणजे पंचवीस एक रुपयांचें कर्ज झालें होतें. तें कसें फेडावें याचा आम्ही उभयतां बंधू विचार करीत होतों. माझ्या बंधूंच्या हातांत सोन्याचें भरीव कडें होतें. त्यांतून एक तोळा सोनें कापून काढणें कठिण नव्हतें.

कडें कापलें, कर्ज फिटलें. परंतु मला ही गोष्ट असह्य झाली. इतःपर चोरी म्हणून करावयाची नाहीं, असा मीं निश्चय केला. वडिलांपाशीं कबुलीहि देऊन टाकली पाहिजे असें वाटूं लागलें. पण जीभ तर चालेच ना. वडील स्वतः मला मारतील अशी भीति वाटत नव्हती. त्यांनीं उभ्या जन्मांत आम्हां भावांना कधीं मारल्याचें आठवत नाहीं. परंतु त्यांना स्वतःला दुःख होईल. डोकेंहि आपटून घेतलें तर ? हा धोका सहन करूनहि गुन्हा कबूल केलाच पाहिजे, त्याखेरीज दोषाचें क्षालन होणार नाहीं असें मनानें घेतलें.

अखेरीला मीं ठरविलें कीं चिठी लिहून गुन्हा कबूल करावा आणि माफी मागावी. मीं चिठी लिहिली आणि स्वतः त्यांच्या हातीं नेऊन दिली. चिठीमध्यें सर्व गुन्हा कबूल करून शिक्षा मागितली होती, त्यांनीं स्वतःवर कांहीं दुःख ओढवून घेऊं नये अशी विनवणी केली होती; व इतःपर अशा तऱ्हेचा गुन्हा न करण्याची प्रतिज्ञा केली होती.

मीं कांपऱ्या हातानें ती चिठी वडिलांच्या हातांत दिली. मी त्यांच्या-समोर बसून राहिलों. त्या वेळीं त्यांना भगंदराची व्यथा होती. त्यामुळें ते अंथरुणाला खिळलेले होते.

त्यांनीं चिठी वाचली. डोळ्यांतून मोत्याचे बिंदू गळले. चिठी भिजली. त्यांनीं क्षणमात्र डोळे मिटून धरले. ती चिठी फाडून टाकली आणि वाचण्यासाठीं बसले होते ते परत आडवे झाले.

मी पण रडलों. वडिलांचें दुःख समजूं शकलों. त्या मौक्तिकबिंदूंच्या प्रेमबाणानें माझें हृदय भेदून टाकलें. मी शुद्ध झालों.

माझ्या दृष्टीनें हा अहिंसेचा वस्तुपाठ होता. त्या वेळीं त्यांत मला पितृ-प्रेमापलीकडे कांहीं दिसलें नव्हतें. परंतु आज मी त्याला शुद्ध अहिंसा या रूपानें ओळखूं शकतों.

अशा तऱ्हेची शांत क्षमा वडिलांच्या स्वभावाविरुद्ध होती. ते संतापतील, लावून बोलतील, कदाचित् डोकेंहि आपटून घेतील असें मला वाटलें होतें. परंतु त्यांनीं इतकी अपार शांति राखली त्याचें कारण गुन्ह्याची निखालस कबुली हेंच होय. माझ्या कबुलीमुळें वडील माझ्याविषयीं निश्चित झाले आणि त्यांच्या मजवरील अगाध प्रेमांत भरच पडली.

६

वडिलांचा मृत्यु व माझी नालायकी

मला सोळावें वर्ष चालूं होतें. वडील भगंदराच्या विकारानें अंथरुणांतच पडून असत. माझें काम 'नर्स' चें होतें. रोज रात्रीं त्यांचे पाय चेपावे, व त्यांनीं जा म्हटलें किंवा त्यांना झोंप लागली म्हणजे मीं झोंपावयाला जावें, असा परिपाठ होता. मला ही सेवा अतिशय प्रिय होती. तींत कधींहि चुकारपणा केल्याचें मला स्मरत नाहीं.

शाळेचा अभ्यास करावयाचा धर्म मला समजत होता. त्याहूनहि मातापितरांच्या भक्तीचा धर्म समजत होता. असें असूनहि विषय माझ्या मनावर सत्ता चालवूं शकत होता. कारण कीं रात्रीं मी वडिलांचे पाय चेपीत बसत असें खरा, परंतु मन शयनगृहाकडे धांव घेत असे. सेवेमधून सुटी मिळाली कीं मला आनंद होत असे.

शेवटच्या रात्रीं मी पाय चेपीत बसलों होतों. काकांनीं मला सांगितलें, "तूं जा, आतां मी बसतों." कोणाच्या स्वप्नींहि नव्हतें, कीं ही रात्र अखेरची ठरेल. मीं सरळ शयनगृहामध्यें गेलों. पत्नीला विचारीला गाढ झोंप लागली होती. मीं तिला जागी केली. पांच-सात मिनिटें झालीं असतील नसतील इतक्यांत घडील वारल्याचें मला समजलें.

मी अति शरमलों. मला अतिशय दुःख झालें. माझ्या ध्यानांत आलें, कीं मी विषयांध नसतों तर शेवटच्या त्या घडीला माझ्या नशिबीं वियोग

आला नसता. मला अंतकाळीं वडिलांची पादसेवा करीत राहतां आलें असतें.

हा काळा डाग मी आजपर्यंत घासून टाकूं शकलेलों नाहीं. माझी माता-पित्यांवद्दलची भक्ति अपरंपार होती. तिच्यासाठीं मी सर्व कांहीं सोडूं शकत होतों, तरीहि त्या सेवेच्या प्रसंगीं माझें मन विषयाला सोडूं शकत नव्हतें, हें त्या सेवेमधील एक अक्षम्य न्यून होतें. आणि म्हणूनच स्वतःला मी एकपत्नी-व्रत पाळणारा मानीत असूनहि विषयांध मानीत आलों आहें. त्यांतून सुटून जाण्यास मला फार अवधि लागला, व सुटून जाण्यापूर्वीं अनेक धर्मसंकटें सहन करावीं लागलीं.

• • •

७

धर्मजागृति

सहाव्या-सातव्या वर्षांपासून तों सोळा वर्षांचा होईपर्यंत मीं अभ्यास केला; परंतु शाळेंत कोठेंहि धर्माचें शिक्षण मिळालें नाहीं. तरी पण वाता-वरणांतून कांहीं ना कांहीं मिळतच गेलें. येथें धर्माचा व्यापक अर्थ घेतला पाहिजे. धर्म म्हणजे आत्मभान–आत्मज्ञान.

माझा जन्म वैष्णव संप्रदायांत झालेला. अर्थात् हवेलींत वेळोवेळीं जाणें होई. परंतु हवेलीबद्दल माझ्या मनांत श्रद्धा उत्पन्न झाली नाहीं. हवेलीचें वैभव मला आवडलें नाहीं. हवेलीमध्यें चालणाऱ्या अनीतीच्या गोष्टी मी ऐकत असें व त्यामुळें हवेलीबद्दल मन उदास होऊन गेलें. तेथून मला कांहींच लाभ झाला नाहीं.

परंतु हवेलीपासून जें मिळूं शकलें नाहीं, तें माझ्या दाईपासून मिळालें. मला भूतप्रेतादींचें भय वाटे. 'रामनाम' हें त्यावर औषध आहे हें रंभेनें मला समजावून सांगितलें. मीं बालवयामध्यें भूतप्रेतादिकांच्या भीतीपासून मुक्त होण्यासाठीं रामनामाचा जप सुरू केला. तो फार दिवस चालला नाहीं;

परंतु बालपणामध्यें पेरलेलें वीं जळून गेलें नाहीं. आज रामनाम ही माझ्या बाबतींत अमोघ शक्ति आहे.

याच सुमारास माझ्या एका चुलत्याच्या मुलानें आम्हां दोघां भावांना रामरक्षेची संथा देण्याची व्यवस्था केली. आम्हीं ती पाठ करून नित्य प्रातःकाळीं स्नानानंतर म्हणण्याचा नियम केला. पोरबंदरमध्यें रहात होतों, तोंपर्यंत हें ठीक चाललें. पुढें राजकोटच्या वातावरणांत तें पुसटून गेलें. या क्रियेबद्दलहि विशेष श्रद्धा नव्हती.

पण माझ्या मनावर सर्वांत जास्त कसला परिणाम झाला असेल, तर तो रामायणाचा. वडिलांच्या आजाराचा कांहीं काळ पोरबंदरला गेला. येथें ते रामजीच्या देवालयांत रोज रात्रीं रामायण ऐकत असत. रामायण सांगणारे रामचंद्रजीचे एक परमभक्त लाधामहाराज म्हणून होते. ते दोहे, चोपाया गात व त्यांचा अर्थ सांगत. ते स्वतः त्याच्या रसामध्यें तल्लीन होऊन जात आणि श्रोतृजनांना तल्लीन करून सोडीत. माझें वय त्या वेळीं तेरा वर्षांचें असेल, पण मला त्याच्या वाचनामध्यें खूप गोडी वाटे. रामायणाबद्दल मला वाटणारा आत्यंतिक प्रेमाचा पाया हें रामायणश्रवण होय. तुलसीदासाचें रामायण हा मी आज भक्तिमार्गावरील सर्वोत्तम ग्रंथ मानतों.

कांहीं महिन्यांनीं आम्ही राजकोटला आलों. तेथें अशा प्रकारचें वाचन नव्हतें. एकादशीच्या दिवशीं भागवत मात्र वाचलें जात असे. त्याला मी कधीं कधीं बसत असें. परंतु भटजी रस उत्पन्न करूं शकत ना. आज मी समजूं शकतों, कीं भागवत हा एक असा ग्रंथ आहे कीं ज्याच्या वाचनानें भक्तिरस उत्पन्न करतां येईल. मीं तर तो गुजरातींतून अति आवडीनें वाचला आहे.

राजकोटमध्यें मला अनायासेंच सर्व संप्रदायांविषयीं समभाव राखण्याचें शिक्षण मिळालें. हिंदुधर्माच्या प्रत्येक संप्रदायाबद्दल समभाव शिकलों. कारण आम्हां भावांना घेऊन आईबाप हवेलीला जात, शिवालयांत जात आणि राममंदिरांत जात.

शिवाय, वडिलांपाशीं जैनधर्माचार्यांमधून कोणी ना कोणी नेहमीं येत. ते वडिलांबरोबर धर्मासंबंधीं व व्यवहारासंबंधीं गोष्टी करीत. याशिवाय वडिलांचे मुसलमान आणि पारशी मित्रहि होते. ते आपापल्या धर्माबद्दल

गोष्टी बोलत, आणि वडील त्यांचें म्हणणें आदरपूर्वक व पुष्कळ वेळां रसपूर्वक ऐकत असत. अशा प्रकारच्या वार्तालापांच्या वेळीं मी 'नर्स' असल्यामुळें वरेचदां हजर असें. या सर्व वातावरणाचा माझ्यावर असा परिणाम झाला, कीं सर्व धर्मांबद्दल माझ्या मनामध्यें समानभाव उत्पन्न झाला.

जरी अशा तऱ्हेनें इतर धर्मांबद्दल माझ्या मनांत समभाव उत्पन्न झाला, तरीहि माझ्या मनांत ईश्वराविषयीं आस्था होती असें म्हणतां येणार नाहीं. या वेळीं वडिलांच्या पुस्तक-संग्रहांतून मनुस्मृतीचें भाषांतर माझ्या हातीं आलें. त्यांत जगाच्या उत्पत्तीसंबंधीं वर्णन वाचलें. त्यावर श्रद्धा वसली नाहीं. उलट, कांहींशी नास्तिकताच उत्पन्न झाली. माझ्या दुसऱ्या चुलत्याच्या चिरंजिवांपाशीं मीं माझ्या शंका प्रदर्शित केल्या. परंतु ते माझें समाधान करूं शकले नाहींत. मनुस्मृतीच्या खाद्याखाद्य प्रकरणांत व इतर प्रकरणांतहि मला चालू रीतिरिवाजांचा विरोधच दिसला. मनुस्मृति वाचून त्या वेळीं अहिंसेचें शिक्षण तर मिळालें नाहींच.

पण एक वस्तु रुजून राहिली—या जगताचा आधार नीति आहे, व सत्यामध्यें सर्व नीतीचा समावेश होतो, तर मग सत्याचा शोध केलाच पाहिजे. दिवसेंदिवस सत्याचा महिमा माझ्या दृष्टीनें वाढत गेला. सत्याची व्याख्या अधिकाधिक विस्तृत होत गेली, व अजून विस्तृत होत आहे.

शिवाय, एक नीतिविषयक सहा चरणी श्लोक हृदयांत ठसून राहिला. अपकाराचा मोबदला अपकार नसून उपकारच होय, ही गोष्ट जीवनसूत्र होऊन वसली. तिनें माझ्यावर साम्राज्य गाजविण्यास सुरुवात केली. अपकार करणाऱ्याचें कल्याण इच्छिणें व करणें ही माझी आवडती गोष्ट होऊन वसली. मीं असंख्य प्रयोग केले. एवढा चमत्कार घडवून आणणाऱ्या त्या श्लोकाचा अर्थ असा:—

" जो पाणी देईल त्याला चांगलें जेवण घालावें. जो आपल्यापाशीं येऊन डोकें नमवील त्याला साष्टांग दंडवत घालावा. एका पैशाची झीज सोशील त्याचें मोहोरांनीं ऋण फेडावें; प्राण वांचवील त्याच्या दुःखनिवारणाच्या

कामीं प्राण वेंचावे; एका उपकारावद्दल दहा उपकार करावे; परंतु या जगांत सर्वश्रेष्ठ तोच, कीं जो कायावाचामनेंकरून अपकाराच्या वावर्तीतहि उपकारच करतो. ''

• • •

८
विलायतेची तयारी

सन १८८७ सालीं मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाली. पास झाल्यानंतर कॉलेजांत जाऊन शिक्षण पुढें चालवावें अशी वडील मंडळींची इच्छा होती. भावनगरला खर्च कमी म्हणून भावनगरच्या शामळदास कॉलेजांत जाण्याचें ठरलें. तेथें मला कांहीं समजेना. सर्वच कठिण वाटूं लागलें. अध्यापकांच्या व्याख्यानांमध्यें गोडीहि वाटेना, आणि समजहि पडेना. पहिली सहामाही पुरी करून घरीं आलों.

कुटुंबाचे जुने मित्र व सल्लागार एक विद्वान् व्यवहारकुशल ब्राह्मण मावजी दवे म्हणून होते. ते या सुटीच्या दिवसांत आमच्या घरीं आले होते. मातुःश्री व वडील बंधु यांचेबरोबर गोष्टी बोलत असतां माझ्या शिक्षणा-संबंधीं त्यांनीं चौकशी केली. ते म्हणाले, '' कबा गांधींची गादी संभाळ-ण्याची इच्छा असेल, तर तुम्ही मोहनदासाला बॅरिस्टर होण्यासाठीं यंदाच विलायतेला पाठवून द्या. '' मला तर आवडत होतें तेंच वैद्यानें सांगितलें. वडील बंधु फिकिरींत पडले. पैशाचें काय करावयाचें ? शिवाय, माझ्या-सारख्या नवयुवकाला इतका दूर पाठवावा तरी कसा ? मातुःश्रीला कांहींच सुचेना. तिनें सांगितलें, '' काकांचा सल्ला घेतला पाहिजे. ''

वडील बंधूंना एक विचार सुचला : '' पोरबंदरच्या अॅडमिनिस्ट्रेटरचें आमच्या कुटुंबाविषयीं चांगलें मत आहे. काकांवर त्यांची विशेष मर्जी आहे. ते कदाचित् संस्थानतर्फे तुला थोडीबहुत मदतहि करतील.''

मला हें सर्व पटलें. मी स्वभावानें भित्रा होतों. परंतु ह्या प्रसंगीं माझी भीति पार पळाली. मी पोरबंदरला जाण्यास तयार झालों.

तेथें गेल्यावर काका म्हणाले, "तुला विलायतेला जाण्याची-समुद्र ओलांडण्याची-मीं कशी परवानगी द्यावी? पण मी तुझ्या आड येणार नाहीं. खरी परवानगी तुझ्या आईची. तिनें जर तुला परवानगी दिली तर तूं सुखानें जा. मी तुला अडवीत नाहीं, एवढें सांग. माझा आशीर्वाद तुला आहेच."

नंतर मीं ॲड्मिनिस्ट्रेटरना भेटलों. "तूं बी. ए. हो, मग मला भेट. सध्यां कांहीं मदत देतां येणार नाहीं." असें सांगून त्यांनीं माझी बोळवण केली.

मीं राजकोटला येऊन सर्व गोष्टी सांगितल्या. जोशीजींनीं कर्ज काढूनहि मला पाठविण्याची शिफारस केली. मीं माझ्या पत्नीच्या हिरड्याचे दागिने काढून टाकण्याची सूचना केली. त्यांतून दोन-तीन हजार रुपयांपेक्षां जास्त येण्यासारखें नव्हतें. बंधूंनीं कसेंहि करून पैसे पुरे पाडण्याची प्रतिज्ञा केली.

आईनें बारीक तपास सुरू केला होता. कोणी म्हणे, तरुण लोक विलायतेला जाऊन बहकतात. कोणी म्हणे, ते मांसाहार करतात; तर कोणी सांगत, दारूशिवाय चालायचेंच नाहीं. आईनें हें सर्व मला सांगितलें. मीं म्हटलें, "पण तुला माझा विश्वास नाहीं? मी तुला फसविणार नाहीं; शपथ घेऊन सांगतों, कीं या तिन्ही वस्तूंपासून मी दूर राहीन."

आई म्हणाली, "मला तुझा विश्वास आहे. पण दूर देशांत कसें होणार? माझी अक्कलच गुंग होते. मी बेचरजी स्वामींना विचारतें." ते देखील आमच्या कुटुंबाचे सल्लागार होते. त्यांची मदत झाली. त्यांनीं प्रतिज्ञा घेवविली व मीं मांस, मदिरा आणि स्त्रीसंग यांपासून दूर राहण्याची प्रतिज्ञा केली. आईनें परवानगी दिली.

वडील मंडळींचा आशीर्वाद घेऊन विलायतेला जाण्यासाठीं वडील बंधूंना बरोबर घेऊन मी मुंबईस आलों. तेथें मित्रमंडळींनीं बंधूंना सांगितलें कीं, "जून-जुलै महिन्यामध्यें हिंदी महासागरांत तुफान असतें." त्यामुळें वडील बंधु घाबरले. त्यांनीं अशा तऱ्हेनें जीव धोक्यांत घालून मला लगेच पाठविण्याचें नाकारलें, आणि मला मुंबईत एका मित्राकडे ठेवून स्वतः राजकोटला परत गेले.

मध्यंतरीं ज्ञातीमध्यें खळबळाट झाला. ज्ञातीची सभा बोलाविण्यांत

आली. मला ज्ञातीच्या वाडीमध्यें हजर राहण्याबद्दल फर्मान आलें. मी गेलों. मला एकाएकीं कोठून धैर्य आलें देव जाणे ! हजर होण्यांत मला यत्किंचितहि संकोच किंवा भय वाटलें नाहीं. ज्ञातीच्या प्रमुख शेठजींशीं माझा थोडा वाद झाला.

" विलायतेला जाण्याचा माझा निश्चय मी फिरवूं शकत नाहीं. माझ्या वडिलांचे मित्र व सल्लागार, जे विद्वान् ब्राह्मण आहेत, त्यांचें मत आहे कीं मीं विलायतेला जाण्यामध्यें कांहीं वावगें नाहीं. माझ्या मातुःश्रींची व बंधूंची परवानगीहि मला मिळाली आहे. " असें मीं त्यांना सांगितलें.

" परंतु ज्ञातीचा हुकूम तूं मानणार नाहींस ? "

" माझा निरुपाय आहे. मला वाटतें, कीं या बाबतींत ज्ञातीनें मध्यें न पडणें बरें. "

ह्या उत्तरानें शेठजींना क्रोध चढला. मला चार-दोन सुनावल्या. मी गप्प राहिलों. शेठजींनीं हुकूम सोडला : " या मुलाला आजपासून ज्ञातिबहिष्कृत समजण्यांत येईल. "

माझ्यावर या ठरावाचा कांहींएक परिणाम झाला नाहीं. माझे वडील बंधुहि सुदैवानें भक्कम राहिले आणि सन १८८८ च्या सप्टेंबरच्या चवथ्या तारखेला मीं मुंबई बंदर सोडलें.

• • •

९
आरंभींचे महिने

बोटींतच माझी कसोटी सुरू झाली. इंग्रजींत बोलण्याची मला संवयच नव्हती. बहुतेक सर्व उतारू इंग्रज होते. त्यांच्याबरोबर बोलतां येईना. कांट्या-चमच्यानें जेवतां येईना, आणि कोणती वस्तु मांसाखेरीज आहे हें विचारण्याचें धैर्य होईना. खोलींतच जेवीत असें. बरोबर मेवामिठाई वगैरे घेतली होती, त्यावरच बहुतांशीं चालवून नेलें. मला माझा भिडस्तपणा सोडतां येईना.

एका इंग्रज गृहस्थानें मजबरोबर बोलण्याचालण्यास सुरुवात केली. मांस न खाण्याच्या माझ्या आग्रहासंबंधीं ऐकून त्याला हंसूं आलें.' तो म्हणाला, " इंग्लंडांत तर इतकी थंडी पडते, कीं मांसाशिवाय चालायचेंच नाहीं. "

पण मीं म्हटलें, " मांस न खाण्याबद्दल मी माझ्या आईशीं वचनानें बांधलेला आहें. त्यामुळें मला मांस घेतां येत नाहीं. त्याखेरीज चालतच नसेल, तर मी हिंदुस्थानांत परत जाईन, पण मांस नाहीं खाणार."

कसाबसा प्रवास पुरा करून आम्ही साउँदटन बंदरांत येऊन पोंचलों. मी सफेद फ्लॅनेलचे कपडे घालून उतरलों आणि एका हॉटेलमध्यें गेलों. तेथें डॉक्टर प्राणजीवन मेहता मला भेटावयास आले. त्यांनीं प्रेमानें माझी थट्टा केली आणि युरोपीय रीतिरिवाजांची बरीच माहिती मला करून दिली.

हें हॉटेल फार महागडें होतें. मी एक-दोन दिवस त्यांत राहिलों आणि नंतर खोली मिळाल्यावर तेथें राहावयास गेलों. येथेंहि मला करमेना. एकसारखी आपल्या मुलुखाची आठवण होई. मातेचें प्रेम मूर्तिमंत पुढें उभें राही. रात्र पडली म्हणजे रडें कोसळें. वरच्या अनेक प्रकारच्या स्मरणांच्या चढाई-

पुढें निद्रा येणार तरी कोठून ? लोक विचित्र, राहणी विचित्र, घरें पण विचित्र ! त्यांतच भरीला खाण्यापिण्याचें बंधन; आणि खातां येण्यासारखे जिन्नस, ते शुष्क आणि नीरस लागत. त्यामुळें माझी स्थिति आडकित्त्यांत सांपडलेल्या सुपारीसारखी झाली. विलायत तर आवडत नाहीं, आणि परत स्वदेशीं जाण्याची सोय नाहीं. विलायतेंत आलों, त्या अर्थीं तीन वर्षें पुरीं करण्याचा निर्धार होता.

डॉ. मेहतांनीं आमची खोली वगैरे पाहिली आणि "ही जागा नाहीं चालणार." असें म्हणून मला आपल्या एका मित्राकडे नेऊन ठेवलें. त्या मित्रांनीं मला इंग्रजी रीतिरिवाज शिकविले आणि इंग्रजींत थोडेंफार बोलण्याची संवय त्यांनींच पाडली.

माझ्या खाण्यापिण्याचा प्रश्न फार विकट होऊन राहिला. मीठ मसाल्या-खेरीजच्या भाज्या आवडत ना. सकाळीं ओटच्या पिठाची लापशी होत असे, त्यामुळें पोट कांहीं तरी भरे; पण दुपारीं व रात्रीं उपासमार होई. मित्र मांसाहार करण्याबद्दल रोज समजूत घालीत. मी आपला प्रतिज्ञेची आडकाठी सांगून स्वस्थ बसे. ते मित्र एक दिवस चिडले आणि म्हणाले, "निरक्षर आईला येथील स्थिति जाणून न घेतां दिलेल्या वचनाची किंमत ती काय ? त्याला प्रतिज्ञा म्हणतांच येत नाहीं."

माझ्याकडून एक नाहीं कीं दोन नाहीं !

असले युक्तिवाद रोज चालत. बहात्तर रोग बरे करणारा एक नव्वाचा पाढाच माझ्यापाशीं होता. मित्र जसजशी माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत, तसतशी माझी दृढता वाढत जाई. रोज ईश्वरापाशीं रक्षणाची याचना करीत असें. ईश्वर म्हणजे काय तें मला कळत नव्हतें. परंतु त्या रंभेनें शिकविलेली श्रद्धा आपलें काम करीत होती.

एके दिवशीं मित्रांनीं माझेपाशीं बेंथॅमचा ग्रंथ वाचण्यास सुरुवात केली. मित्र अर्थ समजावून सांगूं लागले. मीं उत्तर दिलें, "असले सूक्ष्म प्रश्न मला समजत नाहींत. मांस खाल्लें पाहिजे हें मी कबूल करतों. परंतु माझ्या प्रतिज्ञेचें बंधन मी तोडूं शकत नाहीं. याबद्दल मला युक्तिवाद करतां येणार नाहीं. तुमचें प्रेम मला समजतें. तुमचा हेतु समजतो. पण माझा निरुपाय आहे. प्रतिज्ञेचा भंग मजकडून होणार नाहीं."

तेव्हांपासून त्यांनीं युक्तिवाद करण्याचें सोडून दिलें.

याप्रमाणें एक महिन्यापर्यंत मी त्यांच्याकडे राहिलों. डॉक्टर मेहतांनीं नंतर मला एका कुटुंबांत ठेविलें. येथें पण माझे दिवस उपासमारींत जाऊं लागले. सर्वच आळणी लागे. मी अजून भिडस्त होतों. अजून अभ्यास सुरू झाला नव्हता. जेमतेम वर्तमानपत्रें वाचूं लागलों होतों. हिंदुस्थानांत मीं कधीं वर्तमानपत्रें वाचलीं नव्हतीं.

मीं आतां हिंडणें सुरू केलें. मला निरामिष, म्हणजे अन्नाहार देणारें भोजनगृह शोधावयाचें होतें. मी रोज दहा-बारा मैल चालत असें. अशा तऱ्हेनें भटकतां भटकतां मी एक दिवस फेरिंग्डन स्ट्रीटमध्यें जाऊन पोंचलों, व 'व्हेजिटेरियन रेस्टोरॉं (अन्नाहारी भोजनगृह) हें नांव वाचलें. लहान मुलाला आवडीची वस्तु मिळाल्यानें जसा आनंद होतो तसा मला झाला. मी आंत शिरणार त्यापूर्वीच दरवाजाजवळील कांचेच्या खिडकींत मी सॉल्टचें 'अन्नाहाराचें समर्थन' ह्या नांवाचें पुस्तक पाहिलें. एक शिलिंग देऊन विकत घेतलें, आणि जेवायला बसलों. इंग्लंडांत आल्यानंतर पोट भरून खायला प्रथम येथें मिळालें. ईश्वरानें माझी भूक शांत केली !

सॉल्टचें पुस्तक वाचलें. माझ्या मनावर त्याचा उत्कृष्ट परिणाम झाला. हें पुस्तक वाचल्या दिवसापासून मी स्वेच्छेनें म्हणजे मनःपूर्वक अन्नाहाराच्या मताचा झालों. मातेपाशीं केलेली प्रतिज्ञा आतां मला विशेष आनंददायी होऊन राहिली. आणि स्वतः अन्नाहारी राहून इतरांना तसें बनविण्याची इच्छा उत्पन्न झाली.

* * *

१०

'सभ्य' वेषांत

अन्नाहारावरील माझी श्रद्धा दिवसानुदिवस वाढत चालली. सॉल्टच्या पुस्तकानें आहाराच्या विषयावर जास्त वाचण्याची माझी जिज्ञासा तीव्र केली. मीं तर मिळालीं तेवढीं पुस्तकें विकत घेतलीं आणि वाचून काढलीं.

ह्या वाचनाचा परिणाम असा झाला कीं, माझ्या जीवनामध्यें आहारंविषयक प्रयोगांनीं महत्त्वाचें स्थान पटकावलें.

इकडे त्या माझ्या मित्रांची माझ्याबद्दलची काळजी दूर झाली नव्हती. त्यांना माझ्यावरील प्रेमामुळें वाटे, कीं मीं मांस खाल्लें नाहीं तर अशक्त बनेन; एवढेंच नव्हे, तर 'ठोंब्या' च राहीन. मला सुधारण्याचा त्यांनीं एक अखेरचा प्रयत्न केला. मला नाटकाला येण्याबद्दल आमंत्रण दिलें. तिकडे जाण्यापूर्वीं मी त्यांच्याबरोबर हॉबर्न-भोजनगृहांत जेवायचें होतें. प्रथमच 'सूप' आलें. मी बुचकळ्यांत पडलों, मी वाढणाऱ्याला जवळ बोलावलें.

मित्र समजला; आणि चिडून म्हणाला, "तुला असली कटकट करायची असेल, तर तूं बाहेर जाऊन एकाद्या बारक्या भोजनगृहांत खाऊन घे आणि बाहेर माझी वाट पाहत बैस."

ह्या सूचनेनें मला आनंद झाला. मी उठून गेलों, आणि दुसरी खाणावळ शोधूं लागलों. शेजारींच एक अन्नाहार देणारें भोजनगृह होतें, परंतु तें बंद होऊन गेलें होतें. मी उपाशी राहिलों. आम्ही नाटकाला गेलों. मित्रानें झाल्या प्रकाराबद्दल चकार शब्दहि काढला नाहीं.

हें आम्हां उभयतांमधलें शेवटचें प्रेमयुद्ध होय. आमचा संबंध तुटला नाहीं, किंवा आमच्यांत वितुष्टहि आलें नाहीं. त्यांच्या या सर्व प्रयत्नांच्या मुळाशीं असलेलें त्यांचें मजवरील प्रेम मला दिसत होतें. त्यामुळें विचार व आचार भिन्न असतांहि माझा त्यांच्याविषयींचा आदर वृद्धिंगतच झाला.

परंतु मला वाटलें, कीं त्यांना माझ्यासंबंधीं वाटत असलेली भीति नाहींशी केली पाहिजे. मीं निश्चय केला, कीं आतां जंगली राहायचें नाहीं. सभ्यपणाचीं लक्षणें संपादन करायचीं आणि अन्य तऱ्हेनें समाजामध्यें मिसळण्यास लायक बनून अन्नाहाराच्या बाबतींतील माझा विक्षिप्तपणा झांकून टाकायचा.

मीं 'सभ्यपणा' संपादण्याचा छिचोरपणाचा जो मार्ग पत्करला, तो माझ्या आंवाक्याबाहेर होता.

मीं 'आर्मी अँड नेव्ही' स्टोअरमध्यें कपडे करविले. जेथें विशेष

बोकीन लोकांचे कपडे शिवले जात, तेथें जाऊन दहा पौंड पाण्यांत टाकून संध्याकाळीं घालायचा पोषाख बनविला. भोळ्या व बादशाही दिलाच्या वडील बंधूंमार्फत खास सोन्याचा शेडा, दोन्ही खिशांत अडकवून लटकविण्याचा मागविला; आणि तो मिळालाहि. टाय बांधण्याची कला हस्तगत करून घेतली. मोठ्या आरशासमोर उभें राहून टाय बरोबर बांधण्यांत आणि कॅस चापून चोपून भांग पाडण्यांत रोज दहाएक मिनिटांचा तरी क्षय व्हावयाचाच. आणि टोपी घालतां-काढतांना भांग सांभाळण्यासाठीं हात डोक्याकडे गेलाच म्हणून समजावा. शिवाय, मधून मधून चारचौघांत बसलेले असतांना भांगावरून हात फिरवून कॅस जेथल्या तेथें राखण्याची निराळीच आणि सभ्यपणाची क्रिया चालायचीच !

परंतु एवढी टापटीपहि पुरेशी नव्हती. सभ्यपणाचें इतर कांहीं बाह्य प्रकारहि मीं समजून घेतले होते, आणि त्यांचाहि अभ्यास करायचा होता. सभ्य गृहस्थाला नाचतां आलें पाहिजे. त्याला फ्रेंचहि नीट आलें पाहिजे. शिवाय, सभ्य गृहस्थाला चटकदार भाषणहि करतां आलें पाहिजे. मीं नृत्य शिकून घेण्याचा निश्चय केला. एका वर्गांत दाखल झालों. एका सत्राचे तीन-एक पौंड. तीन आठवड्यांत मिळून सुमारें सहा धडे घेतले असतील. बरोबर तालबद्ध पाऊल पडेना. व्हायोलिन वाजवायला शिकलों म्हणजे तालसुराची माहिती होईल म्हणून व्हायोलिन विकत घेण्यांत तीन पौंड कृष्णार्पण केले, आणि आणखी कांहीं तें शिकण्यासाठीं ! भाषण करण्यास शिकण्यासाठीं तिसऱ्या शिक्षकाचें घर धुंडाळलें, त्याच्याहि हातावर एक गिनी ठेवली. बेलचें 'स्टँडर्ड इलोक्युशनिस्ट' घेतलें.

ह्या बेलसाहेबांनीं * माझ्या कानांत घंटा वाजविली. मी सावध झालों.

मला इंग्लंडांत जन्म थोडाच काढायचा आहे ? चटकदार भाषण करायला शिकून मी करणार काय ? नाच नाचून मी सभ्य कसा बनणार ? व्हायोलिन शिकायचें तर स्वदेशींहि शिकतां येईल. मी विद्यार्थी आहें. मला विद्याधन जोडलें पाहिजे. मला माझ्या धंद्याला जरूर ती तयारी केली पाहिजे.

---

* बेल हें पुस्तककर्त्याचें नांव आहे, परंतु त्या शब्दाचा अर्थ घंटा असाहि आहे.

माझ्या सद्वर्तनावरून मला सभ्य म्हटलें तर ठीकच झालें; नाहीं तर तो नाद सोडून दिला पाहिजे.

अशा आशयाच्या उद्गारांनीं भरलेलें पत्र मीं वक्तृत्व-शिक्षकाला पाठविलें. नृत्य शिकविणाऱ्या बाईलाहि तसलेंच पत्र लिहिलें. व्हायोलिन-शिक्षकिणीकडे व्हायोलिन घेऊन गेलों. येईल त्या किंमतीला तें विकून टाकण्याची तिला परवानगी दिली.

'सभ्य वनण्या'चा हा माझा नाद तीन एक महिने चालला असेल. पोषाखाची टापटीप कित्येक वर्षेंपर्यंत टिकली. पण मी विद्यार्थी बनलों.

• • •

११

फेरफार

नृत्य इत्यादींच्या माझ्या प्रयोगांवरून तो काळ स्वच्छन्दाचा होता, असें कोणी समजूं नये. त्यांत समजुतीचाहि कांहीं भाग होता. या मोहाच्या काळींहि मी कांहींसा सावधान होतों. पैन् पैचा हिशेब ठेवीत असें खर्चा-चाहि हिशेब होता. दर महिन्याला पंधरा पौंडांहून जास्त खर्च करायचा नाहीं असा निश्चय केला होता. बसमधून जाण्याचा किंवा टपालाचाहि खर्च टिपून ठेवीत असें आणि झोंपण्यापूर्वी नेहमीं जमाखर्चाचा मेळ घेत असें. ही संवय शेवटपर्यंत कायम राहिली.

आतां मीं खर्च अर्धा करून टाकण्याचा विचार केला. आतांपर्यंत इतर कुटुंबांत राहत होतों, त्याऐवजीं स्वतःची खोली घेऊन राहावें असा विचार केला. कामाच्या सोयीप्रमाणें, तसेंच अनुभव मिळावा म्हणून निरनिराळ्या मोहल्ल्यांत बिऱ्हाड बदलावें असाहि विचार केला. घरें अशा ठिकाणीं पसंत केलीं, कीं तेथून कामाच्या जागीं अर्ध्या तासांत चालत जातां यावें, आणि गाडीभाडें वांचावें. आतां कामावर जातांनाच फिरणें होऊन जाईल, अशी व्यवस्था झाली. आणि ह्या व्यवस्थेमुळें मी रोज ८-१० मैल सहज फिरत

असें. मुख्यतः ह्या एकाच संचयीमुळें इंग्लंडांत मी क्वचितच आजारी पडलों असेन. शरीर चांगलें कसलें. कुटुंबांत राहण्याचें सोडून दोन खोल्या भाड्यानें घेतल्या; एक निजण्यासाठीं आणि दुसरी उठण्या-बसण्यासाठीं.

अशा रीतीनें अर्धा खर्च वांचला.

बॅरिस्टरीच्या परीक्षेसाठीं फारशा अभ्यासाची जरूर नव्हती. इंग्रजीचें माझें अर्धेकच्चें ज्ञान मला नेहमींच टोंचत होतें. एका मित्रानें मला सांगितलें, "तूं लंडनची मॅट्रिक्युलेशन पास हो. त्यासाठीं मेहनत भरपूर करावी लागेल, आणि सामान्य ज्ञान वाढेल. खर्च तर मुळींच वाढणार नाहीं." परीक्षेसाठीं लॅटिन आणि दुसरी एक भाषा आवश्यक आहे हें पाहिल्यावर मनानें प्रथम उलट खाल्ली. पण शेवटीं लॅटिन तर शिकायचेंच आणि घेतलेलें फ्रेंचहि पुरें करायचें असें ठरविलें. याचा परिणाम असा झाला, कीं मी शिष्ट बनणार होतों, तो उद्योगी विद्यार्थी बनलों. परीक्षेस बसलों; पण लॅटिनमध्यें नापास झालों. वाईट वाटलें, पण धीर सोडला नाहीं. लॅटिन-मध्यें गोडी वाटूं लागली होती.

पुन्हां परीक्षा देण्याच्या तयारीबरोबर मीं राहणींत जास्त साधेपणा आणण्याचा प्रयत्न सुरू केला. मला वाटलें, कीं अजून माझ्या कुटुंबाच्या गरिबीला साजेसें माझें जीवन साधें नाहीं. बंधूंच्या औदार्याचा व अडचणींचा विचार मनांत येऊन मला संकोच वाटूं लागला. माझ्यापेक्षां अधिक साधे-पणानें राहणारे विद्यार्थीहि मला दिसत होते. अशा किती तरी विद्यार्थ्यांचा माझ्याशीं संबंध आलेला होता. साध्या राहणीविषयींचीं पुस्तकेंदेखील माझ्या वाचनांत आलीं होतीं. दोन खोल्या सोडून देऊन आठवड्याला आठ शिलिंगांच्या भाड्याची एक खोली घेतली, एक शेगडी विकत घेतली, आणि सकाळचा स्वयंपाक हातानें करायला सुरुवात केली. दुपारीं बाहेर जेवून घ्यावें व संध्याकाळीं पुन्हां कोको करून रोटीबरोबर घ्यावा. अशा रीतीनें दररोज एक ते सव्वा शिलिंगामध्यें खाणें कसें भागवावें, हें मी शिकलों. हा माझा जास्तींत जास्त अभ्यासाचा काळ होता. जीवनक्रम साधा झाल्या-मुळें वेळ जास्त वांचला. दुसऱ्या वेळीं परीक्षेस बसलों आणि पास झालों.

पण साधेपणामुळें माझा जीवनक्रम नीरस झाला नाहीं; उलट या

फेरफारांमुळें माझी मनःस्थिति बाह्यस्थितीशीं समरस झाली. कौटुंबिक स्थितीशीं माझ्या स्वतःच्या राहणीचा मेळ बसला. जीवनक्रम अधिक सत्यमय झाला, व त्यामुळें आत्मानंदाला सीमा राहिली नाहीं.

• • •

१२

अन्नाचे प्रयोग

जीवनाविषयीं मी जों जों बारकाईनें विचार करूं लागलों तों तों मला माझ्या आंतरबाह्य आचारांत फरक करण्याची जरूरी भासू लागली. ज्या वेगानें राहणी व खर्च यांमध्यें फेरफार केला, त्याच किंबहुना त्याहून अधिक वेगानें मी आपल्या आहारामध्यें फेरफार करूं लागलों. अन्नाहारावरील इंग्रजी पुस्तकांमध्यें लेखकांनीं फार सूक्ष्म विचार केला असल्याचें मला दिसून आलें. अन्नाहाराचा त्यांनीं धर्म, विज्ञान, व्यवहार व आरोग्य ह्यांच्या दृष्टीनें विचार केला होता. ह्या चारी दृष्टींची माझ्यावर छाप पडली; आणि अन्नाहार देणाऱ्या भोजनगृहामध्यें चारी दृष्टीच्या माणसांच्या मीं गांठी घेतल्या. विलायतेंत अन्नाहाराची एक संस्था होती आणि एक साप्ताहिकहि निघत असे. मी साप्ताहिकाचा वर्गणीदार झालों. आणि संस्थेचा सभासद झालों. थोडक्याच अवधींत माझी तिच्या कार्यकारी मंडळावर निवड झाली. त्या ठिकाणीं माझी अग्रगण्य अन्नाहारी व्यक्तींशीं ओळख झाली. मी प्रयोगामध्यें मग्न होऊन गेलों.

घरून मिठाई, मसाला वगैरे मागविले होते ते रद्द केले; आणि मनानें निराळेंच वळण घेतलें. त्यामुळें मसाले वगैरेंचा घोक मावळूं लागला, आणि जी भाजी पूर्वी मसाल्याच्या अभावीं वेचव लागत होती, तीच नुसती उकडलेली स्वादिष्ट लागूं लागली. असल्या अनेक अनुभवांवरून मला कळून आलें, कीं स्वादाचें खरें स्थान जीभ नव्हे, तर मन आहे.

त्या वेळीं चहा-कॉफीला अपायकारक मानणारा व कोकोचा पुरस्कार करणारा असाहि एक पंथ होता. शरीरव्यापारासाठीं जरूर तेवढ्याच वस्तू

घेणें योग्य आहे, एवढें मला समजलेंच होतें. म्हणून चहा-कॉफीचा बहुतांनीं त्याग केला, व त्याऐवजीं कोको घेऊं लागलों.

भोजनगृहामध्यें दोन वर्ग असत. पहिल्या वर्गांत जेवढे पदार्थ खाल्ले असतील तेवढ्यांचे पैसे द्यावे लागत. ह्या ठिकाणीं वेळेला एक-दोन शिलिंगांचाहि खर्च येई. दुसऱ्या भागांत सहा पेन्सांत तीन पदार्थ आणि रोटीचा एक तुकडा एवढें मिळे. मी जेव्हां खूप काटकसर सुरू केली, तेव्हां फार करून सहा पेन्सच्या विभागामध्येंच जाऊं लागलों.

वरील प्रयोगांबरोबर इतर किरकोळ प्रयोग चालूच होते. त्यांत अंडीं घेण्याचा प्रयोगहि झाला. पिठाशिवायच्या आहाराचें समर्थन करणाऱ्यानें अंड्यांची खूप स्तुति केली होती, आणि अंडीं म्हणजे मांस नव्हे असें सिद्ध केलें होतें. तीं घेण्यांत जिवंत प्राण्यांना दुःख होत नाहीं हें तर खरेंच. ह्या युक्तिवादानें भुरळून मीं आईला वचन दिलेलें असूनहि अंडीं खाल्लीं. परंतु माझी भुरळ क्षणिक होती. प्रतिज्ञेचा नवा अर्थ लावण्याचा मला अधिकार नव्हता. प्रतिज्ञा देणाऱ्याचाच अर्थ प्रमाण मानला पाहिजे. मांस न खाण्याची प्रतिज्ञा देणाऱ्या माझ्या मातेला अंड्यांची कल्पनाहि नसणार हें मला माहीत होतें. त्यामुळें मला प्रतिज्ञेच्या रहस्याची जाणीव होतांच मीं अंडीं सोडलीं आणि तो प्रयोगहि सोडून दिला.

मीं अंड्यांचा त्याग केला. हें मला फार अडचणीचें झालें. कारण कीं, बारीक तपास करूं लागलों, तेव्हां मला कळून आलें कीं अन्नाहाराच्या भोजनगृहांमध्येंहि पुष्कळ पदार्थांत अंडीं असतात. म्हणून वाढप्यापाशीं प्रत्येक पदार्थाबद्दल पूसतपास करीत बसावें लागे. यामुळें एक तऱ्हेनें मी भानगडींतून सुटलों. कारण कीं, थोडक्याच व अगदीं साध्या अशाच वस्तू मला घेतां येत असत. उलटपक्षीं थोडा जांचहि वाटला. कारण जिभेला चटक लागलेल्या अनेक वस्तू सोडाव्या लागल्या. परंतु हा जांच क्षणिक होता. प्रतिज्ञापालनापासून होणारा निर्मळ, सूक्ष्म व शाश्वत स्वाद मला त्या क्षणिक स्वादापेक्षां अधिक प्रिय वाटला.

• o •

१३

लाजाळूपणा हीच माझी ढाल

अन्नाहारी मंडळाच्या कार्यवाहक समितीवर माझी निवड तर झाली. तिच्या प्रत्येक सभेला मी हजरहि राहत असें. परंतु बोलायला जीभ चालेना. असें पुष्कळ दिवस चाललें. इतक्यांत समितीमध्यें एक महत्त्वाचा विषय निघाला. ह्या वेळीं प्रजोत्पत्तीवर कृत्रिम उपायांनीं मर्यादा घालण्याची चळवळ चालू होती. डॉ. ॲलिन्सन त्या उपायांचे पुरस्कर्ते होते व मजुरांमध्यें ते त्यांचा प्रचार करीत असत. त्यांचीं हीं मतें मला भयंकर वाटलीं पण डॉ. ॲलिन्सन यांना समितींतून काढून टाकण्याचा ठराव आला यांत मात्र मला धडधडीत अन्याय वाटला; कारण मंडळाचा हेतु फक्त अन्नाहाराचा प्रचार करण्याचा होता; इतर नीतीचा नव्हे.

मंडळांत भाषण करण्याची माझी छाती नव्हती. म्हणून मीं माझे विचार अध्यक्षांपाशीं लिहून देण्याचा बेत केला. पण तें लिखाण वाचण्याचाहि मला धीर झाला नाहीं. अध्यक्षांनीं तें दुसऱ्या एका सभासदाकडून वाचविलें. डॉ. ॲलिन्सनचा पक्ष हरला. परंतु तो पक्ष न्यायाचा होता, याबद्दल माझी खात्री होती. त्यामुळें माझ्या मनाला पूर्ण समाधान वाटत होतें.

माझा लाजाळू स्वभाव विलायतेंत शेवटपर्यंत राहिला. कोणाला भेटावयाला गेलों, आणि तेथें पांच-सांत माणसें जमलेलीं असलीं, तरी तेवढ्यानें माझ्या तोंडाला कुलूप बसत असे.

एकदां मी वेंटनरला गेलों. अन्नाहाराच्या पुरस्कारार्थ तेथें एक सभा भरली होती. तेथें बोलण्याचें मला निमंत्रण मिळालें. मीं तें मान्य केलें. मीं आपलें भाषण लिहून काढलें. बोलण्याची हिंमत नव्हतीच. वाचायला उठलों तों वाचण्याचेंहि जुळेना. शेवटीं तें दुसऱ्यांनीं वाचून दाखविलें.

विलायतेंत सभेंत बोलण्याचा प्रयत्न मला विलायतेहून निघतांना करावा लागला होता. विलायत सोडण्यापूर्वी अन्नाहारी मित्रांना हॉबर्न-भोजनगृहामध्यें मेजवानीला बोलाविलें होतें. जेथें मांसाहार सर्रास चालतो, अशा भोजनगृहामध्येंहि अन्नाहाराचा प्रवेश झाला तर चांगलें, असा विचार

करून त्या हॉटेलाच्या व्यवस्थापकाशीं खास ठराव करून तेथें मेजवानी दिली. हा नवीन प्रयोग अन्नाहारी मंडळींना पसंत पडला. तेथील रिवाजाप्रमाणें मला भाषण करावयाचें होतें. मी खूप विचारपूर्वक भाषण तयार करून गेलों होतों. मीं एक छोटेसें विनोदी भाषण योजिलें होतें. पण जुळविलेले विचार विसरून गेलों, आणि विनोदी व खुबीदार भाषण करायला जातां मीच थट्टेला पात्र झालों ! "सद्गृहस्थहो, तुम्हीं माझें निमंत्रण स्वीकारलें, याबद्दल मी आपला आभारी आहें" एवढेंच बोलून मला खालीं बसावें लागलें.

हा लाजाळू स्वभाव पुढें दक्षिण आफ्रिकेंत सुटला, असें म्हणतां येईल. परंतु असल्या लाजाळू स्वभावामुळें माझी फजिती होण्यापलीकडे माझें कांहीं नुकसान झालेलें नाहीं; उलट मोठा फायदा हा झाला, कीं मी शब्दांची काटकसर शिकलों. स्वतःच्या विचारांवर ताबा ठेवण्याची संवय सहजीं लागली. मी स्वतःला असें प्रमाणपत्र निःशंकपणें देऊं शकतों, कीं माझ्या जिभेंतून किंवा लेखणींतून विचार करून व तोलून घेतल्याशिवाय क्वचित्च एक तरी शब्द बाहेर पडत असेल. ही संकोचवृत्ति माझी ढाल होती. तिच्यामुळें मला परिपक्व होण्याची संधि मिळाली. सत्याच्या माझ्या उपासनेमध्यें मला तिची फार मदत झाली.

• • •

१४

असत्यरूपी हलाहल

चाळीस वर्षांपूर्वीं विलायतला जाणाऱ्या लोकांत लग्न झालेलें असलें तरी आपण अविवाहितच आहों, असा बहाणा करण्याचा रिवाजच पडून गेला होता. त्या देशांत शाळा-कॉलेजांतून शिकणारे विद्यार्थी विवाहित नसावयाचेच. विवाहित असेल तो विद्यार्थी राहणार नाहीं. विलायतेंत बालविवाह ही वस्तुच नाहीं असें म्हणतां येईल. त्यामुळें हिंदी तरुणांना आपण विवाहित आहों असें कबूल करण्याची लाज वाटते. या जाळ्यांत मी पण सांपडलों.

विवाहित असतां व एका मुलाचा बाप असतांहि मी जणुं अविवाहित आहें असा बहाणा करण्यास मी कचरलों नाहीं ! ह्या बहाण्यापासून मिळावयाचा लाभ (?) मला थोडाच मिळाला. माझ्या लाजाळू स्वभावानें, माझ्या मूकवृत्तीनें, माझा भरपूर बचाव केला.

ब्रायटन हें समुद्रकांठीं असलेलें हवा खाण्याचें ठिकाण आहे. तेथें एकदां मी गेलों होतों. ज्या हॉटेलांत गेलों, तेथेंच एक साधारण श्रीमंतशी प्रौढ विधवा बाईहि हवा खाण्यासाठीं आली होती. हा माझ्या पहिल्या वर्षांतील प्रसग होता. येथें खाण्याच्या पदार्थांच्या यादींतील सर्व नांवें फ्रेंच भाषेंत लिहिलीं होतीं. मला समजत ना.

त्या बाईनें मला अन्नाहाराच्या वस्तू दाखवून दिल्या. येथून आमचा परिचय सुरू झाला, तों मी विलायतेंत होतों तोंवर व त्यानंतरहि कित्येक वर्षेंपर्यंत टिकून राहिला. तिनें आपला लंडनचा पत्ता दिला, आणि आपल्याकडे दर रविवारीं जेवायला येण्याचें निमंत्रण दिलें. स्वतःच्या घरीं दुसरे विशेष प्रसंग येत, तेव्हांहि मला ती बोलावीत असे. माझी लाज घालविण्याचा मुद्दाम प्रयत्न करी, तरुण मुलींशीं परिचय करून देई आणि त्यांच्याबरोबर गप्पा-गोष्टी करण्यास प्रोत्साहन देई. एक बाई तिच्याकडेच राहत असे. तिच्याबरोबर पुष्कळ बोलायला ल वी. कधीं आम्हांला एकटीच सोडून जात असे.

प्रथम मला हें सर्व विपरीत वाटलें. बोलायचें सुचेच ना. हळूहळू मी बनत चाललों. त्या बाईबरोबर बोलण्याचालण्याची आवड वाटूं लागली.

आतां मीं काय करावें ? मीं विचार केला, " मी जर ह्या भल्या बाईला माझ्या लग्नाची गोष्ट आधींच सांगून टाकतों तर किती बरें झालें असतें ! मग तिनें माझें कोणाशीं लग्न जुळविण्याची इच्छा केली असती ? अजूनहि वेळ टळलेली नाहीं. मीं सत्य सांगून टाकलें, तर अधिक संकटांतून बचावेन."

असा विचार करून मीं तिला पत्र लिहिलें. त्याचें तात्पर्य असें:—

" मी तुमच्या प्रेमाला लायक नाहीं. मी तुमच्या घरीं येऊं लागलों, तेव्हांच मीं तुम्हांला सांगून टाकायला पाहिजे होतें, कीं माझें लग्न झालेलें आहे. ही गोष्ट आपल्यापासून लपवून ठेविल्याबद्दल मला आतां अत्यंत दुःख

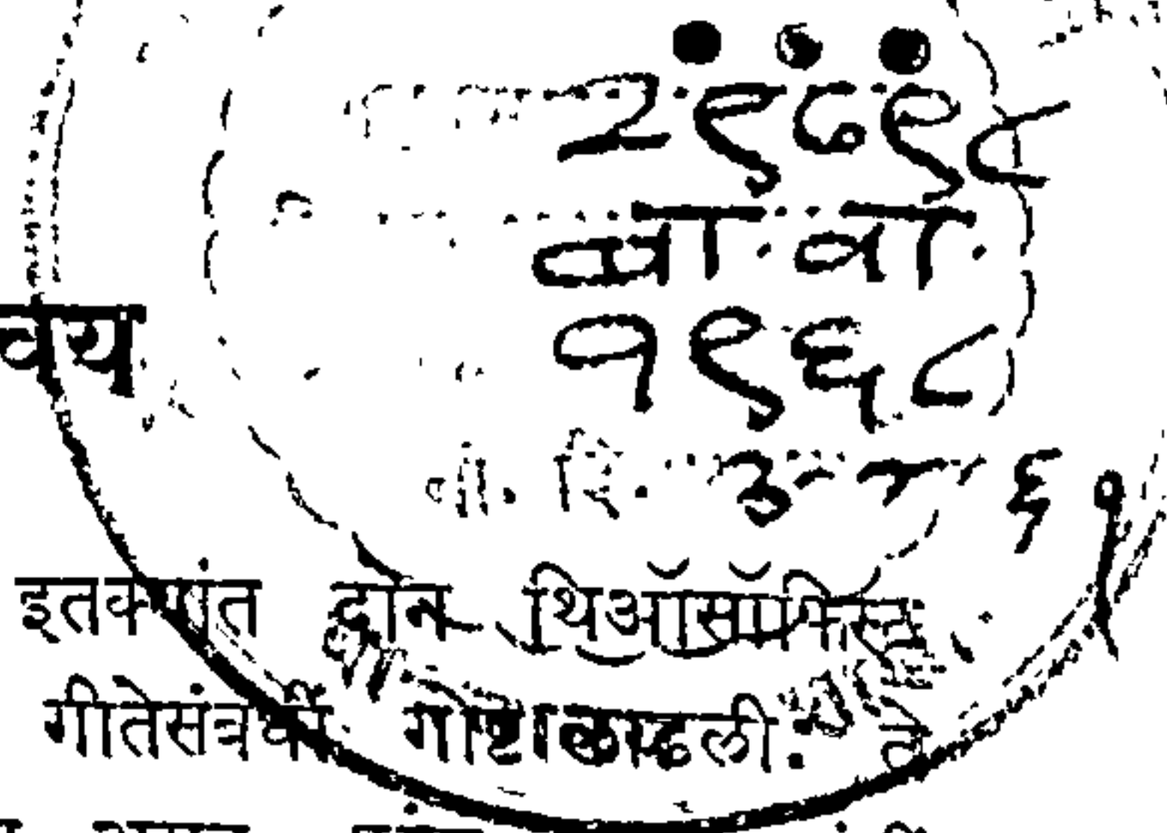
होत आहे. परंतु आतां तरी खरें सांगून टाकण्याचें धैर्य ईश्वरानें मला दिलें याबद्दल आनंद होत आहे. आपण क्षमा कराल का ? ज्या भगिनीबरोबर आपण माझा परिचय करून दिला, तिच्याशीं मीं कसल्याहि प्रकारचा अतिप्रसंग केलेला नाहीं. मला तसें करण्याची मोकळीक नाहीं याची मला पूर्ण जाणीव आहे. परंतु आपली इच्छा स्वाभाविकच माझें कोणाशीं तरी लग्न जुळलेलें पाहण्याची असणार. आपल्या मनांत या गोष्टीबद्दल जास्त विचार येऊं नयेत येवढ्यासाठीं तरी मी आपल्याला खरा प्रकार सांगून टाकलाच पाहिजे.

" हें पत्र मिळाल्यानंतर जर आपण मला आपल्या घरीं येण्याला अपात्र ठरविलें, तर त्याबद्दल मला बिलकुल वैषम्य वाटणार नाहीं. अर्थात् आपण माझा त्याग नाहीं केला, तर हर्षच होईल. "

बहुतेक उलट टपालींच सदरहू बाईकडून उत्तर आलें, त्यांत तिनें कळविलें,

" तुमचें मोकळ्या मनानें लिहिलेलें पत्र मिळालें. आम्हां उभयतांस फार समाधान वाटलें आणि आम्ही खूप हसलोंहि. पण माझें निमंत्रण कायम आहे. येत्या रविवारीं आम्ही तुमची वाट पाहूंच. आपला स्नेह होता तसाच कायम राहील. "

अशा तऱ्हेनें माझ्यामध्यें असत्याचें हलाहल व्यापून राहिलें होतें, तें मीं काढून टाकलें; आणि यापुढें कोठेंहि माझ्या विवाहासंबंधीं वगैरे सांगून टाकण्याला मी कचरत नसें.

१५

धार्मिक परिचय

विलायतेंत राहून एक वर्ष झालें असेल इतक्यांत दोन थिऑसॉफिस्ट मित्रांची ओळख झाली. त्यांनीं माझेपाशीं गीतेसंबंधीं गोष्टी काढल्या. एड्विन् आर्नल्डचें गीतेचें भाषांतर वाचीत असत. परंतु मला त्यांनीं

ती आपल्याबरोबर संस्कृतांत वाचण्यास बोलाविलें. मला लाज वाटली, कारण कीं मीं गीता संस्कृतांत किंवा प्राकृतांतहि वाचली नव्हती ! ही गोष्ट मीं त्यांना सांगितली व त्यांच्याबरोबर मी गीता वाचण्यास प्रारंभ केला. दुसऱ्या अध्यायाच्या अखेरच्या दोन श्लोकांपैकीं—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतीविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति* ॥

या श्लोकाचा माझ्या मनावर खोल ठसा उमटला. भगवद्गीता हा अमूल्य ग्रंथ आहे अशी माझी त्या वेळीं समजूत झाली. ती समजूत हळूहळू दृढ होत गेली व आज तत्त्वज्ञानाच्या वाचतींत मी तिला सर्वोत्तम ग्रंथ समजतों. माझ्या निराशेच्या प्रसंगीं त्या ग्रंथानें मला अमूल्य मदत दिली आहे.

याच मित्रांनीं मला आर्नल्डचें बुद्धचरित्र वाचण्याची शिफारस केली. मीं भगवद्गीतेपेक्षांहि तें अधिक आवडीनें वाचलें.

त्या मित्रांनीं मला मॅडम ब्लॅवॅटस्कीचें दर्शन करून दिलें. तसेंच मिसेस् बेझंटचेंहि. मला सोसायटींत दाखल होण्याविषयींहि सुचविलें. मीं विनय-पूर्वक नाकारलें. " माझें धर्मज्ञान जवळ जवळ शून्य आहे; म्हणून कोणत्याहि पंथांत सामील होऊं इच्छीत नाहीं. " त्याच मित्रांच्या सांगण्यावरून मीं मॅडम ब्लॅवॅटस्कीचें ' की टु थिऑसॉफी ' हें पुस्तक वाचलें. त्यावरून हिंदुधर्माचे ग्रंथ वाचण्याची इच्छा झाली; आणि हिंदुधर्म म्हणजे भ्रमाचें जाळें, अशा तऱ्हेचा जो अभिप्राय पाद्यांच्या तोंडून ऐकत असें, तो मनांतून पार नाहींसा झाला.

याच सुमाराला मला मँचेस्टरचे एक भले ख्रिस्ती भेटले. त्यांनीं माझ्याशीं ख्रिस्ती धर्माची गोष्ट काढली व बायबल वाचण्याची शिफारस केली. बायबल

---

* विषयांचें चिंतन करणाऱ्याचा प्रथम त्यांच्याबद्दल संग उत्पन्न होतो, संगापासून कामना उत्पन्न होते. कामनेच्या पाठोपाठ क्रोध येतो, क्रोधांतून संमोह, संमोहांतून स्मृति-भ्रम आणि स्मृतिभ्रमापासून बुद्धिनाश होतो. आणि अखेरीस त्या पुरुषाचा स्वतःचा नाश होऊन जातो.

स्यांनींच विकत घेऊन दिलें. मीं तें सुरू केलें, परंतु 'जुना करार' माझ्यानें वाचवेच ना.

'नव्या करारा' वर आलों तेव्हां निराळाच परिणाम झाला. येशूच्या गिरिप्रवचनाची छाप फार चांगली पडली. तें हृदयांत उतरलें. बुद्धीनें स्याची गीतेशीं तुलना केली. 'तुझा सद्रा मागेल त्याला कोटहि दे.' 'तुझ्या उजव्या गालावर थप्पड मारील त्याच्यासमोर डावा गालहि कर!' हें वाचून मला अपार आनंद झाला. शामळभट्टाचा छप्पा* आठवला. माझ्या बालमनानें गीता, आर्नल्डकृत बुद्धचरित्र आणि येशूचीं वचनें यांचें एकीकरण केलें. धर्म त्यागामध्यें आहे ही गोष्ट मनाला पटली.

या वाचनामुळें इतर धर्माचार्यांचीं चरित्रें वाचण्याची इच्छा झाली. कार्लाइलचें 'विभूतिमंत आणि विभूतिपूजा' वाचण्याची एका मित्रानें शिफारस केली. त्यांत पैगंबराविषयीं वाचलें, व त्याची थोरवी, शौर्य व तपश्चर्या यांची कल्पना आली.

माझ्या परीक्षेच्या पुस्तकांव्यतिरिक्त इतर पुस्तकें वाचण्याला मला वेळच काढतां येईना. परंतु आपण धर्मग्रंथ वाचले पाहिजेत, आणि सर्व मुख्य धर्मांचें योग्य ज्ञान मिळविलें पाहिजे, एवढी गोष्ट मनाशीं ठरवून ठेवली.

नास्तिकवादासंबंधीं थोडेंबहुत जाणून घेतल्याशिवाय कसें चालेल? ब्रॅडलॉचें एक पुस्तक वाचलें. त्याची माझ्यावर कांहींच छाप पडली नाहीं. नास्तिकतारूपी सहाराचें रण मी ओलांडून गेलों होतों. मिसेस् बेझंटची कीर्ति त्या काळींसुद्धां मोठी होती. त्या नास्तिकवाद सोडून आस्तिक झाल्या आहेत, ह्या बातमीनेंहि मला नास्तिकवादाबद्दल उदासीन बनविलें.

• • •

---

* सहा चरणांचें वृत्त. याचें भाषांतर सातव्या प्रकरणाचे शेवटीं दिलें आहे.

१६

'निर्बलके बल राम'

१८९० सालीं पोर्टस्मथ्मध्यें अन्नाहारी मंडळींचें एक संमेलन झालें. त्याला येण्याबद्दल मला व एका हिंदी मित्राला निमंत्रण मिळालें होतें. आम्हीं दोघेहि गेलों. आमची उतरण्याची सोय एका बाईकडे करण्यांत आली होती.

पोर्टस्मथ्सारख्या खलाश्यांच्या बंदरांत प्रवाशांना उतरण्यासाठीं बिऱ्हाडें शोधावयाला गेलें म्हणजे त्यांतलीं कोणतीं चांगलीं, कोणतीं खराब तें सांगणें कठिणच पडणार.

रात्रीं आम्ही सभेंतून घरीं आलों. जेवून पत्ते खेळण्यास बसलों. विलायतेंत कुलीन घरामध्येंहि अशा तऱ्हेनें गृहिणी पाहुण्यांबरोबर पत्ते खेळण्यास बसते. खेळतांना निर्दोष विनोद कोणीहि करतो. येथें मात्र बीभत्स विनोद सुरू झाला. मीहि त्यांत सामील झालों. शब्दावरून कृतीवर यायला वेळ नव्हता. परंतु माझ्या भल्या जोडीदाराच्या हृदयांत रामानें प्रवेश केला. तो म्हणाला, "अरे तुझ्या अंगांत हा सैतान कसा संचारला ? तुझें हें काम नव्हे, येथून पळ काढ बरें !"

मी शरमिंदा झालों. भानावर आलों. मनांतून त्या मित्राचे उपकार माँनले. आईपाशीं घेतलेली प्रतिज्ञा आठवली. मीं पळ काढला. कांपत कांपत आपल्या खोलींत जाऊन पोंचलों. छाती धडधडत होती. खाटकाच्या हातून जनावर निसटून जावें आणि त्याची जशी स्थिति व्हावी तशी माझी झाली.

परस्त्रीला पाहून विकारवश झाल्याचा आणि तिच्याबरोबर खेळ खेळण्याची इच्छा झाल्याचा हा पहिलाच प्रसग होता. रात्रीं माझ्या डोळ्याला डोळा लागला नाहीं. अनेक प्रकारच्या विचारांनीं डोक्यांत काहूर माजविलें. मीं खूप सावधानपूर्वक वागण्याचा निश्चय केला. आणि दुसऱ्याच दिवशीं पोर्टस्मथ्ला रामराम ठोकला.

धर्म म्हणजे काय ? ईश्वर हा कोण ? तो आपल्या हृदयांत कसें काम करतो ? हें कांहीं मला त्या वेळीं समजत नव्हतें. ईश्वरानें मला बचावलें,

असें मी त्या वेळीं समजलों. ' ईश्वरानें वचावलें ' ह्या वाक्याचा अर्थ आज मला पुष्कळ समजूं लागला आहे; पण त्याबरोबरच याचीहि जाणीव आहे, कीं या वाक्याचें पुरें रहस्य अजूनहि मला समजलेलें नाहीं.

● ● ●

१७

बॅरिस्टर तर झालों– पण पुढें !

बॅरिस्टर व्हावयाला दोन गोष्टींची जरूर होती. एक ' टर्म ' भरणें म्हणजे सत्रें संभाळणें, आणि दुसरी कायद्याची परीक्षा देणें. सत्रें भरणें याचा अर्थ ' जेवण जेवणें '. जेवण जेवायचें म्हणजे खालेंच पाहिजे असा कांहीं नियम नाहीं; पण नेमलेल्या वेळीं हजर राहणें व जेवण पुरें होण्याचा वेळ होईपर्यंत बसून राहणें. जेवणांत चांगलीं चांगलीं पक्कान्नें असायचीं, आणि पिण्यासाठीं उत्तम गणली जाणारी दारू असायची.

दारू तर मला चालत नसेच. चौघांना मिळून दारूच्या दोन बाटल्या मिळत, त्यामुळें माझी मागणी अनेक चौकड्यांकडून होत असे.

या खाण्यापिण्यापासून बॅरिस्टरीला काय लाभ होतो, तें मला त्या वेळींहि समजलें नाहीं, कीं त्यानंतरहि समजलेलें नाहीं.

कायद्याचा अभ्यास सोपा होता. परीक्षांचीं पुस्तकें नेमलेलीं होतीं. परंतु तीं क्वचित्च कोणी वाचीत. रोमन लॉसाठीं छोट्या टिपणी लिहिलेल्या असत, त्या वाचून पास होणारे मीं पाहिले आहेत. इंग्लंडच्या कायद्याचेंहि तेंच.

पण मला वाटलें, कीं मीं मूळ पुस्तकें वाचून काढलीं पाहिजेत, न वाचणें म्हणजे फसवणूक होय. त्यामुळें मी मूळ पुस्तकें खरेदी करून खूप खर्चांत आलों.

परीक्षा पास झालों. १८९१ सालीं जूनच्या १० तारखेला मला बॅरिस्टरचा किताब मिळाला. ११ तारखेला इंग्लंडच्या हायकोर्टांत अडीच शिलिंग भरून माझें नांव नोंदविलें. १२ जूनला हिंदुस्थानला परत येण्यासाठीं निघालों.

पण माझ्या निराशेला व भीतीला सीमा नव्हती.

बॅरिस्टर म्हणवून घेणें सोपें होतें; पण बॅरिस्टरी करणें कठिण वाटलें. कायदे वाचले खरे, पण वकिली कशी चालवायची तें समजून घेतलें नाहीं. कायद्यामध्यें मीं कित्येक धर्मसिद्धान्त वाचले, ते आवडले. पण त्यांचा धंद्यांत कसा उपयोग करावयाचा याची समजूत पडली नाहीं.

शिवाय कायदे वाचले, त्यांत हिंदुस्थानच्या कायद्याचें नांवहि नाहीं. यामुळें वकिली करून पोट भरण्याची शक्ति तरी येईल कीं नाहीं याबद्दल मला मोठी शंका वाटूं लागली.

माझी अडचण एक-दोन मित्रांपाशीं बोलून दाखविली. त्यांनीं दादा-भाईंचा सल्ला घ्यावा अशी सूचना केली. मी त्यांना भेटलों; पण माझी अडचण त्यांच्यापुढें मांडण्याचा मला धीर झाला नाहीं. नंतर मी मि. फ्रेडरिक पिंकटना भेटलों. मित्राप्रमाणें ते मला भेटले. माझी निराशा, तर त्यांनीं हसण्यावारी नेली. ते म्हणाले, " तुला असें का वाटतें, कीं प्रत्येकानें फिरोजशा झालें पाहिजे ? सामान्य प्रामाणिकपणा, आणि सामान्य दक्षता एवढ्यानें मनुष्य वकिलीचा धंदा खुशाल चालवूं शकेल. "

या दोहोंचें भांडवल तर माझ्यापाशीं भरपूर प्रमाणांत होतें, त्यामुळें आंतल्या आंत थोडी आशा वाटूं लागली.

निराशेमध्यें किंचित्सें आशेचें मिश्रण झालेलें आहे, पाय कांपतातच आहेत, अशा स्थितींत मी ' आसाम ' बोटींतून मुंबई बंदरीं उतरलों.

१८

रायचंदभाई

मुंबईच्या बंदरांत समुद्र खवळलेला होता. एडनपासूनच समुद्राला तुफान होतें. सर्वांना बोट लागली. मीच एकटा मजा करीत होतों. तुफान पाहाण्या-साठीं डेकवर जाऊन उभा राहत असें. भिजूनहि जात असें.

हें बाहेरचें वादळ माझ्या दृष्टीनें आंतील वादळाचेंच बाह्य चिन्हसें होतें. पण बाहेर वादळ असूनहि ज्याप्रमाणें मी शान्त राहूं शकलों त्याचप्रमाणें आंतरिक वादळाविषयींहि म्हणतां येईल असें वाटतें. ज्ञातीचा प्रश्न तर होताच. धंद्याच्या फिकीरीबद्दल पूर्वी लिहिलेंच आहे. शिवाय मी पडलों सुधारक. तेव्हां कित्येक सुधारणा मनांत योजून ठेविल्या होत्या, त्यांचीहि काळजी होती. काळजीचीं आणखी कारणें कल्पना नसतांच उत्पन्न झालीं.

आईला भेटण्याची मला उत्कंठा लागली होती. आम्ही गोदींत पोंचलों तों तेथें माझे वडील बंधु हजरच होते. डॉ. मेहतांचा मला आपल्याकडेच उतरायला नेण्याचा आग्रह होता. त्याप्रमाणें मला तिकडेच घेऊन गेले.

मातुःश्रींच्या निधनाची मला वार्ताहि नव्हती. घरीं पोंचल्यानंतर मला ती माहिती देण्यांत आली, आणि स्नान घालण्यांत आलें. वडिलांच्या मृत्यूनें पोंचला त्याहूनहि फारच मोठा आघात मला ही बातमी ऐकून पोंचला. माझ्या मनांतील पुष्कळ आकांक्षा खुंटल्या. पण ही मृत्यूची बातमी ऐकून मी ओक्साबोक्शीं रडलों नाहीं. मी माझे अश्रूहि बहुतांशीं आवरूं शकलों, आणि जणूं काय मातेचा मृत्यु घडलेलाच नाहीं अशा तऱ्हेनें रोजचे व्यवहार सुरू केले.

डॉक्टर मेहतांचे बंधु रेवाशंकर जगजीवन यांचेबरोबर जन्माचा ऋणानु-बंध जमला; डॉक्टरांच्या वडील बंधूंचे कवि रायचंद हे जांवई होते, आणि

रेवाशंकर जगजीवनच्या पेढीचे भागीदार व सर्वाधार होते. त्या वेळीं त्यांचें वय पंचवीस वर्षांवर नव्हतें, तरीहि ते चारित्र्यवान् आणि ज्ञानी होते. त्यांना लोक शतावधानी समजत. ह्या शक्तीवद्दल मला हेवा वाटला; परंतु तेवढ्यावरून मी त्यांच्या भजनीं लागलों नाहीं. माझें मन हरण करणाऱ्या गोष्टी म्हणजे त्यांचें विस्तृत शास्त्रज्ञान, शुद्ध चारित्र्य आणि आत्मदर्शनाची त्यांची तीव्र उत्कंठा.

ते हजारों रुपयांच्या रकमेचा व्यापार करीत, हिऱ्यामोत्यांची पारख करीत; व्यापारांतलीं कोडीं सोडवींत, पण हा त्यांचा मुख्य विषय नव्हता. त्यांचा विषय पुरुषार्थ, आत्मदर्शन हाच होता. मला त्यांची वृत्ति विचलित झालेली कधींहि आढळली नाहीं. मीं कधीं त्यांच्या दुकानावर गेलों, तर माझ्यापाशीं धार्मिक गोष्टीखेरीज ते इतर कोणतीच गोष्ट बोलत नसत. त्या वेळीं जरी माझें आयुष्यांतील ध्येय नक्की झालें नव्हतें, किंवा सामान्यपणें धार्मिक चर्चेबद्दल मला आवड वाटत होती असेंहि म्हणतां येणार नाहीं, तरी पण रायचंदभाईंच्या धार्मिक चर्चेबद्दल मला फार आवड वाटे. त्यांचीं कित्येक वचनें माझ्या हृदयाला जाऊन भिडत. त्यांच्या बुद्धीबद्दल आणि प्रामाणिकपणाबद्दल मला आदर वाटे. माझ्या आध्यात्मिक अडचणींच्या प्रसंगीं मी त्यांचा आश्रय घेत असें.

रायचंदभाईंबद्दल मला इतका आदर वाटत असतांहि त्यांना माझे धर्मगुरु या नात्यानें आपल्या हृदयांत मी स्थान देऊं शकलों नाहीं. गुरूचा माझा शोध अजूनहि चालूच आहे.

माझ्या जीवनावर गाढ परिणाम करणारे आधुनिक पुरुष तीन आहेत. रायचंदभाईंनीं आपल्या प्रत्यक्ष समागमानें, टॉलस्टॉयनें 'वैकुंठ तुझ्या हृदयांत आहे,' (The Kingdom of God is within you) नांवाच्या पुस्तकानें आणि रस्किननें 'सर्वोदय' (Unto this last) नांवाच्या पुस्तकानें मला मुग्ध केलें आहे.

* * *

१९
संसारप्रवेश

ज्ञातीचा झगडा तयारच होता. दोन पक्ष पडले होते. एका पक्षानें मला लगेंच जातींत घेतलें. दुसरा पक्ष न घेण्याबद्दल भक्कम राहिला. मला जातींत घेण्याऱ्या पक्षाचे समाधान करण्यासाठीं वडील बंधु राजकोटला जाण्यापूर्वी मला नाशिकला घेऊन गेले. तेथें गंगास्नान करविलें आणि राजकोटला पोंचतांच ज्ञातिभोजन घातलें.

मला हें कांहींच आवडलें नाहीं. वडील बंधूंना माझ्याबद्दल खूप प्रेम वाटत असे. माझी त्यांच्याबद्दलची आदरबुद्धिहि तितकीच उत्कट होती अशी माझी खात्री आहे, म्हणून त्यांची इच्छा आज्ञारूप समजून मी यंत्राप्रमाणें डोळे मिटून त्यांच्या इच्छेप्रमाणें करीत गेलों.

ज्या पक्षानें मला वाळींत टाकलें होतें, त्यांत प्रवेश मिळविण्याचा मीं कधीं प्रयत्नहि केला नाहीं. ज्ञातीच्या बहिष्काराच्या ठरावाला संपूर्णपणें मान देत असें. माझ्या सासू–सासऱ्यांकडे किंवा बहिणीकडे पाणीहि पीत नसें. तीं मला गुप्त रीतीनें खायला-प्यायला द्यायला तयार असत; पण जी गोष्ट उघडपणें करतां येत नाहीं, ती लपून छपून करणें माझ्या मनालाच मान्य होईना.

पत्नीबरोबरचा माझा संबंध अजूनहि माझी इच्छा होती तसा बनला नाहीं. माझा मत्सरी स्वभाव मी विलायतेंतहि ठेवून येऊं शकलों नाहीं. हरएक बाबतींत माझी धुसपूस आणि संशयी वृत्ति चालू असायची. एक प्रसंग तर असा आला, कीं मीं तिला माहेरीं लावून दिली; आणि खूपशी पीडा दिल्यानंतर पुनः एकत्र राहूं देण्याचें कबूल केलें.

मुलांना लावायच्या वळणासंबंधींहि मला सुधारणा करावयाच्या होत्या. बडील बंधूंना मुलगे होते आणि मलाहि एक मुलगा होता. या मुलांना आपल्या सहवासांत ठेवायचें असा माझा विचार होता. कांहीं अंशीं मी या बाबतींत सफलता मिळवूं शकलों. मुलांचा सहवास मला फार आवडे, आणि त्यांच्याबरोबर विनोद करण्याची संवय अद्यापपर्यंत कायम आहे.

खाण्यापिण्याच्या बाबतींत सुधारणा करणें तर आवश्यकच होतें. घरांत

चहा-कॉफीनें जागा पटकावली होती. मी आपल्या 'सुधारणा' घेऊन आलों. ओट्ट्या कणकेची लापशी दाखल झाली; चहा-कॉफीच्याऐवजीं कोको. पण 'ऐवजीं' हें नांवापुरतेंच. चहा-कॉफीच्या जोडीला आणखी कोको आला. बूट-पायमोजांनीं वसाहत केलीच होती. मीं कोटपाटलोणीनें घर पुनीत केलें !

अशा प्रकारें खर्च वाढत चालला.

मित्रमंडळींचा असा सल्ला पडला, कीं मीं थोडे दिवस मुंबईला जाऊन हायकोर्टाचा अनुभव घ्यावा, व हिंदुस्थानच्या कायद्याचा अभ्यास करावा. म्हणून मी मुंबईला जायला निघालों. बिऱ्हाड थाटलें. आचारी ठेवला. पण मला चार-पांच महिन्यांहून अधिक काळपर्यंत मुंबईत राहतां येण्यासारखें नव्हतेंच; कारण खर्च वाढता आणि कमाई कांहींच नाहीं.

अशा तऱ्हेनें मीं संसारांत प्रवेश केला. बॅरिस्टरी मला नकोशी वाटूं लागली. अवडंबर मोठें, ज्ञान अल्प. जबाबदारीच्या जाणिवेनें माझी छाती दडपून गेली.

२०

पहिला मुकदमा

मुंबईत एका बाजूनें कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. दुसरीकडून आहाराचे प्रयोग; तिसरी गोष्ट म्हणजे बंधूंचे माझ्यासाठीं कामें मिळविण्याचे प्रयत्न सुरू झाले.

दर महिन्यागणिक खर्च वाढत जाई. बाहेर बॅरिस्टरची पाटी लावायची आणि आंत बॅरिस्टरी करण्यासाठींच तयारी करीत बसायचें ! माझें मन या दोन्ही गोष्टींचा मेळ कांहीं केल्या बसवूं शकेना. त्यामुळें माझें वाचनहि व्यग्र चित्तानें चाललें होतें.

इतक्यांत मर्मीबाईचा दावा माझ्याकडे आला. स्मॉलकॉज कोर्टांत जायचें होतें. दलालाला कमिशन देण्याचा प्रश्न निघाला; पण मीं साफ नाकारलें.

कमिशन नाहींच दिलें, तरीहि ममीबाईंचें काम मिळालेंच. काम सोपें होतें. मला दावा तयार करण्याबद्दल रु. ३० मिळाले.

स्मॉलकॉज कोर्टांत मी उभा राहिलों खरा, पण पाय कांपूं लागले. डोकें फिरूं लागलें. प्रश्न विचारण्याचें सुचेच ना.

मी खालीं बसलों. दलालाला सांगितलें, "हें काम माझ्यानें नाहीं चालवणार. पटेलांना नेमा. मला दिलेली फी परत द्या."

मीं पळ मारली. मला शरम वाटली. पुरी हिंमत वाटूं लागेपर्यंत दावा न घेण्याचा मीं निश्चय केला, आणि दक्षिण आफ्रिकेंत जाईपर्यंत कोर्टांत गेलोंच नाहीं.

अर्ज तयार करण्याचें आणखी एक काम मिळालें होतें. मीं अर्ज तयार केला. मित्रमंडळींना वाचून दाखविला. त्यांना पसंत पडला. त्यामुळें मला कांहींसा आत्मविश्वास आला.

पण माझा उद्योग वाढत चालला. फुकटचे अर्ज लिहून देण्याचा धंदा केला असता, तर काम भरपूर मिळालें असतें खरें; पण तेवढ्यानें दुपारची सोय थोडीच होणार !

मला वाटलें कीं मला शिक्षकाचें काम जुळेल. वर्तमानपत्रांत जाहिरात वाचली आणि मीं अर्ज केला. पण मी बी. ए. नसल्यामुळें मला तें काम मिळालें नाहीं.

माझा निरुपाय झाला. माझे हातपाय गळाले. वडील बंधुहि काळजींत पडले. आम्हीं उभयतांनीं विचार केला, कीं मुंबईंत अधिक वेळ घालविणें निरर्थक आहे. सहा एक महिने राहिल्यानंतर मुंबईचें बिऱ्हाड उठवलें.

मुंबईमध्यें राहत होतों, त्या मुदतींत मी रोज हायकोर्टांत जात असें. पण तेथें कांहीं शिकलों असें सांगवत नाहीं.

गिरगांवांत बिऱ्हाड होतें; तरी पण मी क्वचितच कधीं गाडीभाड्याचा खर्च करीत असें. गिरगांवाहून बहुधा नेहमीं चालतच जात असें, त्याला चांगलीं पंचेचाळीस मिनिटें लागत, आणि परत घरींहि बिनचूक पायींच येत असें. पैसे कमवूं लागलों, तेव्हांहि अशा तऱ्हेनें ऑफिसांत पायीं जाण्याची संवय मीं शेवटपर्यंत कायम ठेविली.

• • •

२१

पहिला अपघात

मुंबईहून निराश होऊन राजकोटला गेलों. निराळी कचेरी उघडली. गाडें थोडेंबहुत रेटलें. अर्ज लिहिण्याचें काम मिळूं लागलें. आणि दरमहा सरासरीं तीनशें रुपयांची प्राप्ति होऊं लागली.

माझें आर्थिक गाडें कसेंबसें चाललें खरें, पण आयुष्यांतील पहिला तडाखा याच सुमारास मिळाला. ब्रिटिश अंमलदार म्हणजे काय हें मी कानांनीं ऐकत असें. साक्षात् अनुभवण्याला मला आतां मिळालें. त्या वेळच्या पोलिटिकल एजंटाचा माझ्या बंधूंविरुद्ध ग्रह होऊन राहिला होता. हे अंमलदार मला विलायतेंत भेटले होते. तेथें त्यांनीं माझ्याशीं चांगली मैत्री केली होती असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. बंधूंचा विचार पडला कीं या ओळखीचा फायदा घेऊन मी पोलिटिकल एजंटाला दोन शब्द सांगावे आणि त्यांची करण्यांत आलेली भलतीच समजूत दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. मला ही गोष्ट बिलकुल पसंत पडली नाहीं, तरी पण बंधूंचें म्हणणें नाकबूल करवेना. जिवावर येत असतांहि गेलों.

मी गेलों आणि जुनी ओळख काढली. पण माझ्या लगेच लक्षांत आलें, कीं विलायत व काठेवाड यांमध्यें अंतर आहे. अधिकाराच्या खुर्चीवर बसलेला अंमलदार आणि रजेवर गेलेला अंमलदार यांमध्येंहि फरक होता. अंमलदारानें ओळख तर दिली, पण त्याबरोबरच त्यानें अधिक आढ्यता स्वीकारली. मीं माझें पुराण सुरू केलें. साहेब अधीरे झाले आणि म्हणाले, "आतां तुला गेलें पाहिजे."

मीं म्हटलें, "पण माझें म्हणणें तर अखेरपर्यंत ऐकून घ्या."

साहेब खूप चिडले. "पट्टावाला, इस्को दरवाजा बताओ."

पट्टेवाला धांवत आला. मी अजूनहि कांहीं बडबडतच होतों. पट्टेवाल्यानें मला हात लावला, आणि मला खोलीबाहेर नेलें.

साहेब गेले. पट्टेवाला गेला. मीहि निघालों. गोंधळून गेलों. चिडलों आणि चिठी खरडली. थोड्याच वेळांत साहेबाचा स्वार जवाब देऊन गेला.

" तुम्हांला चाहेल तें करायला तुम्ही मोकळे आहां. " अशा अर्थाचा तो जवाब होता.

बंधूंना हकीकत सांगितली. त्यांना वाईट वाटलें. वकील मित्रांनाहि हकीकत सांगितली. मला स्वतःला दावा थोडाच तयार करतां येत होता ! या वेळीं फिरोजशहा मेहता राजकोटमध्यें आलेले होते. त्यांचें मत मागाविलें. आलेली चिठी फाडून टाकण्याचा आणि झालेला आपमान गिळून जाण्याचा सल्ला त्यांच्याकडून मिळाला.

मला हा उपदेश कडू विषाप्रमाणें वाटला. पण तो कडू घोंट घशाखालीं उतरविण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें. मी अपमान विसरूं शकलों नाहीं. पण त्याचा सदुपयोग केला : " अशा स्थितींत पुन्हां कधीं सांपडणार नाहीं; अशा तऱ्हेनें कोणाची रदबदली करायला जाणार नाहीं. " ह्या नियमाचा मीं कधीं भंग केलेला नाहीं. या तडाक्यानें माझ्या जीविताचें सुकाणूं फिरविलें.

● ● ●

२२

दक्षिण आफ्रिकेची तयारी

माझें पुष्कळसें काम त्या पोलिटिकल एजंटाच्याच कोर्टांत असे. खुशामत माझ्याकडून होण्यासारखी नव्हती. या अंमलदाराला भलत्या मार्गांनीं खूष करण्याची माझी इच्छाच नव्हती. त्याला फिर्यादीची लेखी धमकी देऊन पुन्हां फिर्याद न करणें किंवा त्याला कांहींहि न लिहिणें हेंहि मला पटलें नाहीं.

मध्यंतरीं काठेवाडच्या लटपटींचाहि मला थोडाबहुत अनुभव मिळाला. तें वातावरण मला विषसमान वाटलें. मी माझा स्वतंत्र बाणा कसा टिकवूं शकेन याचा मला नेहमीं विचार पडे. मी उदासीन झालों. मला काय करूं असें झालें.

इतक्यांत बंधूंकडे पोरबंदरच्या एका मेमण पेढीकडून माझ्यासाठीं काम चालून आलें. " दक्षिण आफ्रिकेंत आमचा व्यापार आहे, आमची मोठी पेढी आहे. आमचा एक मोठा दावा पुष्कळ दिवसांपासून चालू आहे. तुमच्या भावाला पाठवलांत, तर त्याची आम्हांला मदत होईल; आणि त्यालाहि कांहीं मदत मिळेल. तो आमची बाजू आमच्या वकीलाला चांगल्या तऱ्हेनें समजावून देऊं शकेल. "

बंधूंनीं मला ही हकीकत सांगितली. या सगळ्यांचा अर्थ माझ्या लक्षांत आला नाहीं. पण एकंदरींत बरें वाटलें.

दादा अबदुल्लाचे भागीदार शेठ अब्दुल करीम झवेरी यांची व माझी भेट माझ्या बंधूंनीं करवून दिली. शेठजींनीं सांगितलें, " तुमची जरूर एक वर्षाहून अधिक काळ पडणार नाहीं. तुम्हांला येण्याजाण्याचें फर्स्ट क्लासचें भाडें आणि राहाण्याजेवणाच्या खर्चाखेरीज १०५ पौंड देऊं. "

ही कांहीं वकिली म्हणतां यायची नाहीं. ही नोकरी झाली. पण मला कोठूनहि हिंदुस्थान सोडून जायचें होतें. मीं शेठ अब्दुल करीमचें म्हणणें कबूल केलें आणि दक्षिण आफ्रिकेला जायला सिद्ध झालों.

• • •

२३

नाताळला जाऊन पोंचलों

विलायतेला जातांना वाटलें होतें तसें दक्षिण आफ्रिकेला जातांना वियोग-दुःख वाटलें नाहीं. या वेळीं मला वियोग विशेष जाणवला तो फक्त पत्नीचा. विलायतेहून आल्यानंतर आणखी एक मुलगा झाला होता. आमच्या उभयतांतील प्रेम अजूनहि विषयदूषित होतेंच. तरी पण त्याच्यामध्यें निर्मळता येऊं लागली होती. मी विलायतेहून आल्यानंतर आम्ही एकत्र असें थोडेंच राहिलों होतों.

दादा अब्दुल्लाच्या मुंबईच्या एजंटामार्फत मीं तिकीट काढायचें होतें, पण बोटींत केबिन रिकामी मिळेना. डेकवरून जाण्याचें मीं नाकारलें. एजंटाची परवानगी घेऊन मींच तिकीट मिळविण्याचा प्रयत्न केला. बोटीवर गेलों. वरिष्ठ मालिमाला भेटलों.

तो हंसून म्हणाला, "माझ्या केबिनमध्यें एक झोंपाळा रिकामा आहे. तुम्हांला ती जागा द्यायला मी तयार आहे." मला आनंद झाला. शेठला हकीकत सांगितली आणि तिकीट काढवलें. १८९३ सालच्या एप्रिल महिन्यांत मी हौसेनें दक्षिण आफ्रिकेंत माझ्या नशिबाची परीक्षा पाहण्या-साठीं निघालों.

पहिलें बंदर लामू होतें. लामूहून मोंबासाला व तेथून झांजीबारला पोंचलों. झांजीबारला पुष्कळच वेळ थांबायचें होतें. आठ–दहा दिवस. येथें दुसऱ्या बोटींत बसायचें होतें.

कप्तानाचा मजवर अमर्याद लोभ होता. या प्रेमानें माझ्या बाबतींत उलटें स्वरूप धारण केलें. त्यानें मला आपल्याबरोबर सहल करायला बोलाविलें. एका इंग्रज मित्रालाहि बोलाविलें होतें. आम्ही तिघेहि कप्तानाच्या

मचव्यांतून उतरलों. या सहलीचें मर्म मला मुळींच समजलें नव्हतें. पाहातों तों आम्ही हबशी स्त्रियांच्या वाडींत जाऊन पोंचलों. दर एक जण एका-एका खोलींत कोंडलें गेलों. पण माझी तर शरमेनें गठडी वळली. कप्तानानें हांक मारली. मी जसा आंत गेलों तसाच वाहेर पडलों. त्या वाईला पाहून माझ्या मनांत तिळमात्रहि विकार जागृत झाला नाहीं. याबद्दल मी ईश्वराचे आभार मानले. खोलींत शिरण्याचाच इनकार करण्याची मला हिंमत झाली नाहीं, या माझ्या दुर्वलतेचा मला तिरस्कार वाटूं लागला.

माझ्या आयुष्यांतील ही अशा प्रकारची तिसरी कसोटी होती. मी बचावलों. त्यांत माझा कांहीं पुरुषार्थ नव्हता. मीं खोलींत पाय टाकण्याचेंच साफ नाकारलें असतें तर तो माझा पुरुषार्थ झाला असता. माझ्या बचावा-बद्दल मला फक्त ईश्वराचाच पाड मानला पाहिजे. पण या बचावामुळें माझी ईश्वरावरील श्रद्धा दुणावली, आणि मीं खोटी लाज सोडून देण्याची हिंमतहि कांहीं अंशीं संपादली.

झांजीबारहून मोझांबिकला आणि तेथून मे महिन्याच्या जवळजवळ अखेरीला नाताळला पोंचलों.

• • •

२४
'कूली बॅरिस्टर'

डरबन हें नाताळचें बंदर म्हणतां येईल; मला न्यायला अबदुल्ला शेठ आले होते. बोट धक्क्याशीं आली, आणि नाताळचे लोक आपआपल्या मित्रांना आणायला बोटीवर आले. तेवढ्यांतच माझ्या ध्यानांत आलें, कीं इकडे हिंदी लोकांना फारसा मान नाहीं.

अबदुल्ला शेठ मला घरीं घेऊन गेले. स्वतःच्या खोलीशेजारींच एक खोली होती, ती अबदुल्ला शेठनीं मला दिली. ते माझें मन समजूं शकत ना. मी त्यांचें समजूं शकलों नाहीं. त्यांच्या बंधूंनीं माझ्यावरोवर दिलेलीं पत्रें त्यांनीं वाचलीं, त्यांवरून ते अधिकच फिकीरींत पडले. त्यांना वाटलें, कीं

आपल्या भाग्यानें हा सफेत हत्तीच घरीं आणला. माझी साहेबी राहणी त्यांना खर्चाची वाटूं लागली. मला देण्यासारखें विशेषसें कामहि त्या वेळीं त्यांच्याजवळ नव्हतें.

अबदुल्ला शेठ यांचें पुस्तकी ज्ञान फार थोडें होतें; पण अनुभवज्ञान खूप होतें. त्यांची बुद्धि तीव्र होती. इंग्रजीचें ज्ञान बोलण्या-चालण्यापुरतें त्यांनीं संवयीनें मिळविलें होतें. हिंदी लोकांमध्यें त्यांच्याबद्दल भरपूर आदर होता. त्यांचा स्वभाव संशयी होता.

त्यांना इस्लामाबद्दल अभिमान होता. त्यांना तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेची आवड असे. त्यांच्या सहवासामुळें मला इस्लामचें व्यावहारिक ज्ञान भरपूर मिळालें. आम्हांला एकमेकांचें हृद्‌गत समजूं लागलें. त्यानंतर तर ते माझ्याशीं पुष्कळ धर्मचर्चा करीत.

दुसऱ्या का तिसऱ्या दिवशीं मला डरबनचें कोर्ट पाहायला घेऊन गेले. तेथें कांहीं ओळखी करून दिल्या. कोर्टांत स्वतःच्या वकिलापाशीं त्यांनीं मला बसविलें. मॅजिस्ट्रेट माझ्याकडे एकसारखें पाही. त्यानें मला माझी पगडी काढून टाकण्यास सांगितलें. मीं काढण्याचें नाकारलें आणि कोर्ट सोडून निघालों.

येथेंहि माझ्या नशिबीं झगडेच होते !

पगडी काढण्याच्या बाबतींतील रहस्य अबदुल्ला शेठनीं मला समजावून दिलें. ज्यानें मुसलमानी पोषाक केला असेल त्यानें पगडी वापरली तरी चालेल बाकीच्या हिंदी लोकांनीं कोर्टांत दाखल होतांच स्वतःची पगडी काढली पाहिजे.

या दोन-तीन दिवसांतच माझ्या लक्षांत आलें कीं, हिंदी लोकांनीं आपापसांतच तट पाडलेले आहेत. एक भाग मुसलमान व्यापाऱ्यांचा— ते स्वतःला 'अरब' म्हणून म्हणवून घेत. दुसरा भाग हिंदु किंवा पारशी कारकुनांचा. हिंदु कारकुनांची त्रिशंकूसारखी स्थिति होती. कोणी अरबांत मिसळून जात. पारशी आपल्याला पर्शियन म्हणवीत. पण चौथा व सर्वांत मोठा वर्ग म्हणजे तामीळ, तेलगू व हिंदुस्थानी गिरमिट्यांचा व गिरमिटमुक्त

हिंदी लोकांचा. ह्या गिरमिट्यांना इंग्रज 'कूली' या नांवानें संबोधीत आणि त्यांचीच संख्या मोठी, त्या अर्थीं इतर हिंदी लोकांनाहि कूलीच म्हणत.

अर्थात् मला 'कूली बॅरिस्टर' अशी संज्ञा मिळाली. व्यापाऱ्यांना 'कूली व्यापारी' म्हणत.

अशा स्थितींत पगडी वापरण्याचा प्रश्न भानगडीचा होऊन बसला. पगडी उतरावी, तर मानभंग सहन करण्याप्रमाणें होतें. मीं विचार केला, कीं हिंदुस्थानी पगडीला रजा द्यावी, आणि इंग्रजी टोपीच वापरावी. कारण ती काढण्यांत कांहीं मानभंग नाहीं, आणि झगडाहि करायला नको.

अबदुल्ला शेठना हा विचार पसंत पडला नाहीं. ते म्हणाले, "तुम्ही आतांच अशा तऱ्हेचा फेरफार केला, तर त्यापासून अनर्थ होईल. इतरांना देशी पगडीच वापरावयाची असेल, तर त्यांच्या मार्गांत विघ्न येईल. शिवाय आपली देशी पगडीच तुम्हांला शोभेल. तुम्ही इंग्रजी टोपी घातलीत, तर तुमची 'वेटरांत' गणना होईल."

या वाक्यामध्यें व्यावहारिक चातुर्य होतें, देशाभिमान होता आणि कांहींशी संकुचित वृत्तिहि होती.

एकंदरींत अबदुल्ला शेठचें म्हणणें मला पटलें. मी पगडीच्या चकमकी-संबंधीं स्वतःचें व पगडीचें समर्थन करणारें पत्र वर्तमानपत्राकडे पाठविलें. वर्तमानपत्रांत माझ्या पगडीची खूप चर्चा झाली आणि तीन-चार दिवसांच्या आंतच अनायासें दक्षिण आफ्रिकेभर माझी जाहिरात झाली.

माझी पगडी तर जवळ जवळ अखेरपर्यंत टिकून राहिली.

• • •

...५३६५ दि. ...
२५ जा. पो. ...

प्रिटोरियाला जातांना

डरबनमध्यें मी हिंदी खिस्ती लोकांच्या ओळखी करून घेत होतों, इतक्यांत पेढीच्या वकिलाकडून पत्र आलें, कीं फिर्यादीची तयारी केली पाहिजे. अबदुल्ला शेठजींनीं स्वतः तरी प्रिटोरियाला आलें पाहिजे, किंवा दुसऱ्या कोणाला पाठविलें पाहिजे.

अबदुल्ला शेठनीं मला विचारलें, "तुम्ही प्रिटोरियाला जातां?" मीं म्हटलें, "मला दावा समजावून दिलांत तर मी सांगूं शकेन." त्यांनीं आपल्या कारकुनांना दाव्याची माहिती देण्याच्या कामीं नेमलें.

मीं पाहिलें, कीं ह्या दाव्याचा सर्व आधार हिशेबाच्या वह्यांवर आहे. जमाखर्चाची माहिती असेल तोच दावा समजूं किंवा समजावूं शकणार. मेथाजी जमाखर्चाच्या गोष्टी करीत, त्या ऐकूनच माझी गाळण उडे. 'पी. नोट' म्हणजे काय तें समजेना. कोशांत हा शब्द सांपडेना. मीं माझें अज्ञान मेथाजींपुढें उघडें केलें. तेव्हां त्यांच्याकडून समजलें, कीं पी. नोट म्हणजे प्रॉमिसरी नोट. जमाखर्चाचें पुस्तक घेतलें आणि तें वाचून टाकलें. थोडासा आत्मविश्वास आला. दाव्याची समजूत पडली. मी प्रिटोरियाला जाण्यास तयार झालों.

शेठजी म्हणाले, "मी माझ्या वकिलाला लिहितों. ते तुमची व्यवस्था करतील. प्रिटोरियांत माझे मेमण स्नेही आहेत. पण तुम्हीं त्यांचेकडे उतरणें बरें नाहीं. तुम्हांला मी खाजगी पत्रें लिहीन, तीं त्यांच्यापैकीं कोणीं वाचलीं, तर दाव्याचें मोठें नुकसान होईल; त्यांच्याशीं संबंध वेताचा राहील तेवढा चांगला."

मीं म्हटलें, "तुमचा वकील सांगेल तेथें मी राहीन, किंवा मी एखादें स्वतंत्र घर शोधून काढीन. तुम्ही निर्धास्त असां. तुमची एकहि गुप्त गोष्ट बाहेर फुटणार नाहीं. पण मी भेटेनसवरेन मात्र सर्वांना. मला प्रतिवादीबरोबरहि मैत्री जुळवावयाची आहे. माझ्याकडून झालें, तर हा वाद घरच्या घरीं मिटावा असें मी करीन. किती झालें तरी तैय्यब शेठ तुमचे सोयरेच ना!"

अबदुल्ला शेठ कांहींसे चमकले. पण हा संवाद झाला, तेव्हां मला डरबनला पोंचल्याला सहा दिवस होऊन गेले होते. आम्ही एकमेकांना ओळखूं लागलों होतों, समजूं लागलों होतों. मी आतां 'सफेत हत्ती' राहिलों नव्हतों. ते म्हणाले, "हो-ओ-ओ. आपसांत समजूत झाली, तर त्यासारखी आनंदाची गोष्टच नाहीं. पण तैय्यब शेठ चटकन ऐकणारे नाहींत. म्हणून जें काय करायचें तें सावधपणें करा."

मीं म्हटलें, "तुम्ही मुळींसुद्धां फिकीर करूं नका मला तैय्यब शेठशीं काय किंवा इतरांशीं काय दाव्यासंबंधीं कांहीं बोलण्याचें कारणच नाहीं. मी एवढेंच म्हणणार, कीं तुम्हीं दोघांनीं घरच्या घरीं समजूत करून घेतलीत, तर वकिलांचीं घरें भरावीं लागणार नाहींत."

सातव्या कीं आठव्या दिवशीं मी डरबनहून रवाना झालों. माझ्यासाठीं पहिल्या वर्गाचें तिकीट काढविलें.

नाताळची राजधानी मॅरित्सबर्ग येथें गाडी नऊच्या सुमारास पोंचली. तेथें एक उतारू आला. त्यानें माझ्याकडे पाहिलें. मी गौरेतर आहें असें पाहून त्याचें विनसलें. तो बाहेर पडला. एक-दोन अंमलदारांना घेऊन आला. कोणी कांहीं बोललें नाहीं. शेवटीं एक अंमलदार आला त्यानें मला शेवटल्या डब्यांत जावयास सांगितलें. आमच्यांत बरीच बोलाचाली झाली. अखेर मीं म्हटलें, "मी आपण होऊन नाहीं उतरणार."

शिपाई आला. त्यानें हात पकडला आणि मला धक्का मारून खालीं काढलें. माझें सामान उतरून घेतलें. मी दुसऱ्या डब्यांत जाण्याचें नाकारलें. ट्रेन निघून गेली. मी वेटिंगरूममध्यें शिरलों. माझ्या हातांतलें पाकीट तेवढें बरोबर ठेवलें. बाकीच्या सामानाला मीं हात लावला नाहीं.

हिंवाळ्याचे दिवस होते. दक्षिण आफ्रिकेचा हिंवाळा उंचावरील भागामध्यें कडाक्याचा असतो. त्यामुळें थंडी खूप लागली. माझा ओव्हरकोट सामानांत होता. सामान मागण्याची हिंमत होईना. फिरून अपमान झाला तर ? थंडीनें कुडकुडलों.

माझें कर्तव्य काय याचा विचार केला. एक तर मीं माझ्या हक्कासाठीं झगडलें पाहिजे, नाहीं तर हिंदुस्थानची वाट धरली पाहिजे. नाहीं तर होतील ते अपमान सहन करून प्रिटोरियाला जावें आणि दाव्याचें काम पुरें करून

स्वदेशीं जावें. दावा अर्धा टाकून जाणें म्हणजे नामर्दपणा होय. मला दुःख सोसावें लागलें हें वरवरचें दुःख आहे. आंत खोलांत असलेल्या एका महारोगाचें तें बाह्य लक्षण आहे. हा महारोग म्हणजे वर्णद्वेष. हा दृढमूल रोग नेस्तनाबूद करण्याची शक्ति असेल तर तिचा उपयोग केला पाहिजे. तो करतांना स्वतःवर पडतील तीं दुःखें सहन केलीं पाहिजेत.

असा निर्णय करून दुसऱ्या गाडीनें कसेंहि करून पुढें जायचेंच असा निश्चय केला.

सकाळच्या प्रहरीं मी रेल्वेच्या जनरल मॅनेजरला तक्रारीची लांबलचक तार केली. दादा अबदुल्लांना पण कळविलें. अबदुल्ला शेठ लगेच जनरल मॅनेजरला भेटले. जनरल मॅनेजरनें मला बिनहरकत प्रिटोरियाला पोंचविण्याबद्दल स्टेशनमास्तरला शिफारस केली. अबदुल्ला शेठ यांच्या सूचनेवरून व्यापारी मला स्टेशनवर भेटण्यास आले. त्यांनीं स्वतःवर पडणाऱ्या दुःखांचें माझेपाशीं वर्णन केलें. अशा तऱ्हेच्या गोष्टी ऐकण्याखालीं दिवस गेला. रात्र पडली. गाडी आली. माझ्यासाठीं जागा ठेवलेलीच होती. गाडी मला चार्लस्टाऊनकडे घेऊन चालली.

• • •

२६

आणखी हालअपेष्टा

चार्लस्टाऊनला गाडी सकाळीं पोंचली. चार्लस्टाऊनहून जोहानिसबर्गला जायला त्या दिवसांत आगगाडी नव्हती; तर घोड्याची शिग्राम असे. सर्व उतारू शिग्रामीच्या आंतच बसत. परंतु माझी तर कूलींत गणना, आणि मी नवखा दिसत होतों. त्या अर्थीं मला गोऱ्या उतारूंपाशीं बसवावें लागलें नाहीं तर बरें, असा त्या शिग्रामवाल्याचा हेतु. शिग्रामीच्या बाहेरच्या बाजूला म्हणजे हांकणाऱ्याला लागून उजव्या आणि डाव्या बाजूला अशा दोन बैठका होत्या. त्यांपैकीं एका बैठकीवर शिग्राम-कंपनीचा एक गोरा 'नायक' बसत असे. तो आंत बसला आणि मला हांकणाऱ्याशेजारीं त्यानें बसविलें. मी तेव्हांच समजलों, कीं हा केवळ अन्याय आहे, अपमान आहे. पण हा

अपमान गिळून टाकणेंच मला योग्य वाटलें. मनांतून खूप चरफडलों.

तीन एक वाजतां शिग्राम पारडीकोपला पोंचली. आतां त्या गोऱ्या नायकाची मी बसलों होतों तेथें बसण्याची लहर लागली. त्यानें पाय ठेवण्याच्या फळीवर मला बसण्यास सांगितलें. हा अपमान सहन करणें माझ्या शक्तीबाहेर होतें. म्हणून मीं भीत भीत त्याला सांगितलें, "मी आंत जायला तयार आहें, पण तुमच्या पायाजवळ कदापि बसणार नाहीं."

इतकें मी बोलतों न बोलतों तोंच माझ्यावर तडाक्यांचा वर्षाव झाला, आणि तो मनुष्य माझा दंड धरून मला खालीं ओढूं लागला. बैठकीपाशीं पितळेचा दांडा होता तो मीं घट्ट पकडून धरला, आणि मनगट तुटलें तरी दांडा सोडायचा नाहीं, असा निर्धार केला. तो मला शिव्या देत होता, ओढीत होता आणि मारीतहि होता. मी मात्र गप्प होतों. उतारूंपैकीं कांहींना दया आली व ते म्हणाले, "अरे ए, त्या बिचाऱ्याला तिथें बसूं दे ना; त्याला विनाकारण मारूं नकोस. त्याचें म्हणणें रास्त आहे. तिथें नाहीं तर त्याला आंत आमच्याजवळ बसूं दे" तो किंचित् नरम पडला. मला मारायचें त्यानें बंद केलें. माझा दंड सोडला. चार-दोन शिव्या आणखी हांसडल्या; पण एक हॉटेंटाट नोकर पलीकडच्या बाजूला होता, त्याला स्वतःच्या पायांजवळ बसवलें आणि आपण बाहेर बसला. शिग्राम सुरू झाली. माझी छाती धडधडत होती. मी मुक्कामाला जिवंत पोंचेन कीं नाहीं याबद्दल मला शंका होती. तो माझ्याकडे डोळे वटारून पाहतच होता. बोट दाखवून पुटपुटे. मी गप्प बसलों आणि स्वतःच्या रक्षणासाठीं प्रभूचा धावा करीत राहिलों.

रात्र पडली. स्टँडरटनला पोंचलों. कित्येक हिंदी चेहरे दिसले. कांहींसें बरें वाटलें. त्यांच्याबरोबर शेठ ईसा हाजी सुमारच्या दुकानीं गेलों. माझ्यावर बेतलेल्या प्रसंगाची मीं त्यांना हकीकत सांगितली. स्वतःचे कडवे अनुभव सांगून त्यांनीं मला धीर दिला. मीं शिग्राम कंपनीच्या एजंटाला चिठी लिहिली. 'तुम्हांला इतर उतारूंच्या शेजारींच जागा मिळेल' असें त्यानें मला कळविलें. सकाळीं मला ईसा शेठचे लोक शिग्रामावर घेऊन गेले. मला योग्य जागा मिळाली. कोणत्याहि तऱ्हेच्या त्रासाखेरीज त्या रात्रीं जोहानिसबर्गला पोंचलों.

महंमद कासम कमरुद्दीनच्या दुकानचा मनुष्य शिग्राम उभी राहण्याच्या ठिकाणीं आला होता; परंतु मीं त्याला पाहिलें नाहीं, किंवा त्यानेंहि मला ओळखलें नाहीं. मीं हॉटेलांत जाण्याचा विचार केला. पण मॅनेजरनें मला जागा दिली नाहीं; तेव्हां मग मी महंमद कासम कमरुद्दीनच्या दुकानीं गेलों. तेथें तर अबदुल गनी शेठ माझी वाटच पाहत होते. त्यांनीं माझें प्रेमपूर्वक स्वागत केलें. हॉटेलमध्यें जागा न मिळाल्याची हकीकत त्यांना सांगितली. ते खदखदां हंसले. "हॉटेलांत आम्हांला ते उतरूं देणार आहेत का?" असें म्हणून त्यांनीं ट्रॅन्सवालमध्यें भोगाव्या लागणाऱ्या आपत्तींचा इतिहास सांगितला.

येथें आपल्या लोकांना पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गाचें तिकीटच देत नसत. पण मीं फर्स्टक्लासमधूनच जाण्याचें ठरविलें आणि तिकीट देण्याबद्दल स्टेशनमास्तरला चिठी पाठविली. चिठीचा जबाव घेण्यास मी स्वतःच फ्रॉककोट, नेकटाय वगैरे चढवून स्टेशनावर गेलों.

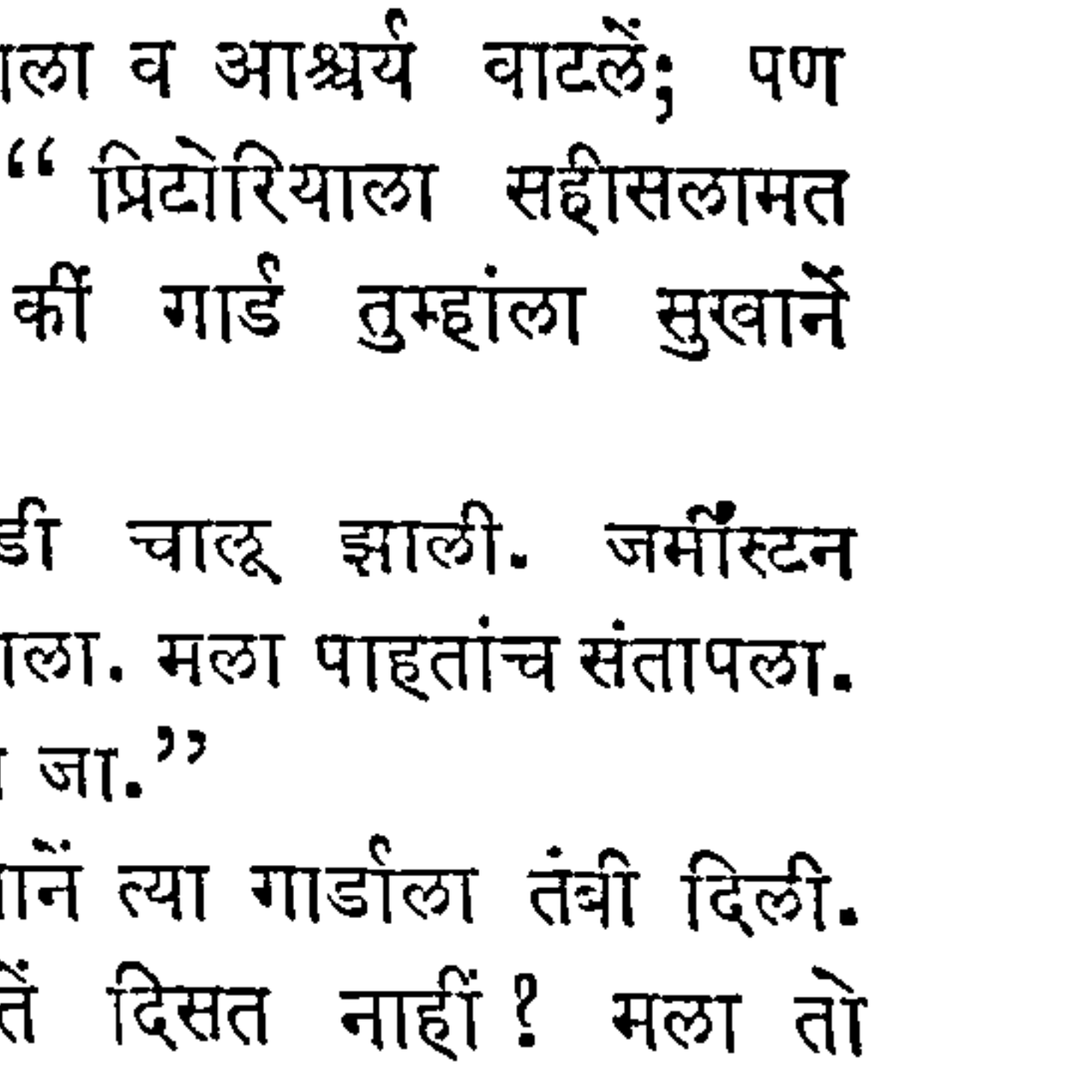
स्टेशनमास्तर ट्रॅन्सवालर नव्हता, पण हॉलंडर होता. त्यानें मला वस्तुस्थिति समजावून सांगून तिकीट दिलें. अबदुल गनी शेठ मला पोंचवायला आले होते. हें कौतुक पाहून त्यांना आनंद झाला व आश्चर्य वाटलें; पण त्यांनीं मला सावधगिरीचा इशारा दिला: "प्रिटोरियाला सहीसलामत पोंचलांत म्हणजे झालें. मला धास्ती वाटते, कीं गार्ड तुम्हांला सुखानें पहिल्या वर्गांत बसूं देणार नाहीं."

मी पहिल्या वर्गाच्या डब्यांत बसलों. गाडी चालू झाली. जर्मीस्टन स्टेशन आलें. तेथें गार्ड तिकिटें तपासायला निघाला. मला पाहतांच संतापला. बोटानें खूण करून म्हणाला, "तिसऱ्या वर्गांत जा."

त्या डब्यांत एकच इंग्रज उतारू होता. त्यानें त्या गार्डाला तंबी दिली. ह्याच्याजवळ पहिल्या वर्गाचें तिकीट आहे, तें दिसत नाहीं? मला तो राहिल्यापासून मुळींसुद्धां अडचण नाहीं." असें म्हणून त्यानें माझ्याकडे पाहिलें आणि म्हटलें, "तुम्ही खुशाल बसून रहा."

गार्ड पुटपुटला आणि चालता झाला.

रात्रीं आठ एक वाजतां ट्रेन प्रिटोरियाला पोंचली.

२७

प्रिटोरियांतील पहिला दिवस

प्रिटोरिया स्टेशनवर दादा अब्दुल्लांच्या वकिलातर्फे कोणीहि मला नेण्यास आलें नाहीं. यामुळें मी फिकिरींत पडलों. कोणतेंहि हॉटेल मला जागा देणार नाहीं अशी मला धास्ती वाटत होती. स्टेशन रिकामें झालें. मीं तिकीट कलेक्टरला विचारण्यास सुरुवात केली. त्यानें विनयपूर्वक जबाब दिले, पण मला दिसलें, कीं त्याची विशेष मदत होण्यासारखी नाहीं. त्याच्या शेजारीं एक अमेरिकन हबशी गृहस्थ उभा होता, त्यानें माझ्याशीं बोलायला सुरुवात केली. तो मला एका अमेरिकन मालकाच्या लहानशा हॉटेलांत घेऊन गेला.

हॉटेलमालकानें मला रात्रभर राहूं देण्याचें कबूल केलें; तेंहि ह्या शर्तीवर कीं माझें जेवण मला माझ्या खोलींत पोंचवावयाचें. मीं तें मान्य केलें. त्यानें मला खोली दिली.

थोड्या वेळानें मालक माझ्याजवळ आले. ते म्हणाले, "माझ्या गिऱ्हाइकांना तुमच्याबद्दल सांगून त्यांचें मत घेतलें. तुम्हीं जेवणाच्या खोलींत जेवलां, तरी त्यांची कांहीं हरकत नाहीं. तरी आतां तुमची इच्छा असल्यास भोजनगृहांत चला, आणि तुमच्या मर्जीला येईल तोंपर्यंत येथें राहा."

मी जेवणाच्या खोलींत गेलों आणि निश्चिंतपणें जेवण केलें.

दुसऱ्या दिवशीं वकिलांकडे गेलों. त्यांचें नांव ए. डब्ल्यू. बेकर. त्यांनीं माझी प्रेमपूर्वक भेट घेतली; आणि माझी थोडी हकीकत विचारून घेतली. मीं ती सांगितली. ते म्हणाले, "दावा लांबलचक आणि गुंतागुंतीचा आहे, त्यामुळें तुमच्यापासून फक्त जरूर तेवढी माहिती मिळविण्याचेंच काम मला घेतां येईल. मला माझ्या अशीलाबरोबर पत्रव्यवहार करणेंहि आतां सोपें पडेल."

माझी राहण्याची व्यवस्था करण्यासाठीं ते मला एका रोटीवाल्याबाईकडे घेऊन गेले. तिनें मला ठेवून घेण्याचें मान्य केलें.

मि. वेकर जसे वकील होते तसेच ते धर्मनिष्ठ पाद्रीहि होते. आमच्या पहिल्याच भेटींत त्यांनीं माझी धर्मासंबंधींची मनोदशा विचारून घेतली. मीं त्यांना सांगितलें, " मी जन्मानें हिंदु आहें. त्या धर्माचेंहि मला फारसें ज्ञान नाहीं. इतर धर्मांचें त्याहून कमी. मी कोणत्या स्थितींत आहें, माझीं धर्ममतें काय, तीं काय असलीं पाहिजेत, हें मला कळत नाहीं. माझ्या स्वत:च्या धर्माचें सखोल अध्ययन करण्याची इच्छा आहे. इतर धर्मांचाहि यथाशक्ति अभ्यास करण्याचा इरादा आहे."

हें सर्व ऐकून मि. वेकरना बरें वाटलें आणि ते म्हणाले, " माझ्याबरोबर काम करणारे कित्येक जोडीदारहि आहेत. आम्ही रोज १ वाजतां थोडीं मिनिटें एकत्र जमतों आणि आत्म्याची शांति व प्रकाश (ज्ञानाचा उदय) ह्यासाठीं प्रार्थना करतों. त्यांत तुम्ही आलेत, तर आम्हांला आनंद होईल."

मीं त्यांच्या मंडळांत प्रार्थनेसाठीं शक्य तोंपर्यंत येत जाण्याचें कबूल केलें.

आम्ही एकमेकांची रजा घेतली. हॉटेलचें बिल चुकतें केलें. नव्वा घरीं गेलों; घरवाली बाई भली होती. ह्या कुटुंबांत लगेच मिसळून जायला मला वेळ लागला नाहीं.

संध्याकाळ झाली. जेवण आटोपून आपल्या खोलींत जाऊन विचारमग्न झालों. मला स्वत:ला सध्यां तरी कांहीं काम असल्याचें दिसलें नाहीं. अब्दुल्ला शेठना पत्र लिहिलें. मि. वेकरच्या मैत्रीचा काय अर्थ करायचा ? मी ख्रिस्ती धर्माच्या अभ्यासांत कोठपर्यंत पडावें ? हिंदुधर्माचें साहित्य कोठून मिळवावें ? हिंदुधर्माचें स्वरूप समजल्याखेरीज ख्रिस्ती धर्माचें स्वरूप तरी मी कसें समजूं शकणार ? एकच निर्णय करूं शकलों. मला मिळेल तो अभ्यास नि:पक्षपातपणें करावा आणि मि. वेकरच्या मंडळीला ईश्वर त्या त्या वेळीं बुद्धि देईल त्याप्रमाणें जबाब द्यावे. माझ्या धर्माची मला पुरी माहिती झाली नाहीं, तोंपर्यंत इतर धर्म स्वीकारण्याचा मीं विचार करूं नये असा विचार करीत असतां मी निद्रावश झालों.

२८

ख्रिस्ती संबंध

दुसऱ्या दिवशीं १ वाजतां मी मि. बेकरच्या प्रार्थनासमाजामध्यें गेलों. तेथें मि. कोट्स् इत्यादींची ओळख झाली. सर्वांनीं गुडघे टेकून प्रार्थना केली. मींहि त्यांचें अनुकरण केलें. प्रार्थनेमध्यें ज्याच्या इच्छेला जें येईल तें तो ईश्वरापाशीं मागे. या प्रार्थनेंत भजन, कीर्तन वगैरे कांहीं नाहीं. सर्वांचा हा दुपारच्या जेवणाचा वेळ असे; अर्थात् प्रार्थना करून दर एकजण जेवायला जाई. प्रार्थनेला पांच मिनिटांहून अधिक वेळ लागत नसे.

मि. कोट्स् हे एक निष्कपट मनाचे धर्मनिष्ठ तरुण केकर होते. त्यांच्याशीं माझा गाढ संबंध आला. आम्ही पुष्कळदां फिरायलाहि जात असूं. ते मला इतर ख्रिस्ती मंडळींकडे घेऊन जात.

कोट्स्नीं मला पुस्तकांनीं लादून काढलें. जसजसा आमचा परिचय वाढत चालला, तसतसें ते त्यांना योग्य वाटत तीं तीं पुस्तकें मला वाचायला देत. मींहि केवळ श्रद्धेनें तीं पुस्तकें वाचण्याचें कबूल केलें. त्या पुस्तकांसंबंधीं आम्हीं चर्चाहि करीत असूं.

कोट्स् यांचें प्रेम अमर्याद होतें. त्यांनीं माझ्या गळ्यांत वैष्णवाची कंठी पाहिली. त्यांना हें खूळ वाटलें, आणि ती पाहून वाईट वाटलें. " असलें खूळ तुमच्यासारख्याला शोभत नाहीं ! आणा इकडे, तोडून टाकतों. "

" ही कंठी तुटतां कामा नये; मातुःश्रींची भेट आहे. "

" पण तुमचा तिच्यावर विश्वास आहे ? "

" तिचा गूढार्थ मला समजत नाहीं. ती वापरली नाहीं तर माझें कांहीं अनिष्ट होईल असें मला वाटत नाहीं. परंतु जी माळ मातुःश्रीनें प्रेमपूर्वक माझ्या गळ्यांत बांधली, जिच्यापासून माझें कल्याण होईल अशी तिची समजूत. तिचा मी विनाकारण त्याग करणार नाहीं. कालान्तरानें ती जुनी होऊन तुटून गेली, तर दुसरी आणून बांधण्याचा लोभ मला वाटणार नाहीं. पण ही कंठी तुटायची नाहीं. "

कोट्स्ना माझ्या या युक्तिवादाची किंमत वाटली नाहीं. कारण त्यांना माझ्या धर्माबद्दल अनास्था वाटत होती. त्यांची तर मला अज्ञानकूपांतून वर काढण्याची उमेद होती. त्यांनीं ज्याप्रमाणें पुस्तकांचा मला परिचय करून दिला, त्याचप्रमाणें ज्यांना ते धर्मनिष्ठ खिस्ती समजत असत अशा लोकांच्याहि त्यांनीं मला ओळखी करून दिल्या.

२९

हिंदी लोकांची ओळखदेख

नाताळमध्यें दादा अबदुल्लांना जें स्थान होतें तेंच प्रिटोरियामध्यें शेठ तैय्यब हाजी खान महंमद यांना होतें. त्यांची ओळख मीं पहिल्याच आठवड्यांत करून घेतली. प्रिटोरियांतील हरएक हिंदी माणसाची माहिती करून घेण्याचा माझा विचार असल्याचें मीं त्यांना सांगितलें. हिंदी लोकांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याची माझी इच्छा आहे, व त्या कामीं आपली मदत मिळावी अशी अपेक्षा आहे असेंहि सांगितलें. त्यांनीं आनंदानें मदत करण्याचें कबूल केलें.

सर्व हिंदी लोकांची एक सभा भरविण्यांत आली. त्यांत मीं भाषण केलें. माझ्या आयुष्यांतील हें पहिलेंच भाषण म्हणायचें. मला सत्यासंबंधीं बोलायचें होतें. व्यापारांत सत्य चालायचें नाहीं, असें मी व्यापाऱ्यांच्या तोंडून ऐकत आलों होतों. ही गोष्ट मला त्या वेळींहि खरी वाटत नव्हती; आजहि वाटत नाहीं. ह्या भूमिकेचा मीं आपल्या भाषणांत चांगला समाचार घेतला आणि व्यापाऱ्यांना त्यांच्या दुहेरी कर्तव्यांची जाणीव करून दिली. परदेशांत आल्यामुळें त्यांची जबाबदारी स्वदेशामध्यें असती त्यापेक्षां वाढली आहे. कारण मूठभर हिंदी लोकांच्या चालचलणुकीवरून हिंदुस्थानच्या करोडों लोकांचें माप ठरत होतें.

सभेच्या परिणामावरून माझें समाधान झालें. अशा तऱ्हेची सभा दर महिन्याला किंवा दर आठवड्याला भरण्याचें ठरलें. कमजास्त नियमितपणें

ही सभा भरत असे आणि विचारविनिमय होत असे. यामुळें ट्रॅन्सवाल आणि फ्री स्टेटमधील हिंदी लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास मी प्रिटोरियामध्यें करूं शकलों.

• • •

३०
कूलीपणाचा अनुभव

ऑरेंज फ्री स्टेटमध्यें एक कायदा करून इ.स. १८८८ मध्यें, किंवा त्यापूर्वीच हिंदी लोकांचे सर्व हक्क हिरावून घेण्यांत आले. ट्रॅन्सवालमध्यें इ. स. १८८५ सालीं कडक कायदा झाला. आणखी एका कायद्यान्वयें हिंदी लोकांना पायवाटेवरून (फूटपाथवरून) चालण्याचा हक्क नव्हता व रात्रीं नऊ वाजल्यानंतर परवान्याखेरीज बाहेर पडतां येत नव्हतें.

मि. कोट्स्बरोबर मी पुष्कळ वेळां रात्रींचा फिरायला जात असें. घरीं यायला दहाहि वाजत. म्हणून कोट्स् कीं त्यांचे कोणी मित्र मला येथील सरकारी वकील डॉ. क्राउझे यांचेकडे घेऊन गेले. रात्रीं नऊ वाजल्यानंतर बाहेर पडण्यासाठीं मला परवाना घेतला पाहिजे, ही गोष्ट त्यांना असह्य वाटली. मला परवाना देण्याऐवजीं त्यांनीं आपल्यातर्फे एक पत्र दिलें. त्याचा आशय असा होता कीं, मीं वाटेल तेव्हां वाटेल तेथें खुशाल जावें, त्यांत पोलिसानें मला अडथळा करूं नये. हा कागद सर्वकाळ आपल्याजवळ ठेवून मी फिरत असें. त्याचा कधीं उपयोग करावा लागला नाहीं. पण हा योगायोगच म्हटला पाहिजे.

डॉ. क्राउझेनीं मला आपल्या घरीं बोलाविलें. आमच्यामध्यें मैत्री जमली. त्यांच्यामार्फत त्यांचेहूनहि अधिक विख्यात अशा त्यांच्या बधूंची ओळख झाली. जोहानिसबर्गमध्यें पब्लिक् प्रॉसिक्यूटर म्हणून त्यांची नेमणूक झाली होती. ह्या ओळखीचा मला पुढें सार्वजनिक कामीं उपयोग झाला, आणि त्यांच्याचमुळें माझें पुष्कळसें सार्वजनिक काम सरळ झालें.

पायवाटेवरून चालण्याच्या बाबीचा मात्र माझ्या बाबतींत जास्त गंभीर

परिणाम घडून आला. मी नेहमीं प्रेसिडेंट स्ट्रीटमधून मोकळ्या मैदानांत फिरायला जात असे. या पेठेमध्यें प्रेसिडेंट क्रूगरचें घर होतें. त्याच्या समोर एक शिपाई फिरत असे. मी नेहमीं या शिपायाच्या अगदीं जवळून जात असें, पण शिपाई मला कांहीं करीत नसे. शिपाई वरच्यावर बदले. एकदां एका शिपायानें सूचना दिल्याशिवाय, वाटेवरून उतरून जाण्यास न सांगतां, मला धक्का दिला, लाथ मारली आणि खालीं काढलें. मी प्रथम थक्कच झालों. त्याला जाब विचारणार त्यापूर्वीच कोट्स् जवळून जात होते, त्यांनीं मला हांक मारून म्हटलें,

"गांधी, मीं सर्व पाहिलें आहे, तुला खटला करायचा असेल तर मी साक्ष देईन."

मीं म्हटलें, "मीं नियमच केला आहे, कीं मला व्यक्तिशः सहन कराव्या लागणाऱ्या क्लेशांसाठीं कोर्टांत जायचें नाहीं, अर्थात् मला फिर्याद करायची नाहीं."

कोट्स हे शिपायाबरोबर डचमध्यें बोलले. शिपायानें माझी माफी मागितली. मीं ती मागण्यापूर्वीच देऊन टाकली होती.

ह्या प्रसंगामुळें हिंदी लोकांबद्दलचा माझा कळवळा अधिक तीव्र झाला.

मीं ठरवलें कीं, स्वाभिमान टिकवूं इच्छिणाऱ्या हिंदी माणसासाठीं दक्षिण आफ्रिका हा योग्य मुलूख नव्हे. ही स्थिति कशी बदलतां येईल, याच्या विचारांत माझें मन अधिकाधिक गुंतूं लागलें. पण अद्याप माझें मुख्य कर्तव्य दादा अबदुल्लांचा दावा सांभाळणें हेंच होतें.

● ● ●

२१

दाव्याची तयारी

प्रिटोरियामध्यें मला जें एक वर्ष मिळालें, तें माझ्या आयुष्यांत अमूल्य होतें. सार्वजनिक काम करण्याच्या माझ्या शक्तीचा कांहींसा अंदाज मला येथें मिळाला. काम शिकायलाहि मिळालें; धार्मिक वृत्ति आपोआपच तीव्र

होऊं लागली; आणि खरी वकिली पण येथेंच शिकलों असें म्हणतां येईल. वकील ह्या नात्यानें मी अगदींच नालायक राहणार नाहीं, अशा तऱ्हेचा आत्मविश्वास मला येथें आला. वकील होण्याची चावीहि येथेंच माझ्या हातीं लागली.

दादा अब्दुल्लांचा दावा लहानसहान नव्हता. चाळीस हजार पौंडांचा म्हणजे सहा लाख रुपयांचा होता.

दोन्ही बाजूंनीं उत्तमांत उत्तम सॉलिसिटर व बॅरिस्टर नेमण्यांत आले होते. वादीची बाजू सॉलिसिटरसाठीं तयार करण्याचा व तिच्या पुष्टीसाठीं हकीकत धुंडाळून काढण्याचा भार सर्वस्वीं माझ्यावर होता. माझी खात्री झाली, कीं हा दावा तयार करण्याच्या कामीं माझ्या ग्रहणशक्तीचें आणि मुद्दे व्यवस्थित तऱ्हेनें जुळविण्याच्या शक्तीचें माप माझें मला चांगलें मिळेल.

मीं दाव्यामध्यें पूर्ण लक्ष घातलें. मी त्याच्याशीं तन्मयच होऊन गेलों. मी भरपूर मेहनत घेत असें. धार्मिक चर्चा वगैरेची व सार्वजनिक कामाची आवड असली आणि तिकडे वेळ जात असला, तरी त्या गोष्टी माझ्या दृष्टीनें गौण होत्या. दाव्याच्या तयारीला मी प्रधानपद देत असें. अशीलाच्या दाव्याचा पुरा अभ्यास केल्यावर माझ्या लक्षांत आलें कीं, त्यांची बाजू भक्कम आहे, कायदा त्यांच्या मदतीला आलाच पाहिजे.

पण दावा कोर्टांत लढत बसले तर दोघेहि सोयरे धुळीला मिळणार हें उघड दिसत होतें. तैय्यब शेठना मीं विनविलें. घरच्या घरीं तोडण्याची सल्ला दिली. मला तर वाटलें, कीं माझें कर्तव्य दोघांची मैत्री जुळवून देणें, उभयतां सोयऱ्यांचा मिलाफ करणें, हें होय. तडजोडीसाठीं मीं जिवापाड मेहनत केली. तैय्यब शेठ वळले. अखेरीला पंच नेमले गेले. त्यांच्यापुढें दावा चालला. दादा अब्दुल्लांचा जय झाला.

परंतु एवढ्यानें माझें समाधान झालें नाहीं. पंचांच्या ठरावांची अंमल-बजावणी झाली, तर तैय्यब हाजी खान महंमद इतके पैसे एकदम देऊं शकले नसते. याला एकच मार्ग होता. तो हा कीं दादा अब्दुल्लांनीं त्यांना पुरेशी मुदत दिली पाहिजे. दादा अब्दुल्लांनीं उदारता दाखविली, आणि भरपूर वेळ दिला. दोन्ही पक्ष खूष झाले; दोघांची प्रतिष्ठा वाढली. माझ्या

संतोषाला सीमा राहिली नाहीं. मी खरी वकिली शिकलों. मनुष्याची चांगली बाजू शोधून काढायला शिकलों. मनुष्याच्या हृदयांत प्रवेश करण्याची कला साधली. मीं ठरविलें कीं, वकिलाचें कर्तव्य पक्षकारामध्यें पडलेली फूट भरून काढण्याचें आहे. हा पाठ माझ्या मनांत इतका दृढमूल झाला, कीं माझ्या वीस वर्षांतील वकिलीचा बराचसा वेळ स्वतःच्या ऑफिसांत बसून शेंकडों दाव्यांच्या तडजोडी करविण्यांतच गेला. त्यापासून माझें कांहीं नुकसान झालें नाहीं. द्रव्याचें नुकसान झालें असें म्हणतां येणार नाहीं. आत्म्याचें नुकसान तर नाहींच झालें.

• • •

३२
धार्मिक मंथन

माझें पुढें कसें होईल याबद्दलची मि. बेकरची चिंता वाढत जात होती. ते मला वेलिंग्टन कन्व्हेन्शनला घेऊन गेले. त्यांना अशी आशा होती कीं, त्या संमेलनापासून होणारी जागृति, तेथें येणाऱ्या लोकांची धार्मिक उत्कटता, त्यांची एकनिष्ठता यांची माझ्या हृदयावर इतकी छाप पडेल, कीं माझ्यानें ख्रिस्ती झाल्याशिवाय राहवणारच नाहीं.

पण मि. बेकरचा अंतिम आधार प्रार्थनेच्या शक्तीवर होता. प्रार्थनेच्या महिम्याविषयीं मीं सर्व तटस्थपणें ऐकून घेतलें. ख्रिस्ती होण्याबद्दल मला अंतःप्रेरणा मिळेल, तर तसें करतांना मी कशाचीहि अडचण मानणार नाहीं, असें मीं त्यांना सांगितलें. यापूर्वीच कित्येक वर्षांपासून मी अंतःप्रेरणेनुरूप वागायला शिकलों होतों. तिच्याप्रमाणें वागण्यापासून मला आनंद वाटत असे. तिच्याविरुद्ध जाणें मला कठिण व दुःखदायक वाटे.

संमेलनांत भाविक ख्रिश्चनांची भेट झाली. तेथें येणाऱ्यांची धर्मनिष्ठा मी समजूं शकलों. तिच्याबद्दल मला आदर वाटला. परंतु मला माझ्या समजुतीमध्यें-माझ्या धर्मामध्यें-फेरफार करण्याला कांहीं एक कारण मिळालें नाहीं. मीं स्वतःला ख्रिश्चन म्हणविलें तरच मी स्वर्गाला जाईन, किंवा मोक्ष

मिळवीन असें मला वाटलें नाहीं. ही गोष्ट जेव्हां मीं भल्या ख्रिश्चन मित्रांना सांगितली, तेव्हां त्यांच्या मनाला धक्का बसला; पण त्याला माझा नाइलाज होता.

माझी अडचण मूलभूत होती. 'येशु ख्रिस्त हाच एक काय तो ईश्वराचा पुत्र, त्याच्यावर विश्वास ठेवतील तेवढेच तरणार' ही गोष्ट माझ्या मनाला पटेना. येशूला एक त्यागी, महात्मा, दैवी पुरुष म्हणून स्वीकारण्याची माझी तयारी होती, पण त्याला अद्वितीय पुरुष म्हणून मी स्वीकारूं शकत नव्हतों. येशूच्या मृत्यूपासून जगाला एक थोर उदाहरण मिळालें. पण त्याच्या त्या मृत्यूमध्यें कांहीं गूढ अतर्क्य शक्ति होती हें माझें हृदय कबूल करूं शकत नव्हतें. ख्रिश्चन लोकांच्या पवित्र जीवनामध्यें मला असें कांहींहि आढळलें नाहीं. कीं, जें अन्यधर्मीयांच्या जीवनामध्येंहि आढळत नाहीं. सिद्धान्ताच्या दृष्टीनें पाहायचें, तर ख्रिस्ती सिद्धान्तांमध्यें मला अलौकिकता दिसली नाहीं. त्यागाचा विचार करायचा, तर हिंदु धर्मीयांचा त्याग मला अधिक वाटला. ख्रिस्ती धर्माचा मी संपूर्ण धर्म किंवा सर्वश्रेष्ठ धर्म म्हणून स्वीकार करूं शकलों नाहीं.

हें हृदयमंथन प्रसंग आले तेव्हां तेव्हां ख्रिस्ती मित्रांपुढें मांडलें. माझें समाधान करण्यासारखा त्याचा जबाब ते देऊं शकले नाहींत.

पण ज्याप्रमाणें मी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करूं शकलों नाहीं, त्याचप्रमाणें हिंदु धर्माच्या संपूर्णपणाबद्दल किंवा सर्वश्रेष्ठपणाबद्दलहि माझी त्या वेळीं खात्री नव्हती. हिंदु धर्मांतील वैगुण्यें डोळ्यांसमोर दिसत होतीं. अस्पृश्यता हें जर हिंदु धर्माचें अंग असेल, तर तें सडलेलें आणि निरुपयोगी अंग असावें असें वाटे. अनेक संप्रदाय, अनेक जाती व पोटजाती यांचा मला अर्थ समजेना.

ख्रिस्ती मित्रांनीं माझ्यावर परिणाम घडवून आणण्यासाठीं प्रयत्न चालविले होते, त्याप्रमाणें मुसलमान मित्रांचेहि प्रयत्न चालू होते. अबदुल्ला शेठ मला इस्लामचा अभ्यास करण्याबद्दल लोभवीत होते; त्यांतील खुब्यांची चर्चा करीतच असत.

मी माझ्या शंका रायचंदभाईपुढें मांडल्या. हिंदुस्थानांतील इतर धर्मशास्त्र्यांबरोबरहि पत्रव्यवहार चालविला. त्यांचे जबाब आले. रायचंद-

भाईच्या पत्रानें माझें कांहींसें समाधान झालें. त्यांनीं मला धीर धरण्याबद्दल आणि हिंदु धर्माचा खोल अभ्यास करण्याबद्दल शिफारस केली. त्यांच्या एका वाक्याचा भावार्थ असा होता : हिंदु धर्मामध्यें जे गूढ आणि सूक्ष्म विचार आहेत, आत्म्याचें निरीक्षण आहे, दया आहे, तेवढें दुसऱ्या धर्मांत नाहीं अशी माझी निःपक्षपातपणें केलेल्या विचारान्तीं खात्री झाली आहे.

अशा तऱ्हेनें माझा अभ्यास, खिस्ती मित्रांची इच्छा होती त्याहून भलत्याच दिशेनें मला घेऊन चालला. तरी त्यांच्या समागमामुळें माझ्यामध्यें जी धर्मजिज्ञासा जागृत झाली; तिच्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी बनलों.

• • •

३३

को जाने कलकी ?

दावा संपला, त्या अर्थीं मला प्रिटोरियांत राहण्याचें प्रयोजनच राहिलें नाहीं. मी डरबनला गेलों. तेथें जाऊन हिंदुस्थानांत परत जाण्याची तयारी केली. अबदुल्ला शेठ यांनीं सिडनहॅममध्यें माझ्यासाठीं मंडळी जमवून मेजवानी केली. तेथें सबंध दिवस घालवायचा होता.

माझ्यापाशीं कांहीं वर्तमानपत्रें पडलीं होतीं. तीं मी चाळींत होतों. त्याच्या एका कोपऱ्यांत मीं एक लहानसा छेदक पाहिला. मथळा ' इंडियन् फ्रँचाइझ् ' असा होता. छेदकाचा मतितार्थ असा होता, कीं हिंदी लोकांना नाताळच्या विधिमंडळामध्यें सभासदांची निवडणूक करण्याचा हक्क होता, तो काढून घ्यावा. मला या कायद्याची माहिती नव्हती. मिजलशींतील कोणालाहि हिंदी लोकांचे हक्क काढून घेणाऱ्या या खड्यांबद्दल कांहीं गंध नव्हता.

मीं अबदुल्ला शेठना विचारलें. ते म्हणाले, " असल्या बाबतींत आम्हांला

काय कळे ? व्यापारावर कांहीं अरिष्ट आलें, तर तेवढें आम्हांला समजणार. वर्तमानपत्रें वाचलीं, तरी बाजारभाव तेवढे आम्हांला समजणार. कायद्याच्या गोष्टी कोठून समजणार ? आमचे गोरे वकील हेच आमचे कान आणि डोळे. ”

“ परंतु येथें जन्मलेले आणि इंग्रजी शिकलेले इतके हिंदी तरुण आपल्यापाशीं आहेत, ते काय करतात ? ” मीं विचारलें.

“ ओ हो, ” अबदुल्ला शेठनीं कपाळाला हात लावून म्हटलें, “ त्यांच्यापासून काय मिळणार ? त्या बिचाऱ्यांना यांतलें काय समजणार ? ते आमच्या जवळपासहि फिरकत नाहींत, आणि खरें विचाराल, तर आम्हीहि त्यांना ओळखीत नाहीं. ते ख्रिस्ती पडले, त्यामुळें पाद्यांच्या जाळ्यांत; आणि पाद्री गोरे, ते सरकारच्या गोटांतले. ”

माझे डोळे उघडले. या वर्गाला आपलेंसें केलें पाहिजे. “ ख्रिस्ती धर्माचा हाच अर्थ का ? ख्रिस्ती झाले म्हणून त्यांनीं देशहि सोडला कीं काय ? ते काय परदेशी झाले ? ”

परंतु मला परत स्वदेशीं जायचें होतें म्हणून मीं हे विचार बोलून दाखविले नाहींत. अबदुल्ला शेठना विचारलें,

“ पण हा कायदा जर आहे असाच पास झाला, तर तुम्हांला जड जाईल. हें तर हिंदी लोकांचा नायनाट करण्याच्या मार्गावरील पहिलें पाऊल आहे. यामध्यें मानहानि आहे. ”

“ बरें तर तुमची सल्ला काय ? ”

हा संवाद इतर पाहुणे लक्षपूर्वक ऐकत होते. त्यांच्यापैकीं एकजण म्हणाला, “ मी तुम्हांला खरेंच सांगूं ? जर तुम्ही या बोटीनें न जातां महिनाभर थांबलां, तर तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणें आम्ही लढूं. ”

दुसरेहि आवेशानें म्हणाले, “ बरोबर बोललेत. अबदुल्ला शेठ, तुम्ही गांधीभाईंना ठेवून घ्या. ”

अब्दुल्ला शेठ वस्ताद होते. ते म्हणाले, “ यापुढें त्यांना ठेवून घेण्याचा मला अधिकार नाहीं. किंवा मला आहे तेवढाच तुम्हांलाहि आहे. पण तुम्हीं म्हणतां तें बरोबर आहे. आपण सगळे मिळून त्यांना ठेवून घेऊं या. पण ते तर बॅरिस्टर आहेत. त्यांच्या फीचें काय ? ”

फीचा उल्लेख ऐकून मला दुःख झालें. मीं मध्यें पडून म्हटलें, "अबदुल्ला शेठ, या कामीं माझ्या फीचा प्रश्नच येत नाहीं. सार्वजनिक कामगिरीबद्दल फी कसली ? मीं राहिलों तर एक सेवक म्हणून राहणार. तुम्हांला जर वाटत असेल, कीं सगळे मेहनत करतील तर मी एक महिना राहाण्यास तयार आहें. एवढें मात्र खरें कीं, जरी तुम्हांला मला कांहीं द्यायला नको, तरी पण असलीं कामें अगदींच पैशाखेरीज चालायचीं नाहींत."

पुष्कळसे आवाज एकदम ऐकूं आले, "खुदाची कृपा आहे, पैसे तर जमतीलच. माणसेंहि आहोंतच. तुम्ही राहण्याचें कबूल करा म्हणजे झालें."

मिजलस आटोपली, आणि तिचें कार्यवाहक समितीमध्यें रूपान्तर झालें. चळवळीची रूपरेषा मीं मनांत जुळविली. मीं एक महिना राहण्याचा निश्चय केला.

अशा तऱ्हेनें दक्षिण आफ्रिकेंतील माझ्या चिरवास्तव्याचा पाया ईश्वरानें रचला, आणि स्वाभिमानाच्या लढ्याचें बीजारोपण झालें.

३४
राहिलों

सन १८९३ सालीं शेठ हाजी महंमद हाजी दादा हे नाताळांतील हिंदी समाजाचे अग्रगण्य पुढारी गणले जात; म्हणून त्यांच्या अध्यक्षत्वाखालीं एक सभा भरली. तिच्यामध्यें फ्रँचाइझ बिलाला विरोध करण्याचें ठरलें. स्वयंसेवकांचीं नांवें नोंदण्यांत आलीं. येऊन पडलेल्या आपत्तीपुढें उच्च-नीचं, लहान-मोठे, शेठ-नोकर, जात-पात, धर्म–प्रांत वगैरे सर्व भेद विसरून गेले होते. सर्वजण हिंदुस्थानचे संतान व सेवक होते.

मीं सभेला वस्तुस्थिति समजावूनं सांगितली. ठिकठिकाणीं तारा गेल्या. या तारांचा जबाब आला, कीं बिलाची चर्चा दोन दिवसपर्यंत तहकूब राहील. सर्वांना आनंद वाटला.

अर्ज तयार केला. शक्य तेवढ्या सह्या घेण्यांत आल्या. अर्ज गेला. वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाला. तरी पण बिल पास झालेंच.

असें होणार हें सर्व जाणून होते. पण समाजामध्यें नवीन स्फुरण चढलें. आपण एक समाज आहों; केवळ व्यापारी हक्कांसाठींच नव्हे, तर राष्ट्रीय हक्कांसाठींहि झगडणें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे, हें सर्वांच्या लक्षांत आलें.

वसाहतींच्या प्रधानांना एक जंगी अर्ज पाठविण्याचा ठराव केला. त्या अर्जावर शक्य तेवढ्यांच्या सह्या घ्यावयाच्या होत्या. अर्जावर दहा हजार सह्या झाल्या. एका पंधरवड्यांत अर्ज पाठविण्याजोग्या सह्या जमल्या.

त्या अर्जावरून हिंदुस्थानच्या सर्वसामान्य लोकांना नाताळची प्रथम माहिती झाली.

'टाइम्स् ऑफ् इंडिया'नें त्या प्रश्नावर अग्रलेख लिहिला, आणि हिंदी लोकांच्या मागणीला चांगलाच पाठिंबा दिला. लंडनच्या 'टाइम्स'चाहि पाठिंबा मिळाला. त्यावरून बिलाला मंजुरी मिळणार नाहीं, अशी आशा वाटूं लागली.

आतां मी नाताळ सोडून जाण्यासारखी स्थिति राहिली नाहीं. लोकांनीं मला नाताळांतच कायम राहण्याचा अतिशय आग्रह केला. मनाशीं मीं निश्चय केला होता कीं, मी सार्वजनिक पैशावर राहूं नये. निराळें बिऱ्हाड करण्याचीहि मला आवश्यकता भासत होती. घरहि चांगलें आणि चांगल्या वस्तींत असलें पाहिजे अशी माझी त्या वेळीं समजूत होती.

इतर बॅरिस्टर राहतात त्याप्रमाणें मीहि राहिल्यानें हिंदी समाजाचा दर्जा वाढेल असा मीं विचार केला. अशा तऱ्हेचें घर चालवायचें तर वर्षाचे ३०० पौंडांहून कमी पुरायचेच नाहींत असें मला वाटलें. तेवढ्या पैशाच्या वकिलीची हमी मिळाली तरच मला राहतां येणार, असें मीं ठरविलें आणि त्याप्रमाणें मंडळीला सांगितलें.

त्यासंबंधीं चर्चा झाली आणि अखेरीला वीस एक व्यापाऱ्यांनीं मला एका वर्षाचें वर्षासन बांधून दिलें. त्याखेरीज दादा अबदुल्ला मला निरोप देतेवेळीं भेट देणार होते, त्याऐवजीं त्यांनीं मला जरूर तें फर्निचर घेऊन दिलें, आणि मी नाताळांत राहिलों.

• • •

३९

काळ्याला मज्जाव

मला वकिलीची सनद व्यायची होती. त्यासाठीं मीं अर्ज केला. दोन प्रसिद्ध गोऱ्या व्यापाऱ्यांचीं प्रमाणपत्रें घेतलीं. मि. एस्कंब ॲटर्नी जनरल होते. त्यांनीं आनंदानें माझा अर्ज पाठविण्याचें मान्य केलें.

वकील-सभेनें मला सनद मिळण्याला हरकत घेतली. तिच्या वकिलांनीं दादा अब्दुल्लांच्या मार्फत मला बोलावून नेलें. त्यांनीं माझ्याशीं निर्भींडपणें संभाषण केलें. गोऱ्या लोकांच्या प्रमाणपत्रांनीं त्यांचें समाधान झालें नाहीं. त्यांनीं अब्दुल्ला शेठची शपथपत्रिका मागितली. मला राग आला, पण मीं तो दाबला. अब्दुल्ला शेटचें शपथपत्र तयार केलें आणि त्या वकिलांना दिलें. पण वकीलसभेनें कोर्टापुढें हरकत घेतली. कोर्टानें सभेची हरकत रद्द केली.

मुख्य न्यायाधीश म्हणाले, " कोर्टाच्या नियमांत काळ्या गोऱ्यांचा भेद नाहीं. आम्हांला मि. गांधींना वकिलीची बंदी करण्याचा अधिकार नाहीं. अर्ज मंजूर करण्यांत येत आहे. मि. गांधी, तुम्ही शपथ घेऊं शकतां."

मी उठलों. रजिस्ट्रारपुढें शपथ घेतली. शपथ घेतांच मुख्य जज्ज म्हणाले, " आतां तुम्ही आपली पगडी उतरली पाहिजे. वकील या नात्यानें वकिलांच्या पोषाखासंबंधींचा कोर्टाचा नियम तुम्हांलाहि पाळावा लागणार ! "

मी माझी मर्यादा समजलों आणि पगडी उतरली.

अब्दुल्ला शेठ व इतर मित्र यांना माझा मृदुपणा (कीं दुबळेपणा ?) आवडला नाहीं. मीं त्यांची समजूत पाडण्याचा प्रयत्न केला. पण समाधान-कारक तऱ्हेनें मी त्या वेळीं त्यांना पटवून देऊं शकलों नाहीं. माझ्या जीवनामध्यें आग्रह आणि अनाग्रह नेहमींच एकत्र चालत आले आहेत. सत्याग्रहामध्यें हें अनिवार्य आहे, असा मला मागून अनेक वेळां अनुभव आला आहे. या समाधानवृत्तीबद्दल मला जिवावरील धोके आणि मित्रांचा असंतोष अनेक वेळां सहन करावे लागले आहेत. पण सत्य हें वज्रासारखें कठिण आणि कमळासारखें मृदु आहे.

वकीलसभेच्या विरोधामुळें दक्षिण आफ्रिकेंत माझी प्रसिद्धि करण्यासाठीं अन्य उपायांची जरूरी राहिली नाहीं !

३६

नाताळ–इंडियन–कॉंग्रेस

वकिलीचा धंदा करणें ही माझ्या वाचतींत गौण वाव होती व अखेर-पर्यंत ती गौणच राहिली. माझ्या नाताळांतील वास्तव्याचें सार्थक करायचें तर मला सार्वजनिक कामामध्यें तन्मय होऊन जाणें जरूर होतें. त्यासाठीं एकाद्या संस्थेची स्थापना करणें आवश्यक वाटलें. म्हणून अब्दुल्ला शेठ-बरोबर त्यासंबंधीं चर्चा केली. इतर सहकाऱ्यांना भेटलों आणि एक सार्वजनिक संस्था स्थापण्याचा आम्हीं निश्चय केला. २२ मे १८९४ रोजीं 'नाताळ-इंडियन-कॉंग्रेस 'चा जन्म झाला.

सुरुवातीपासून मीं एक धडा घेतला होता, कीं सार्वजनिक काम कधीं कर्ज काढून करूं नये. इतर गोष्टींत लोकांच्या वचनांवर विश्वास ठेवतां येईल, परतु पैशाच्या बायद्यांवर कधीं विश्वास ठेवूं नये. आंकडा घातल्या-प्रमाणें रक्कम देण्याचा धर्म लोक कोठेंच नियमित रीतीनें पाळीत नाहींत असें मीं पाहिलें होतें. म्हणून 'नाताळ-इंडियन-कॉंग्रेस 'नें कधीं कर्ज काढून काम केलें नाहीं.

सभासद करण्याच्या कामीं सहकाऱ्यांनीं अमर्याद उत्साह दाखविला. पुष्कळ लोक आनंदानें नांवें नोंदवीत आणि पैसेहि लगेच देऊन टाकीत. पण पैसे गोळा करणें हा मुख्य हेतु नव्हताच. जरूरीपेक्षां जास्त पैशाचा संग्रह करावयाचा नाहीं हें तत्त्वहि माझ्या लक्षांत आलें होतें.

सुरुवातीपासून कॉंग्रेसचा पैन्‌पैचा हिशेब चोख राहिला. चोख हिशेवा-खेरीज शुद्ध सत्य टिकवणें अशक्य आहे.

कॉंग्रेसचें दुसरें एक काम वसाहतींत जन्मलेल्या सुशिक्षित हिंदी लोकांची सेवा करणें हें होतें. त्यासाठीं 'कोलोनियलबॉर्न इंडियन एज्युकेशनल असोसिएशन '' ची (वसाहतींत जन्मलेल्या हिंदी लोकांची शिक्षणसंस्था) स्थापना केली.

कॉंग्रेसचें तिसरें काम बाहेरची चळवळ; म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेंतील इंग्रज लोकांमध्यें त्याचप्रमाणें बाहेर इंग्लंड व हिंदुस्थानमध्यें खऱ्या माहितीचा

प्रसार करणें. त्यासाठीं मीं दोन चोपडीं लिहिलीं. हीं दोन्ही चोपडीं खूप मेहनत आणि अभ्यास करून लिहिलेलीं होतीं. त्यांचा उपयोगहि तसाच झाला. या प्रयत्नामुळें दक्षिण आफ्रिकेमध्यें हिंदी लोकांचे मित्र निर्माण झाले. इंग्लंडांतील व हिंदुस्थानांतील सर्व पक्षांकडून मदत मिळाली आणि काम करण्याची दिशा सांपडली व नक्की झाली.

• • •

३७

बालासुंदरम्

जशी ज्याची भावना तसें त्याला फळ मिळतें, हा नियम माझ्या बाबतींत अनेक वेळां लागू पडलेला माझ्या अनुभवास आला आहे. लोकांची म्हणजे गरीबांची सेवा करण्याच्या माझ्या तीव्र इच्छेनें गरीबांबरोबर नेहमीं माझी अनायासानेंच गांठ घालून दिली आहे.

'नाताळ-इंडियन-काँग्रेस' मध्यें गिरमिट्या वर्गानें प्रवेश केला नव्हता. काँग्रेस त्यांची सेवा करील तेव्हांच त्यांना काँग्रेसबद्दल आपुलकी वाटूं लागणार. असा प्रसंग आपण होऊन चालून आला.

एके दिवशीं एक फाटके कपडे घातलेला, अंगाला कंप सुटलेला आहे, तोंडांतून रक्त गळतें आहे, पुढचे दोन दांत पडले आहेत असा बालासुंदरम् नांवाचा एक मद्रासी हिंदी फेटा हातांत धरून रडत माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला. त्याला त्याच्या मालकानें खूप ठोक दिला होता. त्यांत त्याचे दोन दांत मोडून पडले होते.

मीं त्याला डॉक्टरकडे पाठविलें. झालेल्या इजेबद्दल डॉक्टरचें प्रमाणपत्र घेऊन मी बालासुंदरम्ला मॅजिस्ट्रेटकडे घेऊन गेलों. बालासुंदरम्ची शपथेवर दिलेली जबानी वाचून मॅजिस्ट्रेटनें समन्स काढण्याचा हुकूम दिला.

माझा हेतु मालकाला शिक्षा करविण्याचा नव्हता. माझ्या मनांतून फक्त बालासुंदरम्ला त्याच्यापासून सोडवावयाचा होता. मी मालकाला भेटलों. त्याला म्हटलें, "माझ्या मनांत तुम्हांला शिक्षा करावयाची नाहीं. तुम्हीं

त्याचें गिरमिट दुसऱ्याच्या नांवावर चढवायला कबुली दिलीत तरी मला पुरें आहे. " मालकाला तरी तेंच पाहिजे होतें. मीं दुसरा मालक शोधून काढला.

मॅजिस्ट्रेटनें बालासुंदरमूचें गिरमिट दुसऱ्याच्या नांवावर चढवून दिलें.

बालासुंदरमूच्या केसची हकीकत गिरमिट्यांमध्यें चोहोंकडे पसरली, आणि मी त्यांचा बंधु ठरलों. मला हें नातें आवडलें. माझ्या कचेरीपुढें गिरमिट्यांची मालिका सुरू झाली, आणि त्यांचीं सुखदुःखें जाणण्याची मला उत्तम संधि प्राप्त झाली.

बालासुंदरमू आपला फेटा काढून हातांत धरून आंत आला होता. या गोष्टीमध्यें फार करुण रस भरलेला आहे. तिच्यावरून आपली हीन स्थिति दिसून येते. गिरमिट्या किंवा इतर नवखे हिंदी कोणाहि गोऱ्या इसमाकडे गेले असतां त्याच्या सन्मानार्थ डोक्याचें काढीत. बालासुंदरमूला वाटलें, कीं माझ्यापुढेंहि त्याच तऱ्हेनें आलें पाहिजे. मी बालासुंदरमूला फेटा बांधायला सांगितलें. तो बांधतांना त्यानें फारच संकोच केला, पण त्यामुळें त्याला झालेला आनंद मी पाहूं शकलों. दुसऱ्याला उणेपणा आणण्यांत लोकांना आपला मान झालासें कसें वाटतें हें कोडें मी अद्याप उलगडूं शकलेलों नाहीं.

• • •

३८
तीन पौंडांचा कर

बालासुंदरमूच्या प्रसंगामुळें माझा हिंदी गिरमिट्यांशीं संबंध आला. पण त्यांच्यावर कर लादण्याची जी चळवळ चालली तिच्यामुळें मला त्यांच्या स्थितीचा खोल अभ्यास करावा लागला.

१८९४ सालीं हिंदी गिरमिट्यांवर दर वर्षीं पंचवीस पौंडांचा म्हणजे ३७५ रुपयांचा कर लादण्याच्या कायद्याचा मसुदा नाताळसरकारनें तयार केला. तो मसुदा वाचून मी तर दिङ्मूढच होऊन गेलों. कॉंग्रेसनें त्या बाबतींत योग्य ती चळवळ करण्याचा ठराव केला.

सुमारें १८६० सालीं जेव्हां नाताळांत उसाचें पीक उत्तम होऊं शकेल, असें वसाहतवाल्या गोऱ्या लोकांना दिसलें तेव्हां ते मजुरांचा तपास करूं लागले. त्यांनीं हिंदुस्थान सरकारबरोबर खलबत करून हिंदी मजुरांना नाताळांत घेऊन जाण्याची परवानगी मिळविली. त्यांना पांच वर्षेंपर्यंत मजुरी करायला बांधून घेतलें. पांच वर्षांअखेर नाताळांत स्वतंत्रपणें वसण्याची लालूच त्यांना दाखविण्यांत आली होती. त्या वेळीं गोऱ्या लोकांनाहि पाहिजेच होतें, कीं हिंदी मजुरांनीं आपलीं पांच वर्षें भरल्यानंतर जमीन कसावी आणि आपल्या उद्योगाचा लाभ नाताळला द्यावा.

हा लाभ हिंदी मजुरांनीं त्यांच्या अपेक्षेपलीकडे दिला. पण त्याबरोबर त्यांनीं व्यापारहि करावयास सुरुवात केली. या लोकांच्या पाठोपाठ स्वतंत्र व्यापारीहि आले.

गोरे व्यापारी चपापले. व्यापारांत त्यांची स्पर्धा त्यांना सहन होईनाशी झाली.

हें हिंदी लोकांच्या विरोधाचें मूळ.

तो विरोध मताधिकार काढून घेण्याच्या आणि गिरमिट्यांवर कर लादण्याच्या कायद्यांच्या रूपानें प्रकट झाला.

हिंदुस्थानच्या व्हाइसरॉयांनीं पंचवीस पौंडांचा कर तर नामंजूर केला; पण तीन पौंडांचा कर घेण्यांत यावा याला संमति दिली. यांत त्यांनीं हिंदुस्थानच्या हिताचा मुळींच विचार केला नाहीं. अशा तऱ्हेचा कर दुनियेंत कोठेंहि अशा स्थितींतल्या गरीब माणसांपासून घेतला जात नव्हता.

काँग्रेस गिरमिट्यांचें हितरक्षण पूर्णपणें करूं शकली नाहीं हीच गोष्ट तिला सलत होती. आणि तीन पौंडांचा कर आज ना उद्यां निघालाच पाहिजे, हा निश्चय काँग्रेसनें कधींहि डोळ्यांआड केला नाहीं. तो निश्चय पार पाडतां वीस वर्षें लोटलीं.

* * *

३९

धर्मनिरीक्षण

अशा तऱ्हेनें मी जो समाजाच्या सेवेमध्यें तन्मय होऊन गेलों, त्याचें कारण आत्मदर्शनाची अभिलाषा हेंच होतें. ईश्वराची ओळख सेवेनेंच होईल असें समजून मीं सेवाधर्माचा स्वीकार केला. हिंदी लोकांचीच सेवा करण्याचें कारण ती सेवा मला सहजप्राप्त होती, ती कशी करायची तें मला समजत होतें. मला तिचे मार्ग शोधायला जावें लागलें नव्हतें. मी माझ्या समजुतीनें प्रवास करण्यासाठीं, काठेवाडच्या लटपटींतून सुटण्यासाठीं आणि निर्वाहाचें साधन मिळविण्यासाठीं दक्षिण आफ्रिकेला गेलों. पण तेथें सांपडलों ईश्वराच्या शोधांत—आत्मदर्शनाच्या प्रयत्नांत. ख्रिश्चन मित्रांनीं माझी धर्म-जिज्ञासा फार तीव्र करून सोडली. ती कांहीं केल्या शांत होण्यासारखी नव्हती; मीं शांत बसायचें म्हटलें असतें, तरी ख्रिस्ती मित्र मला थोडेच बसूं देणार होते !

धार्मिक वाचनासाठीं मला जशी प्रिटोरियामध्यें फुरसत मिळत असे तशी आतां मिळणें अशक्य होतें. पण जो कांहीं वेळ मिळे, त्याचा उपयोग मी तसल्या वाचनाच्या कामीं करीत असें. माझा धार्मिक पत्र-व्यवहार चालू होताच. रायचंदभाई मला मार्गदर्शन करीत असत. एका मित्रानें मला नर्मदाशंकरांचें 'धर्मविचार' पुस्तक पाठविलें. त्याची प्रस्तावना माझ्या उपयोगी पडली. मॅक्समुलरचें 'हिंदुस्थान काय शिकवतो' हें पुस्तक मीं मोठ्या आवडीनें वाचलें. थिऑसॉफिकल सोसायटीनें प्रसिद्ध केलेलें उपनिषदांचें भाषान्तर वाचलें. माझा हिंदुधर्मावद्दलचा आदर वाढत चालला. त्यांतील खुब्या मला समजूं लागल्या. पण म्हणून मला इतर धर्मांवद्दल तिरस्कार मात्र वाटला नाहीं. वॉशिंग्टन अरव्हिंगकृत 'महमद-चरित्र' आणि कार्लाईलची 'महमदप्रशस्ति' वाचली. पैगंबरावद्दल माझी आदरबुद्धि दुणावली. 'जरथुस्तार्चीं वचनें' नांवाचें पुस्तकहि वाचलें.

अशा तऱ्हेनें मीं निरनिराळ्या संप्रदायांचें कमीजास्त ज्ञान मिळविलें. आत्मनिरीक्षण वाढलें.

• • •

४०

गृहव्यवस्था

मुंबईंत आणि विलायतेंत मीं बिऱ्हाड थाटलें होतें. त्यांत आणि नाताळांतील घरच्या व्यवस्थेंत फरक होता. तेथें पुष्कळसा खर्च निव्वळ प्रतिष्ठेसाठीं चालविला होता. नाताळांत हिंदी बॅरिस्टर व हिंदी लोकांचा प्रतिनिधि या नात्यानें मला चांगल्या थाटांत राहिलें.पाहिजे अशी माझी समजूत होती, म्हणून श्रीमंत वस्तीमध्यें चांगलेंसें घर घेतलें होतें. घरांत सामानसुमानाची मांडणीहि सुरेख केली होती. अन्न साधेंच असे, पण इंग्रज मित्रांना जेवायला बोलवायचें असे, त्याचप्रमाणें हिंदी मित्रांनाहि बोलवीत असें; त्यामुळें तिकडूनहि खर्च बराच येई.

नोकरांची अडचण सगळीकडेच असते. कोणाला नोकर म्हणून ठेवण्याचें मला कधीं जुळलेलेंच नाहीं.

माझ्याबरोबर एक सोबती राहत असे. एक आचारी ठेवला होता, तो कुटुंबांतलाच बनला. ऑफिसांत जे कारकून ठेवले होते, त्यांपैकीं शक्य तेवढ्यांना घरींच ठेवीत असें.

माझा तो सोबती फार हुशार आणि माझ्या समजुतीनें भरंवशाला जागणारा होता. पण मला त्याची पारख झाली नाहीं. ऑफिसांतील एका कारकुनांना मी घरीं ठेवलें होतें. या सोबत्याला त्यांचा हेवा वाटला. त्यानें असें जाळें रचलें, कीं त्यामुळें त्या कारकुनांविषयीं मीं संशय व्यावा. ते कारकून फार स्वतंत्र बाण्याचे होते. त्यांनीं घर आणि ऑफिस दोहोंवरहि लाथ मारली. मला वाईट वाटलें. त्यांच्यावर अन्याय झाला असला तर? हा विचार मला जांचीत राहिला.

इतक्यांत मीं जो आचारी ठेवला होता, त्याला कांहीं कारणानें दुसरीकडे जावें लागलें. त्यामुळें त्याच्याऐवजीं दुसरा आचारी आणावा लागला.

या आचाऱ्याला ठेवून दोन-तीन दिवस झाले असतील नसतील, तेवढ्यांत त्याला माझ्या घरांत माझ्या न कळत चाललेल्या कृष्णकृत्यांचा सुगावा लागला, आणि त्यानें मला सूचना देण्याचा निश्चय केला. मी भावार्थी आणि

साधारण मानानें चांगला मनुष्य आहे अशी माझ्याबद्दलची समजूत लोकांमध्यें पसरली होती. त्यामुळें या आचाऱ्याला माझ्याच घरांत चाललेली ती घाण भयानक वाटली.

बारा वाजण्याचा सुमार होता, इतक्यांत आचारी धांपा टाकीत टाकीत आला आणि मला म्हणाला, " तुम्हांला कांहीं पाहायचें असलें तर असेच्या असे घरीं चला. "

मीं म्हटलें, " याचा अर्थ काय ? काय काम आहे तें सांगशील कीं नाहीं ? या वेळीं मीं घरीं येऊन पाहायचें काय असणार ? "

" नाहीं आलां तर पश्चात्ताप पावाल. तुम्हांला याहून जास्त सांगत नाहीं. " आचारी म्हणाला.

त्याच्या दृढतेचा माझ्यावर परिणाम झाला. कारकुनाला बरोबर घेऊन मी घरीं गेलों. आचारी पुढें चालला.

घरीं पोंचतांच तो मला माडीवर घेऊन गेला. ज्या खोलींत तो सोबती राहत असे, तिच्याकडे बोट दाखवून म्हणाला, " ही खोली उघडून पाहा."

आतां माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला. मीं खोलीचा दरवाजा ठोकला. जबाब कसला मिळणार ? मीं खूप जोरानें दरवाजा ठोकला. भिंतसुद्धां हादरली, तेव्हां कोठें दरवाजा उघडला. आंत पाहातों, तर एक बदफैली बाई ! मीं तिला म्हटलें, " बाई, तूं येथून निघून जा. पुन्हां कधीं या घरांत पाऊल टाकूं नकोस. " सोबत्यानें म्हटलें, " आजपासून तुझा-माझा संबंध तुटला. मीं सपशेल फसलों, आणि मूर्खपणा केला. माझ्या विश्वासाची ही योग्य फेड नव्हे. "

सोबत्याचें बिनसलें. माझें सर्व चवाठ्यावर आणण्याची मला धमकी देऊं लागला.

" माझ्यापाशीं गुप्त व्यवहार कांहीं एक नाहीं मीं जें कांहीं केलें असेल तें तुम्ही खुशाल जाहीर करा. पण तुमचा-माझा संबंध मात्र तुटला. "

सोबती अधिकच संतापला मीं पोलीस सुपरिंटेंडंटची मदत मागण्याचें ठरविलें. हें पाहतांच तो सोबती नरम आला. त्यानें माफी मागितली. आणि लगेच घर सोडून जाण्याचें कबूल केलें. गेलाहि.

ह्या प्रसंगामुळें माझ्या आयुष्याची चांगली झडती झाली. त्या इसमाची सोबत किती अनिष्ट होती, आणि त्यानें मला कसें मारलें होतें तें माझ्या आतांच स्पष्टपणें लक्षांत आलें. सोबत्याची चालचलणूक चांगली नव्हती, तरी पण तो माझ्याशीं इमानानें वागेल अशी माझी समजूत होती. त्याला सुधारायला पाहात असतां मीच जवळ जवळ मारला गेलों. माझ्या हितचिंतकांचा सल्ला मीं मनावर घेतला नाहीं. मोहामुळें मी आंधळ्या भिंतीसारखा झालों.

ह्या अनपेक्षित घटनेनें जर माझे डोळे उघडले नसते, मला खरा प्रकार समजला नसता, तर संभव आहे कीं, जें स्वार्पण मी करूं शकलों, तें कधींहि करूं शकलों नसतों. माझी सेवा शेवटपर्यंत अपूर्ण राहिली असती.

पण देव तारी त्याला कोण मारी ? माझी निष्ठा शुद्ध होती. त्यामुळें माझ्या चुका होत असतांहि मी निभावून आलों.

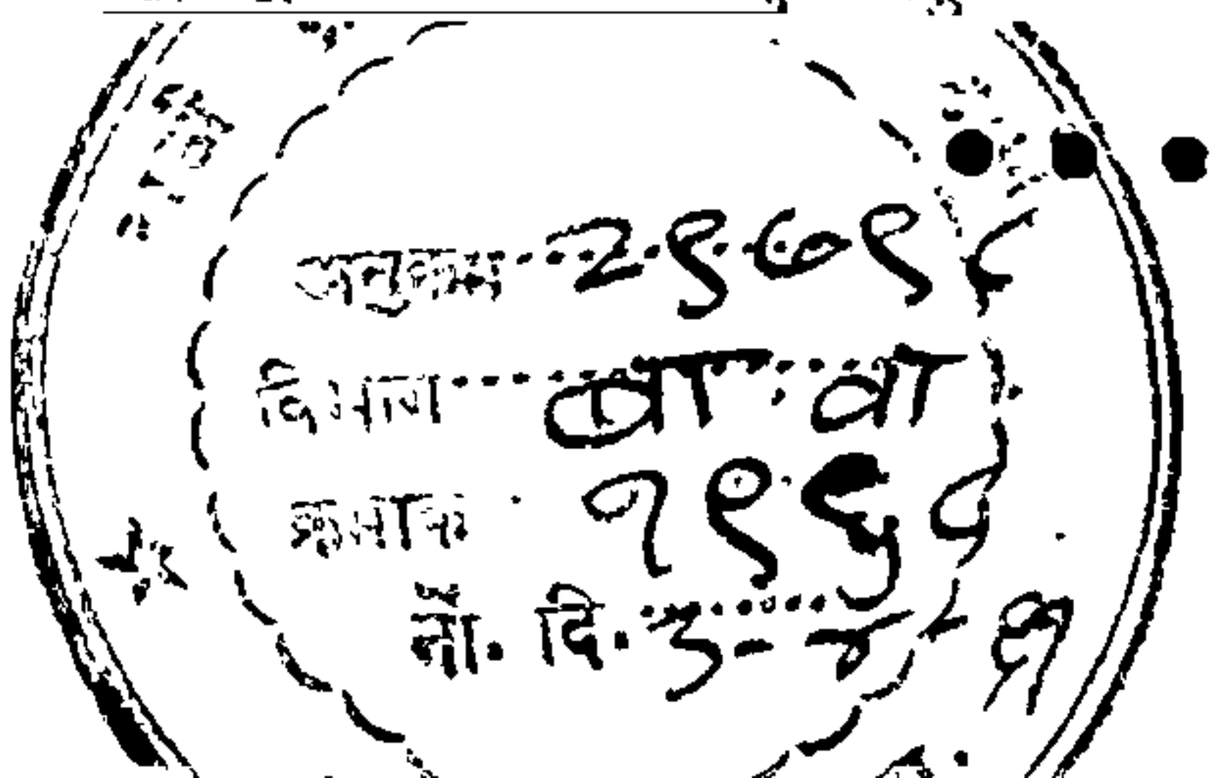
त्या आचाऱ्याला जसें कांहीं देवानेंच पाठविलें ! त्याला स्वयंपाक करतां येत नसे. तो माझ्याकडे चालण्यासारखा नव्हता. पण तो न येता तर दुसऱ्या कोणी मला जागें केलें नसतें.

एवढा उपकार करून आचाऱ्यानें त्याच दिवशीं, नव्हे त्याच क्षणीं निरोप मागितला.

" मला तुमच्या घरीं राहून चालायचें नाहीं. तुम्ही पडलेत भोळे. माझें इथें काम नाहीं. "

मीं आग्रह केला नाहीं.

त्या कारकुनावर संशय उपस्थित करणारा हा सोबतीच होता, हें मला या वेळींच समजलें. त्याला झालेल्या अन्यायाचें निराकरण करण्याचा मीं खूप प्रयत्न केला. परंतु शेवटपर्यंत मी त्याचें पूर्ण समाधान करूं शकलों नाहीं; ही गोष्ट मला नेहमींच दुःख देत राहिली. फुटलेलें भांडें कितीहि मजबूत सांधलें, तरी तें सांधलेलेंच; अखंड कांहीं केल्या व्हायचें नाहीं.

४१

स्वदेशीं परत आलों

आतां मला दक्षिण आफ्रिकेंत येऊन तीन वर्षें होऊन गेलीं होतीं. मी लोकांना ओळखूं लागलों होतों, लोक मला ओळखूं लागले होते. १८९६ सालीं सहा महिने घरीं जाण्याची मीं परवानगी मागितली. मला दक्षिण आफ्रिकेंत बराच काळपर्यंत राहावें लागणार हें मला दिसत होतें. माझी वकिली चांगली चालली होती असें म्हणायला हरकत नाहीं. सार्वजनिक कार्यासाठीं लोकांना माझी जरूर वाटत होती; मलाहि वाटत होती. म्हणून मीं आफ्रिकेमध्यें सहकुटुंब राहण्याचा विचार केला आणि त्यासाठीं स्वदेशीं जाऊन येणें मला योग्य वाटलें. शिवाय हिंदुस्थानांत गेलों, तर तेथें कांहीं सार्वजनिक कामहि करतां येईल असें वाटलें. हिंदुस्थानांत लोकमत जागृत करून ह्या प्रश्नाकडे अधिक लक्ष वेधून घेतां येईल अशी समजूत होती.

१८९६ सालच्या मध्याच्या सुमाराला मी स्वदेशीं येण्यासाठीं पोंगोला आगबोटीनें निघालों. ही बोट कलकत्त्याला जाणार होती.

पोंगोला बोटीच्या कप्तानाची मैत्री जमली. तो प्लीमथ ब्रधरन्च्या संप्रदायापैकीं होता. त्यामुळें अध्यात्मविद्येच्याच गोष्टी आमच्यामध्यें अधिक होत. त्यानें नीति आणि धर्मश्रद्धा यांच्यामध्यें भेद केला. ज्यांत नीतीला जपावें लागतें तो धर्म त्याला कुचकामाचा वाटे. आम्हीं एकमेकांची समजूत पाडूं शकलों नाहीं. माझा स्वतःचा विचार अधिकच दृढ झाला, कीं धर्म आणि नीति हीं एकाच वस्तूचीं दोन नांवें आहेत.

चोवीस दिवसांच्या शेवटीं हा सुखाचा प्रवास पुरा झाला, आणि हुगळीचें सौंदर्य पाहत पाहत मी कलकत्त्याला उतरलों. मीं त्याच दिवशीं मुंबईचें तिकीट काढलें.

• • •

हिंदुस्थानांत

कलकत्त्याहून मुंबईला जातांना वाटेंत प्रयाग लागलें. तेथें गाडी ४५ मिनिटें थांबत होती. तेवढ्या वेळांत मी शहरांत फेरी मारून येण्याचा विचार केला. मला केमिस्टाकडून औषधहि घ्यायचें होतें. औषध देईपर्यंत त्यानें खूप वेळ घेतला. मी स्टेशनावर पोंचतों तोंच गाडी चालू झालेली दिसली.

मी हॉटेलांत उतरलों, आणि तेथूनच माझ्या कामाला सुरुवात करण्याचें ठरविलें.

येथील 'पायोनियर' पत्राचे संपादक मि. चेझ्नी यांना भेटीसाठीं चिठी लिहिली. त्यांनीं मला लगेच भेटण्यास सांगितलें. मला बरें वाटलें. त्यांनीं माझें म्हणणें लक्षपूर्वक ऐकून घेतलें. मीं कांहीं लेख वगैरे लिहिले तर आपण त्यांचें लगेच समालोचन करूं असें सांगितलें; व म्हणाले, "पण तुमच्या सगळ्याच मागण्या मला मान्य होतील असें सांगवत नाहीं."

मीं उत्तर दिलें, "शुद्ध न्यायापलीकडे मी कांहींहि मागत नाहीं किंवा इच्छीत नाहीं."

वाकीचा दिवस प्रयागच्या भव्य त्रिवेणी संगमाच्या दर्शनामध्यें आणि पुढील कामाचा विचार करण्यामध्यें घालविला.

मुंबईला न थांबतां राजकोटला गेलों आणि एक चोपडें लिहिण्याची तयारी केली. चोपड्याला हिरवा पुठ्ठा घातलेला होता. त्यावरून पुढें त्याची 'हिरवें चोपडें' ह्या नांवानें प्रसिद्धि झाली. त्यांत मीं दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या स्थितीचें चित्र इरादापूर्वक सौम्य रेखाटलें होतें.

'हिरव्या चोपड्या'च्या प्रती सबंध हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रांना आणि

सर्व पक्षांच्या प्रसिद्ध लोकांना पाठविल्या. 'पायोनियर'मध्यें त्याच्यावर सर्वांत आधीं लेख प्रसिद्ध झाला. त्याचा सारांश विलायतेला गेला, आणि त्या सारांशाचा सारांश पुनः रॉयटरमार्फत नाताळला गेला. ही तार अवघी तीन ओळींची होती.

याच सुमाराला मुंबईंत पहिल्या प्रथम प्लेग सुरू झाला. चोहींकडे लोक घाबरे झाले. राजकोटमध्येंहि प्लेग फैलावण्याची भीति होती. मला वाटलें, कीं आपण आरोग्यखात्यामध्यें काम करूं शकूं. मीं माझी सेवा संस्थानला देऊं केली. संस्थाननें कमिटी नेमली, व तिच्यामध्यें मलाहि नेमलें, शौचकूपांच्या स्वच्छतेवर मीं विशेष जोर दिला, व कमिटीनें गल्लोगल्लीं जाऊन शौचकूप तपासण्याचा निश्चय केला. गरीब रहिवाश्यांनीं आपापले शौचकूप तपासूं देण्याला मुळींच आढेवेढे घेतले नाहींत; एवढेंच नव्हे, तर त्यांना सुचविल्याप्रमाणें त्यांनीं सुधारणाहि केल्या. पण जेव्हां आम्ही मुत्सद्दीवर्गांचीं घरें तपासायला निघालों, तेव्हां कित्येक ठिकाणीं तर आम्हांला शौचकूप पाहण्याचीहि परवानगी मिळेना, मग सुधारण्याची गोष्ट दूरच राहिली.

कमिटीला धेडवाड्यांतहि जायचें होतेंच. कमिटीच्या सभासदांपैकीं फक्त एकच इसम माझ्याबरोबर तिकडे यायला तयार झाला. पण मला धेडवाडा पाहून सानंदाश्चर्य वाटलें. धेडवाड्यांत मी हा जन्मांत प्रथमच गेलों होतों. धेड बंधुभगिनींनाहि आम्हांला पाहून आश्चर्य वाटलें. त्यांच्याकडे शौचकूप नव्हते. पण त्यांची परवानगी घेऊन मी त्यांच्या घरांत गेलों आणि घराची त्याचप्रमाणें अंगणाची सफाई पाहून खूष होऊन गेलों. घरांत सर्व भाग नीट सारवलेले दिसले. अंगण झाडलेलें, आणि जीं थोडीशीं भांडीं होतीं तीं साफ आणि चकचकीत होतीं.

४३

राजनिष्ठा आणि शुश्रूषा

शुद्ध राजनिष्ठा मला स्वतःच्या ठायीं जितकी आढळली तितकी इतरांचे ठिकाणीं क्वचितच दिसून आली आहे. ह्या राजनिष्ठेच्या मुळाशीं सत्याबद्दलचें माझें स्वाभाविक प्रेम होतें. राजनिष्ठेचें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीचें प्रदर्शन माझ्याकडून कधींच घडलेलें नाहीं. ब्रिटिश राजवटीमध्यें मला त्या वेळींहि दोष दिसत होते, तरी पण एकंदरींत ती राजवट मला चांगली वाटे.

दक्षिण आफ्रिकेमध्यें याच्या उलट धोरण दिसत होतें; वर्णद्वेष दिसत होता. या गोष्टी तात्पुरत्या व स्थानिक आहेत असें मला वाटे. त्यामुळें राजनिष्ठेच्या बाबतींत मी इंग्रजांनाहि मागें टाकूं पाहत असें. इंग्रजांचें राष्ट्रगीत 'गॉड सेव्ह दी किंग' याची चाल मीं आस्थापूर्वक शिकून घेतली. आणि पुढें पुढें केल्याशिवाय राजनिष्ठा व्यक्त करण्याचे जे जे प्रसंग येत त्यांमध्यें मी भाग घेत असें.

'गॉड सेव्ह दी किंग' मी घरांतील मुलांनाहि शिकवीत असें. मीं तें ट्रेनिंग कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनाहि शिकविल्याचें मला स्मरतें. पुढें हें पद गाण्यांत मला हरकत वाटूं लागली. अहिंसेसंबंधींचे माझे विचार जसजसे बळावत गेले तसतसा मी स्वतःचे विचार व वाणी यांबद्दल अधिकाधिक जपूं लागलों.

माझे मित्र डॉ. बूथ यांच्यापाशीं चर्चा केली. त्यांनींहि कबूल केलें, कीं हें गाणें अहिंसक माणसाला शोभणारें नाहीं.

राजकोटमध्यें माझें दक्षिण आफ्रिकेचें काम चालू असतां मध्यंतरीं मी मुंबईला जाऊन आलों. प्रथम न्यायमूर्ति रानड्यांना भेटलों. नंतर मी जस्टिस बद्रुद्दिन तैय्यबजींना भेटलों. दोघांनींहि मला सर फिरोजशहांना भेटण्याची सल्ला दिली.

त्यांना भेटायचें मीं ठरविलेंच होतें; त्यांच्याकडून दिपलों जाण्याची माझी तयारीच होती. परंतु मुंबईच्या त्या अनभिषिक्त बादशहानें मला घाबरवलें नाहीं. बाप ज्या प्रेमानें आपल्या तरुण मुलाला भेटतो त्याच प्रेमानें ते मला भेटले. त्यांनीं माझें म्हणणें ऐकून घेतलें आणि म्हटलें, "गांधी, तुझ्यासाठीं मला जाहीर सभा करावी लागेल. तुला मदत केलीच पाहिजे." आणि मुनशींना सभेचा दिवस नक्की करायला सांगितला. सभेच्या अगोदरच्या दिवशीं आपल्याला भेटण्याची मला आज्ञा केली. माझी भीति निवारली, आणि मी हर्षयुक्त अंतःकरणानें घरीं गेलों.

मुंबईतील मुक्कामामध्यें मुंबईत राहणाऱ्या माझ्या मेव्हण्यांना मी भेटायला गेलों. ते आजारी होते. त्यांची स्थिति गरीबीची होती. बहिणीला व मेव्हण्याला बरोबर घेऊन मी राजकोटला गेलों. दुखणें वाटलें होतें त्याहून अधिक विकोपाला गेलें. मी त्यांना आपल्याच खोलींत ठेवलें. सबंध दिवस मी त्यांच्याजवळ बसत असें. रात्रीचेंहि जागावें लागे. त्यांची शुश्रूषा करीत असतांना मीं दक्षिण आफ्रिकेचें कामहि करीत असें. मेव्हण्यांना देवाज्ञा झाली. पण अखेरच्या दिवसांत मला त्यांची सेवाचाकरी करायला मिळाली, याबद्दल मला फार समाधान वाटलें.

कर्तव्यनिष्ठेप्रमाणेंच शुश्रूषेचा गुणहि माझ्यामध्यें स्वभावतःच होता. आजारी माणूस नातेवाईक असो अथवा परका असो त्याची सेवा करण्याचा मला षोक होता. शुश्रूषेबद्दलच्या ह्या माझ्या षोकानें पुढें पुढें विशाल स्वरूप धारण केलें; येथपर्यंत, कीं त्यासाठीं मी आपला धंदा बाजूला ठेवीत असें. माझ्या धर्मपत्नीला त्याच कामांत गुंतवीत असें; घरच्या साऱ्या मंडळींनाहि गुंतवीत असें. या वृत्तीला मीं षोक असेंच नांव दिलें आहे. कारण कीं माझी अशी खात्री झाली आहे कीं, ह्या सत्कर्मापासून स्वतःला आनंद होत असला तरच त्याचें चीज होतें. ज्या सेवेमध्यें आनंद वाटत नाहीं तिच्यापासून सेवकाला लाभ होत नाहीं, आणि सेव्यालाहि सुख वाटत नाहीं. ज्या सेवेमध्यें आनंद वाटतो, त्या सेवेपुढें ऐषआराम किंवा द्रव्यार्जन इत्यादि गोष्टी तुच्छ वाटतात.

• • •

४४

मुंबई-पुण्यांतील सभा

मेव्हण्यांच्या मृत्यूच्या दुसऱ्याच दिवशीं मला मुंबईच्या सभेसाठीं जायचें होतें. जाहीर सभेसाठीं भाषण योजून ठेवण्यापुरती फुरसत मला मिळाली नव्हती. ईश्वर कसा तरी मला निभावून नेईल असा विचार करीत मी मुंबईला गेलों. भाषण लिहून काढलें पाहिजे ही गोष्ट माझ्या स्वप्नींहि नव्हती.

सभेच्या तारखेच्या आदल्या दिवशीं संध्याकाळीं पांच वाजतां आज्ञे-नुरूप मी फिरोजशहांच्या ऑफिसांत हजर झालों.

त्यांनीं मला भाषण लिहून काढण्याची आवश्यकता पटवून दिली. मी भाषण लिहिलें आणि छापून घेतलें.

मीं सभेंत कांपत कांपत भाषण वाचण्यास सुरुवात केली. माझा आवाज आणखी आणखी खालींच पडत चालला होता. शेवटीं जुने मित्र केशवराव देशपांडे यांच्या हातांत मीं भाषण दिलें. पण श्रोतृवर्ग कोठचा ऐकायला? 'वाच्छा, वाच्छा' नें हॉल गजबजून गेला. वाच्छा उठले, त्यांनीं देशपांड्यां-कडून कागद घेतला. सभा लगेच शान्त झाली आणि अथपासून इतीपर्यंत सभेनें भाषण ऐकून घेतलें.

सर फिरोजशहांना भाषण आवडलें. मला गंगेंत घोडें न्हाल्यासारखें झालें.

सर फिरोजशहांनीं माझा रस्ता सरळ करून दिला. मुंबईहून मी पुण्याला गेलों. पुण्यांत दोन पक्ष असल्याचें मला माहीत होतें. मला सर्वांची मदत पाहिजे होती. लोकमान्यांना भेटलों. त्यांना माझा विचार आवडला. त्यांनीं प्रो. भांडारकर आणि प्रो. गोखले यांची भेट घेण्यास सांगितलें. मी गोखल्यांकडे गेलों. ते मला खूप प्रेमानें भेटलें, आणि त्यांनीं मला आपलेंसें करून घेतलें त्यांचाहि हा प्रथमच परिचय होता. पण कोण जाणें, आमची पूर्वींचीहि ओळख असावी असा भास झाला. सर फिरोजशहा मला हिमालयासारखे वाटले; लोकमान्य समुद्रासारखे वाटले; गोखले गंगेसारखे वाटले. तिच्यांत मला स्नान करतां येण्यासारखें होतें. हिमालय चढून जाणें अशक्य; समुद्रांत बुडण्याची धास्ती असते; पण गंगेच्या मांडीवर खुशाल क्रीडा करावी; तिच्यावर होडी खेळवावी. राजकीय क्षेत्रामध्यें जें स्थान गोखल्यांनीं

जिवंतपणीं माझ्या हृदयांत व्यापलें, व देहावसान झालें तरी अजूनहि व्यापून राहिले आहेत तें स्थान दुसऱ्या कोणींहि पटकावलेलें नाहीं.

बाप ज्याप्रमाणें मुलाला भेटतो, त्याप्रमाणें रामकृष्ण भांडारकर मला भेटले. पक्षातीत अध्यक्षाबद्दलचा माझा आग्रह ऐकून 'बरोबर आहे' असे उद्गार सहजीं त्यांच्या तोंडावाटें बाहेर पडले. ते अध्यक्ष होण्यास तयार झाले.

यत्किंचित् गाजावाजा किंवा डामडौल न करतां पुण्याच्या ह्या विद्वान् व त्यागी मंडळींनीं एका साध्या घरामध्यें सभा भरविली आणि मला परिपूर्ण प्रोत्साहन देऊन निरोप दिला.

तेथून मी मद्रासला गेलों. मद्रास तर हर्षवेडें होऊन गेलें.

मद्रासमध्यें मला अनेकांकडून प्रेम व उत्साह इतका अनुभवावयास मिळाला, कीं जरी तेथें सर्वांबरोबर मुख्यतः इंग्रजींतच बोलावें लागे, तरीहि मला घरच्यासारखें वाटलें. प्रेम कसल्याहि बंधनांना जुमानीत नाहीं हेंच खरें.

● ● ●

लगेच परत फिरा

मद्रासहून कलकत्त्याला गेलों. कलकत्त्यामध्यें माझ्या अडचणींना पारावार राहिला नाहीं. मी सुरेंद्रनाथ बानर्जींना भेटलों. ते म्हणाले, "तुमच्या कामाकडे लोकांचें लक्ष वेधणार नाहीं, अशी मला धास्ती वाटते." त्यांनीं सांगितलेल्या गृहस्थांना मी भेटलों, पण माझें संधान जुळलें नाहीं. माझ्या अडचणी येथेंच थांबल्या नाहींत. 'अमृतबझार पत्रिके'च्या ऑफिसांत गेलों. तेथेंहि मला जे गृहस्थ भेटले त्यांची कल्पना मी कोणी तरी उपटसुंभ्या आहे अशी झाल्याचें दिसलें. 'बंगवासी'नें तर हद्द केली. मला एक तासभर बसवून ठेवलें. संपादकमहाशय इतर लोकांबरोबर बोलत, ते लोक आपापलीं कामें आटपून जात; पण संपादकमहाशय माझ्याकडे ढुकूनहि पाहत ना. एक तासभर वाट पाहून मीं माझा विषय काढला; तेव्हां ते म्हणाले, "आमच्यापुढें किती कामें पडलीं आहेत तुम्हांला दिसत नाहीं? तुमच्यासारखे किती तरी लोक आमच्याकडे येत असतात. तुम्ही रस्ता धरावा, हेंच बरें. आम्हांला तुमची कर्मकथा ऐकायची नाहीं."

मीं हताश झालों नाहीं. माझ्या रिवाजानुरूप इंग्रजांनाहि भेटलों. 'इंग्लिशमन्'च्या मि. सॉंडर्सनीं मला आपलेंसें केलें. त्यांच्या ऑफिसचा व वर्तमानपत्राचा उपयोग करण्याची मला मुभा मिळाली. स्वतःच्या अग्रलेखांत दुरुस्त्या करण्याचीहि त्यांनीं मला मोकळीक दिली. त्यांनीं होईल ती मदत मला करण्याचें वचन दिलें. त्यांनीं हें वचन अक्षरशः पाळलें आणि त्यांची प्रकृति बिघडली तों वेळेपर्यंत त्यांनीं माझ्याशीं पत्रव्यवहार चालू ठेविला. माझ्या आयुष्यांत अशा तऱ्हेचे अनपेक्षित स्नेहसंबंध अनेकदां जमून आले आहेत. मि. सॉंडर्सना माझ्या बाबतींत जें आवडलें तें अतिशयोक्तीचा अभाव आणि सत्यपरायणता. त्यांनीं माझी कसून उलट तपासणी केली होती. त्यावरून त्यांना दिसलें, कीं दक्षिण आफ्रिकेंतील गोऱ्या लोकांची बाजू निःपक्षपातपणें मांडण्याच्या कामीं आणि दोन्ही बाजूंची तुलना करण्याच्या कामीं मीं न्यून ठेवलें नव्हतें.

स्वतःच्या अनुभवावरून मी सांगूं शकतों, कीं विरुद्ध पक्षाला न्याय दिल्यानें आपल्याला न्याय लवकर मिळतो.

अशा तऱ्हेनें मला अनपेक्षित मदत मिळाल्यामुळें कलकत्त्यामध्येंहि जाहीर सभा भरविण्याची आशा वाटूं लागली होती. इतक्यांत डरबनहून तार आली, "पार्लमेंट जानेवारींत भरणार; लगेच परत फिरा."

म्हणून मीं वर्तमानपत्रांत एक पत्र प्रसिद्ध करून त्यांत तातडतोब निघून जाण्याच्या कारणाचा खुलासा केला आणि कलकत्ता सोडलें.

दादा अब्दुल्लांनीं स्वतः 'कूरलंड' नांवाची आगबोट विकत घेतली होती. तीवरून मला व माझ्या कुटुंबाला मोफत घेऊन जाण्याचा त्यांनीं आग्रह धरला. मीं त्याचा साभार स्वीकार केला, आणि डिसेंबरच्या सुरुवातीला 'कूरलंड'मधून माझी धर्मपत्नी, दोन मुलगे आणि माझ्या स्वर्गस्थ मेव्हण्याचा एकुलता एक मुलगा यांना घेऊन दक्षिण आफ्रिकेला दुसऱ्यानें जाण्यासाठीं निघालों. ह्या बोटीबरोबर दुसरी एक बोट 'नादरी' सुद्धां डरबनला जाण्यासाठींच सुटली. तिचे एजंट दादा अबदुल्ला होते. दोन्ही बोटींत मिळून आठशेंच्या सुमारानें पॅसेंजर असावेत. त्यांपैकीं अर्धे अधिक ट्रॅन्सवालला जाणारे होते.

• • •

तुफानाचा पूर्वाचन्ह

हिंदु लोकांमध्यें विवाह बालवयांत होत असल्यामुळें आणि मध्यम वर्गाच्या कुटुंबांमध्यें बहुधा नवरा शिकलेला आणि बायको निरक्षर अशी स्थिति असल्यामुळें पतिपत्नींच्या जीवनामध्यें तफावत पडते, व पतीला पत्नीचा शिक्षक बनावें लागतें. मला माझ्या धर्मपत्नीच्या व मुलांच्या पोषाखाची तसेंच खाण्यापिण्याच्या व बोलण्याचालण्याच्या पद्धतीची काळजी घ्यावी लागत होती. त्यांना रीतभात शिकवावयाला पाहिजे होती. कित्येक गोष्टी आठवल्या म्हणजे मला अजूनहि हंसूं येतें.

ज्या काळासबंधीं मी लिहीत आहें त्या काळीं माझी अशी समजूत होती, कीं सुधारलेल्या लोकांत आपली गणना व्हायला पाहिजे असेल, तर आपला बाह्याचार शक्य तोंपर्यंत युरोपियन लोकांशीं जुळता असला पाहिजे असें केल्यानेंच आपली छाप पडणार; आणि छाप पडल्याशिवाय देशसेवा साधायची नाहीं.

यासाठीं पत्नीचा आणि मुलांचा पोषाख मींच पसंत केला. जेथें युरोपियन पोषाखाचें अनुकरण करणें अयोग्य वाटलें, तेथें पारशी पोषाखाचें केलें. पत्नीसाठीं साड्या पारशी बाया वापरतात तसल्या घेतल्या; मुलांसाठीं पारशी कोट-पाटलोणी घेतल्या. सर्वांना पायमोजे-बूट तर पाहिजेतच. पत्नीला, त्याचप्रमाणें मुलांना, दोन्ही वस्तू कित्येक महिने आवडत ना. पण पत्नीनें व मुलांनीं नाइलाजास्तव पोषाखांतील फेरफारांचा स्वीकार केला. तितक्याच नाइलाजानें व अधिक कंटाळ्यानिशीं जेवतांना सुरीकांट्यांचा उपयोग सुरू केला. माझा मोह जेव्हां दूर झाला, तेव्हां परत त्यांनीं मोजे, बूट व सुरीकांटा यांचा त्याग केला. फेरफार ज्याप्रमाणें दुःखकारक झाला

त्याप्रमाणें एकदां संवय पडल्यानंतर त्याचा त्यागहि दुःखकारक झाला; पण आतां मला दिसत आहे, कीं सुधारणेची कात टाकून दिल्यामुळें आम्हांला सर्वांनाच हलकें वाटूं लागलें आहे.

आगबोट मध्यें बंदरें केल्याखेरीज नाताळला जायची होती, त्यामुळें फक्त अठरा दिवसांचा प्रवास होता. पोंचल्याबरोबर आमच्यावर कोसळणाऱ्या तुफानाची पूर्वसूचना देण्यासाठींच जसें काय, आम्हांला पोंचायला तीन-चार दिवस शिल्लक होते, इतक्यांत समुद्रामध्यें जोराचें वादळ झालें. वादळ इतकें जोराचें होतें आणि इतका वेळपर्यंत चाललें, कीं उतारूंची पांचावर धारण बसली.

संकटापुढें सर्व एक होऊन गेले. भेद विसरून गेले. ईश्वराचा मनःपूर्वक धांवा करूं लागले. हिंदु-मुसलमान सर्व एकत्र होऊन ईश्वराचें स्मरण करूं लागले.

चिंतेमध्यें चोवीस तास लोटले असावेत. अखेरीला वादळ शमलें. सूर्यनारायणानें दर्शन दिलें. कप्तान म्हणाला, " तुफान आटोपलें. "

लोकांच्या चेहऱ्यांवरील चिंता दूर झाली व त्याबरोबरच ईश्वरहि लुप्त झाला. मायेचें आवरण परत व्यापून राहिलें.

पण या तुफानानें उतारूंशीं मला एकजीव करून सोडलें. मला आगबोट लागत नाहीं, भोंवळ येत नाहीं; त्यामुळें मी निर्धास्तपणें उतारूंमध्यें फिरूं शकत असें, त्यांना धीर देऊं शकत असें आणि कप्तानाचे होरे कळवीत असें. हें स्नेहबंधन पुढें मला फार उपयोगीं पडलें.

आम्हीं १८ कीं १९ डिसेंबर रोजीं डरबन बंदरीं नांगर टाकला. ' नादरी ' त्याच दिवशीं पोंचली.

४७

तुफान

दक्षिण आफ्रिकेच्या बंदरामध्यें उतारूंच्या आरोग्याची कसून तपासणी होते. रस्त्यांत कोणाला सांसर्गिक रोग लागला असेल, तर त्याला सुतकांत-क्वारंटाइनमध्यें—वसवितात. आमच्या बोटीवर डॉक्टर आले. तपासणी करून पांच दिवसांचें सुतक घातलें, पण या सुतकाच्या हुकुमांतील हेतु आरोग्य एवढाच नव्हता. आम्हांला माघारे घालविण्याची चळवळ डरबन-मधील गोऱ्या नागरिकांनीं चालविली होती. हेंहि या हुकुमाचें एक कारण होतें.

गोरे लोक एकावर एक जंगी सभा करीत होते. दादा अबदुल्लांना धमक्या देत. पण ते कोणाच्या धमक्यांना दाद देणारे नव्हते. आम्हांला-देखील धमक्या येऊं लागल्या. मी उतारूंमध्यें खूप फिरलों. त्यांना धीर दिला.

नाताळचे दिवस आले. कप्तानानें त्या प्रसंगीं पहिल्या वर्गाच्या उतारूंना मेजवानी दिली. भोजनोत्तर मीं पाश्चात्य सुधारणेसंबंधीं भाषण केलें. परंतु माझें मन डरबनमध्यें चाललेल्या लढ्यामध्येंच गुंतून राहिलें होतें.

ह्या हुल्लडीचा मुख्य रोख माझ्यावरच होता. माझ्यावर दोन आरोप होतेः—

१. मीं हिंदुस्थानांत नाताळवासी गोऱ्या लोकांची निराधार नालस्ती केली.

२. नाताळ प्रान्त हिंदी लोकांनीं भरून टाकण्याचा माझा इरादा होता.

तथापि मी पूर्ण निरपराधी होतों. नाताळांत येण्याची मी कोणालाच भर दिली नव्हती. आणि मी हिंदुस्थानांत नाताळच्या इंग्रजांविषयीं एक अक्षरहि असें बोललों नव्हतों कीं जें मी अगोदरच नाताळमध्यें बोललों नसेन.

म्हणून नाताळचे इंग्रज ज्या संस्कृतीमध्यें वाढले होते, त्या संस्कृतीबद्दल मला किळस वाटूं लागली. बोटीवरील सभेंत पाश्चात्य संस्कृतीचा मीं मुख्यतः हिंसक म्हणून निर्देश केला; पूर्वेकडील संस्कृतीचा अहिंसक म्हणून.

बहुधा कप्तानानेंच विचारलें, " गोरे लोक धमकी देत आहेत त्याप्रमाणेंच

जर त्यांनीं तुम्हांला दुखापत केली, तर तुमच्या अहिंसेच्या सिद्धान्ताची तुम्ही कशी काय अंमलबजावणी कराल ? ''

मीं जबाब दिला, '' मला उमेद आहे, कीं त्यांना क्षमा करण्याची आणि त्यांच्यावर काम न चालविण्याची हिंमत व बुद्धि ईश्वर मला देईल. आजहि माझा त्यांच्यावर रोष नाहीं. त्यांच्या अज्ञानाबद्दल, त्यांच्या संकुचित दृष्टी-बद्दल मला खेद वाटतो. ते जें म्हणत आहेत व करीत आहेत तें रास्त आहे असें त्यांना खरोखरीच वाटतें अशी माझी समजूत आहे. अर्थात् मला रोष वाटण्याचें कारणच नाहीं. '' प्रश्नकार हंसला.

अखेरीस तेवीस दिवसांनीं, म्हणजे १३ जानेवारी १८९७ रोजीं, आगबोटीला मोकळीक मिळाली आणि उतारूंना उतरण्याचा हुकूम बाहेर पडला.

● ● ●

४८

कसोटी

उतारू उतरले. पण त्या वेळीं दक्षिण आफ्रिकेच्या मंत्रिमंडळांत असलेले मि. एस्कंब यांनीं कप्तानाला कळविलें होतें, '' गांधींना व त्यांच्या कुटुंबाला सायंकाळीं उतरवा. त्यांच्याविरुद्ध गोरे लोक फार चिडले आहेत, व त्यांचा जीव धोक्यांत आहे. ''

कप्तानानें त्या निरोपाची मला खबर दिली. मीं त्याप्रमाणें वागण्याचें कबूल केलें. पण हा निरोप मिळाल्याला अर्धा तासहि झाला नसेल इतक्यांत मि. लॉटन् आले आणि कप्तानाकडे जाऊन म्हणाले, '' जर मि. गांधी माझ्याबरोबर यायला तयार असतील, तर मी त्यांना स्वतःच्या जबाब-दारीवर घेऊन जाऊं इच्छितों. बोटीच्या एजंटाचा वकील या नात्यानें मी तुम्हांला सांगतों, कीं मि. गांधींसंबंधीं जो निरोप तुम्हांला मिळाला आहे, त्यांतून तुम्ही मुक्त आहां. '' आणि माझेपाशीं पुढील अर्थाचे बोलले : '' जर तुम्हांला जिवाची भीति वाटत नसेल, तर माझी इच्छा आहे, कीं

मिसेस् गांधी व मुलें यांनीं गाडींतून रुस्तुमजी शेठकडे जावें आणि तुम्हीं व मीं राजरस्त्यानें चालत जावें. तुम्हीं अंधार पडल्यावर गुपचुप शहरांत शिरावें हें मला बिलकुल आवडत नाहीं. आतां सर्वत्र शांतता आहे. गोरे लोक सर्व आपापल्या ठिकाणीं निघून गेले आहेत.

मी कबूल झालों. माझी धर्मपत्नी व मुलें गाडींतून रुस्तुमशेठकडे गेलीं आणि सुखरूप पोंचलीं. मी कप्तानाचा निरोप घेऊन मि. लॉटन्बरोबर उतरलों. रुस्तुमजी शेठचें घर सुमारें दोन मैल अंतरावर असावें.

आम्ही आगबोटींतून उतरलों तोंच कित्येक पोरांनीं मला ओळखून काढलें, आणि 'गांधी, गांधी' असा पुकारा केला. लगेच दोन-चार इसम जमले आणि ओरडा मोठ्यानें सुरू झाला. मि. लॉटन्नीं रिक्षा मागविली. मला तिच्यांत बसणें कधींहि आवडत नसे. हा माझा पहिलाच अनुभव होणार होता. पण पोरें कसलीं बसू देतात ? त्यांनीं रिक्षावाल्याला धमकी दिली, तेव्हां तो चालता झाला.

आम्ही पुढें चाललों. जमाव वाढत चालला. पहिल्या प्रथम त्या जमावानें मला मि. लॉटन्पासून वेगळें पाडलें; मग माझ्यावर धोंड्यांचा व कुजक्या अंड्यांचा वर्षाव सुरू झाला. एकानें माझी पगडी उडवून दिली. लाथा सुरू झाल्या.

मला चक्कर आलीं. मीं जवळच्या घराची जाळी धरून दम खाल्ला. तिथें उभें राहतां येण्याजोगें नव्हतेंच. तडाके बसूं लागले.

इतक्यांत पोलिस सुपरिंटेंडंटची बायको मला ओळखीत असे, ती त्या रस्त्यानेंच चालली होती. मला पाहतांच ती माझ्या बाजूला येऊन उभी राहिली. ऊन नव्हतें तरीहि तिनें आपली छत्री उघडून धरली. त्यामुळें जमाव कांहींसा नरम आला. आतां मार द्यायचा तर मिसेस् अलेक्झांडरला चुकवून द्यावा लागणार.

यापूर्वीच कोणी हिंदी तरुण मला मार बसतांना पाहून पोलिस ठाण्यावर धांवून गेला होता. सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरनीं एक तुकडी माझ्या सभोंवार राहून माझा बचाव करण्यासाठीं पाठविली. ती वेळेवर येऊन पोंचली. माझा रस्ता पोलिस ठाण्यावरूनच जात होता. सुपरिंटेंडंटनीं मला ठाण्या-मध्येंच आश्रय घेण्याबद्दल सुचविलें. मीं तें नाकारलें.

त्या तुकडीवरोवर चालून मी पारशी रुस्तुमजींच्या घरीं सुखरूप पोंचलों. मला पाठीवर गुद्दे बसले होते. रक्त असें एकाच ठिकाणीं आलें होतें. चोटीवरील डॉक्टर तेथेंच होते. त्यांनीं मला उपचार चांगल्या तऱ्हेनें केले.

अशा रीतीनें आंत सर्व शांत होतें; पण बाहेर गोऱ्या लोकांनीं घराला वेढा दिला. सूर्यास्त होऊन अंधार पडला. सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडर तेथें येऊन पोंचले. ते जमावाला विनोद करून आवरून धरीत होते.

तरी पण त्यांना आंतून काळजी वाटतच होती. त्यांनीं मला निरोप पाठविला; "जर तुम्हांला तुमच्या मित्राचें घर व मालमत्ता आणि तुमचें कुटुंब यांचा बचाव व्हायला पाहिजे असेल, तर मी सांगेन त्या रीतीनें तुम्हीं गुप्तपणें या घरांतून पळून गेलें पाहिजे."

पळण्याच्या तयारीपुढें झालेल्या जखमा मी विसरून गेलों. मीं हिंदी शिपायाचा पोषाख चढवला. वरोवर दोन डिटेक्टिव्ह होते. त्यांनीं देखील आपला वेष बदलला. रस्त्याच्या नाक्यावर गाडी उभी होती, तींत मला बसवून पूर्वीच्याच ठाण्यावर—ज्याचा आश्रय घेण्याबद्दल सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरनीं सुचविलें होतें—त्याच ठाण्यावर घेऊन गेले. मी सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरचे त्याचप्रमाणें गुप्त पोलिसांच्या अंमलदारांचे, उपकार मानले.

अशा तऱ्हेनें एकीकडून मला पळवून नेत असतां दुसरीकडे सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडर त्या घोळक्याला गाणें सांगत होते.

जेव्हां मी सुखरूप ठाण्यावर पोंचल्याची वातमी सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरना मिळाली, तेव्हां ते त्या जमावाला म्हणाले, "तुमची शिकार तर या दुकानांतून जिवानिशीं पळून गेली." टोळीपैकीं कित्येक संतापले, कित्येक हंसूं लागले; पुष्कळांना तें खरेंच वाटेना.

सुपरिंटेंडंटच्या सूचनेवरून टोळीनें प्रतिनिधी नेमले. ते पारशी रुस्तुमजीचें घर तपासून आले आणि त्यांनीं टोळीला निराशाजनक अहवाल दिला. सर्वजण सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरची समयसूचकता व चातुर्य वाखाणीत, तर कित्येकजण दांतओंठ खात आपापल्या घरोघर गेले.

मि. चेंबरलेननीं माझ्यावर हल्ला करणाऱ्यांवर खटला चालविण्याबद्दल व मला न्याय मिळेलसें करण्याबद्दल तार पाठविली. मि. एस्कंबनीं मला

आपल्याकडे बोलावून नेलें. मला झालेल्या दुखापतीबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली आणि हल्ला करणाऱ्यांवर काम चालविण्याची तयारी दाखविली.

मीं जबाब दिला, " मला कोणावरहि काम चालवायचें नाहीं. त्यांना शिक्षा करवून मला काय मिळणार ? शिवाय हल्ला करणाऱ्यांचा मी दोषहि काढीत नाहीं. खरा दोष वरच्या लोकांचा आणि, मला म्हणूं द्याल तर, तुमचा म्हटला पाहिजे. तुम्ही लोकांना योग्य मार्गानें नेऊं शकलां असतां. खरी गोष्ट बाहेर आली आणि लोकांना समजली म्हणजे त्यांचा त्यांनाच पश्चात्ताप होईल. "

" तर मग तुम्ही मला ही गोष्ट लिहून द्याल ? मला त्याप्रमाणें मि. चेंबरलेनना तार करावी लागेल. तुम्ही घाईघाईनें कांहीं लिहून द्यावें असें मी म्हणत नाहीं. एवढें मात्र मी कबूल करतों, कीं जर तुम्ही हल्ला करणाऱ्यांवर काम चालविलें नाहीं, तर सर्व स्थिरस्थावर करणें मला फार सोपें जाईल, आणि तुमची प्रतिष्ठा तर खात्रीनें वाढेलच. "

मीं जबाब दिला, " या बाबतींत माझे विचार ठरून गेलेले आहेत. मला कोणावरच काम चालवावयाचें नाहीं हा निश्चय आहे, त्या अर्थीं मी येथेंच तुम्हांला लिहून द्यायला तयार आहें. "

असें म्हणून मीं योग्य मजकुराचें पत्र लिहून दिलें.

• • •

४९
शान्ति

मी उतरलों त्याच दिवशीं ' नाताळ ॲड्व्हर्टायझर ' चा प्रतिनिधि माझी मुलाखत घेऊन गेला होता. त्यानें मला खूप प्रश्न विचारले, आणि त्यांचीं उत्तरें देतांना मी एकूण एक आरोपांचें संपूर्णपणें निराकरण करू शकलों होतों.

या खुलाशाचा, त्याचप्रमाणें हल्ला करणाऱ्यांवर फिर्याद करण्याचें मीं नाकारलें त्याचा, इतका कांहीं परिणाम झाला, कीं गोऱ्या लोकांना शरम

आली. वर्तमानपत्रांनीं मला निर्दोषी ठरविलें आणि हल्ला करणाऱ्यांना दोष दिला. अशा तऱ्हेनें मला अखेरीला लाभच झाला, आणि माझा लाभ तो कार्याचा लाभ होता. हिंदी समाजाची प्रतिष्ठा वाढली. आणि माझा मार्ग अधिक सरळ झाला. या प्रसंगामुळें माझी वकिलीहि अधिक चांगली चालूं लागली.

पण अशा तऱ्हेनें हिंदी लोकांची प्रतिष्ठा वाढली, तर त्याबरोबरच त्यांच्याबद्दलचा द्वेषहि वाढला. त्यांच्यामध्यें दृढतापूर्वक झगडण्याची शक्ति आहे, अशी गोऱ्या लोकांची खात्री झाली, व त्याबरोबर त्यांचें भयहि वाढलें. नाताळच्या कौन्सिलमध्यें दोन कायदे दाखल झाले. त्यामुळें हिंदी लोकांची दुःस्थिति अधिक तीव्र झाली. एकामुळें हिंदी व्यापाऱ्यांच्या धंद्याला धक्का पोंचला, दुसऱ्यामुळें हिंदी लोकांच्या येण्या-जाण्यावर सक्त मर्यादा घालण्यांत आल्या.

या कायद्यांमुळें माझें काम फार वाढलें. तक्रार अखेरीला विलायतेपर्यंत गेली. पण कायदे नामंजूर झाले नाहींत.

● ● ●

५०

बालशिक्षण

मी डरबनला उतरलों तेव्हां माझ्याबरोबर तीन मुलगे होते. या सर्वांना शिकवायचें कोठें ?

गोऱ्या लोकांसाठीं ज्या शाळा होत्या, त्यांत मी आपल्या मुलांना पाठवूं शकत होतों, पण तें केवळ मेहेरबानी व अपवाद म्हणून. हिंदी मुलांच्या शिक्षणासाठीं ख्रिस्ती मिशनच्या शाळा होत्या. त्यांत आपल्या मुलांना पाठविण्याची माझी तयारी नव्हती. तेथें मिळणारें शिक्षण मला पसंत नव्हतें.

मी स्वतः मुलांना शिकविण्याचा थोडासा प्रयत्न करीत असें, पण तो अतिशय अनियमित होता.

मी विचारांत पडलों. माझ्या पसंतीचें शिक्षण मुलांना देईल अशा इंग्रजी शिक्षकासाठीं मीं जाहिरात दिली. एका इंग्रज बाईला नेमलें आणि गाडें कसें तरी रेटलें.

मीं मुलांशीं गुजरातींतच बोलत-चालत असें. त्यांना हिंदुस्थानांत पाठवून देण्यास मी तयार नव्हतों. मला त्या वेळींहि वाटत असे, कीं लहान मुलांनीं आईबापांपासून दूर राहिलेलें बरें नाहीं. सुव्यवस्थित घरामध्यें जें शिक्षण मुलांना सहजीं मिळतें तें छात्रालयांत मिळणें शक्य नाहीं. पुढें माझा थोरला मुलगा बराच मोठा झाल्यानंतर स्वतःच्या इच्छेनें अहमदाबादच्या हायस्कुलांत शिक्षण घेण्यासाठीं दक्षिण आफ्रिका सोडून आला. इतर तीन मुलगे कधीं कोणत्याहि शाळेंत गेलेच नाहींत.

माझे हे प्रयोग अपूर्ण होते. माझी इच्छा होती तेवढा वेळ मी मुलांकडे देऊं शकत नसें. त्यामुळें आणि इतर अनिवार्य योगायोगांमुळें माझ्या मनाजोगतें पुस्तकी शिक्षण मी त्यांना देऊं शकलों नाहीं. माझ्या सर्व मुलांची ह्या बाबतींत माझ्याविरुद्ध तक्रार आहे.

असें असूनहि माझा स्वतःचा असा अभिप्राय आहे, कीं त्यांना जें अनुभवज्ञान प्राप्त झालें, आईबापांचा जो सहवास त्यांना मिळूं शकला, स्वतंत्रतेचा जो वस्तुपाठ त्यांना शिकण्यास मिळाला, तो जर मीं त्यांना कोठूनहि शाळेंत पाठविण्याचा आग्रह धरला असता तर मिळाला नसता; आणि ते जो साधेपणा आणि सेवाभाव शिकले आहेत, तो माझ्यापासून दूर राहून विलायतेंत किंवा दक्षिण आफ्रिकेंत कृत्रिम शिक्षण घेतल्यानें त्यांच्यामध्यें आला नसता. उलट त्यांची कृत्रिम राहणी माझ्या देशकार्यामध्यें मला विघ्नरूप झाली असती.

त्यामुळें जरी मी त्यांना माझी इच्छा होती तेवढें पुस्तकी शिक्षण देऊं शकलों नाहीं तरीहि, त्यांच्यासंबंधींचें माझें कर्तव्य मीं यथाशक्ति बजावलें नाहीं अशी माझी समजूत होत नाहीं, किंवा मला पश्चात्तापहि होत नाहीं.

• • •

५१

सेवावृत्ति

माझा धंदा ठीक चालला होता, पण तेवढ्यानें संतोष वाटत नव्हता. जीवन अधिक साधें झालें पाहिजे, कांहीं तरी शारीरिक सेवाकार्य हातून घडलें पाहिजे, अशा तऱ्हेची खळबळ मनांत चालूच होती.

इतक्यांत एके दिवशीं एक अपंग रक्तपितीनें पीडलेला मनुष्य दाराशीं आला. त्याला खायला देऊन काढून लावण्याची हिंमत चालेना. त्याला एका खोलींत ठेवलें, त्याच्या जखमा साफ केल्या आणि त्याची शुश्रूषा केली.

पण फार काळपर्यंत असें चालणें शक्य नव्हतें. त्याला घरीं कायमचा ठेवण्याची माझ्यापाशीं सोय नव्हती; माझी छातीहि नव्हती. मीं त्याला गिरमिट्यांसाठीं चाललेल्या सरकारी इस्पितळांत पाठविलें.

पण तेवढ्यानें माझें समाधान झालें नाहीं. अशा तऱ्हेच्या शुश्रूषेचें काम नेहमीं करायला मिळेल तर किती चांगलें होईल ? डॉ. बूथ हे सेन्ट अॅडम्स् मिशनचे वरिष्ठ होते. ते नेहमीं येईल त्याला मोफत औषध देत. पारशी रुस्तुमजींच्या दातृत्वामुळें डॉ. बूथच्या देखरेखीखालीं एक छोटें इस्पितळ उघडण्यांत आलें होतें. तेथें औषधें देण्याचें काम एक-दोन तासांचें असे. हें काम अंगावर घेऊन त्याच्यापुरती वेळ काढण्याचा मीं निश्चय केला. माझें वकिलीचें पुष्कळसें काम ऑफिसांत बसल्या-बसल्या सल्ला देणें, दस्तऐवज लिहिणें, किंवा कज्जे मिटविणें अशाच स्वरूपाचें असे. थोडेसे दावे मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टांत असत; त्यांपैकीं पुष्कळसे बिनतक्रार असत. अशा तऱ्हेचे दावे असतील, तेव्हां ते चालविण्याचें काम माझ्या बरोबर राहत असलेले मि. खान यांनीं अंगावर घेतलें आणि मी या छोट्या इस्पितळांत काम करूं लागलों.

रोज सकाळीं तेथें जायचें असे. यायला-जायला आणि इस्पितळांत काम करायला मिळून सुमारें दोन तास लागत. या कामामुळें मला कांहींसें समाधान वाटलें. माझा दुःखी हिंदी लोकांशीं गाढ संबंध आला.

हा अनुभव मला पुढें फार उपयोगी पडला.

बालकांच्या संगोपनाचा प्रश्न माझ्यापुढें होताच. दक्षिण आफ्रिकेमध्यें मला आणखी दोन पुत्र झाले. त्यांचें संगोपन करून त्यांना लहानाचें मोठें कसें करावें हा प्रश्न सोडविण्याच्या कामीं मला या अनुभवाची फार मदत झाली. माझा स्वतंत्र स्वभाव मला फार बेजार करीत असे आणि अजूनहि करतो. बाळंतपण वगैरे शास्त्रीय पद्धतीनें करावें असा आम्हीं उभयतांनीं निश्चय केला होता. मीं बालसंगोपनाचा अभ्यास करून घेतला. शेवटल्या दोन मुलांची जोगवण मीं स्वतः केली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मीं असें पाहिलें कीं, स्वतःच्या मुलांची योग्य तऱ्हेनें जोगवण करायची असेल, तर आईबापांनीं तत्संबंधींचें सामान्य ज्ञान मिळवून ठेविलें पाहिजे.

• • •

९२
ब्रह्मचर्य—१

आतां ब्रह्मचर्यासंबंधीं विचार करण्याची वेळ आली आहे. विवाह झाला तेव्हांपासूनच एकपत्नीव्रताला माझ्या हृदयामध्यें स्थान होतें. पत्नी-बद्दलची एकनिष्ठा हें माझ्या सत्यव्रताचेंच एक अंग होतें. पण स्वस्त्रीशीं सुद्धां ब्रह्मचर्याचें पालन करावें हें मला दक्षिण आफ्रिकेंतच उमजलें.

मी पत्नीशीं कोणत्या स्वरूपाचा संबंध ठेवावा? पत्नीला विषयभोगाचें वाहन बनविणें यांत पत्नीबद्दलची निष्ठा कोठें आली? मी जोंपर्यंत विषय-वासनेच्या अधीन आहें तोंपर्यंत माझ्या एकनिष्ठतेची किंमत स्वाभाविक वासनेपलीकडे करतां येत नाहीं. आमच्यामधील संबंधामध्यें पत्नीकडून आक्रमण कधींच झालेलें नाहीं. त्या दृष्टीनें मी मनांत आणीन तेव्हां ब्रह्मचर्याचें पालन करणें मला शक्य होतें. माझी स्वतःची दुर्बलता किंवा आसक्तिच माझ्या आड येत होती.

मी जागृत झाल्यानंतरहि दोन वेळां हरलों. प्रयत्न करीं, पण फसें. प्रयत्नांतील मुख्य हेतु फारसा उच्च नव्हता. प्रजोत्पत्ति थांबविण्याचा होता. प्रजोत्पत्तीची अनावश्यकता लक्षांत येतांच मीं संयमपालनाचा प्रयत्न सुरू केला.

संयमपालन कल्पनेपलीकडे बिकट आढळलें. स्वतंत्र खाटा ठेवल्या. रात्रीं थकून गेल्यानंतरच झोंपण्याचा प्रयत्न केला. ह्या सर्व प्रयत्नांचा लागोलाग मला विशेष उपयोग जाणवला नाहीं. पण आज भूतकालावरून दृष्टि फिरवितां मला दिसतें कीं ह्या सर्व प्रयत्नांनींच मला शेवटचें बळ दिलें.

अंतिम निश्चय थेट १९०६ सालींच करूं शकलों. त्या वेळीं सत्याग्रहाची सुरुवात झालेली नव्हती. नाताळांत झुलू लोकांचें 'बंड' झालें. मीं आपली सेवा नाताळ सरकारला देऊं केली. या सेवेच्या प्रसंगानें माझ्या मनांत तीव्र विचार उत्पन्न झाले. माझ्या स्वभावानुसार मीं माझ्या जोडीदारांबरोबर त्यासंबंधीं चर्चा केली. मला वाटलें, कीं प्रजोत्पत्ति आणि बालसंगोपन हीं समाजसेवेशीं विसंगत आहेत. कठिण मजला मारीत असतांना मला कळून आलें, कीं जर मला लोकसेवेमध्यें तन्मय व्हायचें असेल, तर संततिलोभ व धनलोभ यांचा त्याग केला पाहिजे, व वानप्रस्थधर्माचें पालन केलें पाहिजे.

'बंडा'मध्यें मला दीड महिन्यापलीकडे राहावें लागलें नाहीं; पण हे सहा आठवडे म्हणजे माझ्या आयुष्यांतील अतिशय मौल्यवान् काळ होता. व्रताचें महत्त्व या वेळीं मला अधिकांत अधिक पटलें. व्रत म्हणजे बंधन नव्हे, तर स्वतंत्रतेचें द्वार आहे हें माझ्या लक्षांत आलें. हा वेळपर्यंत माझ्या प्रयत्नांत मला पुरेशी सफलता मिळाली नाहीं, याचें कारण मीं निश्चय केला नव्हता. मला स्वतःच्या शक्तीबद्दल अविश्वास वाटत होता; ईश्वरी कृपेबद्दल मला अविश्वास होता; आणि त्यामुळें माझें मन अनेक तरंग व अनेक विकार यांच्या तडाक्यांत सांपडत होतें. मीं पाहिलें कीं व्रतानें स्वतःला बांधून न घेण्यामध्यें मनुष्य मोहाला बळी पडतो. व्रतानें स्वतःला बांधून घेणें म्हणजे व्यभिचारांतून निघून एकट्या पत्नीशीं संबंध राखण्याप्रमाणें आहे. 'प्रयत्न करणें मला मान्य आहे, व्रतानें बांधला जाण्यास मी तयार नाहीं,' हे शब्द निर्बलता दर्शवितात; आणि त्यांमध्यें सूक्ष्म रूपानें भोगलालसा आहे.

एकाद्या वस्तूबद्दल संपूर्ण वैराग्य वाणलें म्हणजे मग तिच्याबाबतींत व्रत घेणें ही अनिवार्य गोष्ट आहे.

• • •

५३

ब्रह्मचर्य—२

भरपूर चर्चा आणि पूर्ण विचार केल्यानंतर सन १९०६ सालीं व्रत घेतलें. व्रत घेण्याच्या वेळेपर्यंत मीं पत्नीचा विचार घेतला नव्हता, तो व्रताचे वेळीं घेतला. तिच्याकडून मला यत्किंचित्हि विरोध झाला नाहीं.

हें व्रत घेणें मला फार बिकट गेलें. माझी शक्ति अल्प होती. विकारांना दाबांत ठेवण्याचें कसें जुळेल ? स्वपत्नीशीं विकारी संबंधाचा त्याग, ही गोष्ट चमत्कारिकशी वाटत होती. तरी पण माझें कर्तव्य हेंच आहे, एवढें मला स्पष्ट दिसत होतें. माझी दानत, शुद्ध होती. ईश्वर शक्ति देईल असें म्हणून मीं उडी ठोकली.

आज वीस वर्षांनंतर त्या व्रताचें स्मरण झालें म्हणजे मला सानंदाश्चर्य वाटतें. संयम पाळण्याची वृत्ति १९०१ पासूनच बळावत होती, व मी संयम पाळीतच होतों; पण जी स्वतंत्रता व जो आनंद मी आतां उपभोगू लागलों तो १९०६ सालापूर्वीं उपभोगिल्याचें मला स्मरत नाहीं. कारण त्या वेळीं मी वासनाबद्ध होतों; वाटेल तेव्हां तिच्या तावडींत सांपडत असें. आतां वासना माझ्यावर स्वार होण्यास असमर्थ झाली.

शिवाय आतां ब्रह्मचर्याचा महिमा अधिकाधिक समजूं लागला. व्रत मीं फिनिक्समध्यें* घेतलें.

ब्रह्मचर्याचें संपूर्ण पालन म्हणजे ब्रह्मदर्शन. हें ज्ञान मला ग्रंथांतून मिळालें नाहीं. हा अर्थ माझ्यापुढें क्रमाक्रमानें अनुभवसिद्ध होत गेला. ब्रह्मचर्यांमध्यें शरीररक्षण, बुद्धिरक्षण आणि आत्म्याचें रक्षण आहे, याचा मला दिवसें-दिवस अधिकाधिक प्रत्यय येऊं लागला.

पण मी अशा तऱ्हेनें ब्रह्मचर्यांतून रस लुटीत होतों म्हणून त्याचा कठिणपणाहि माझ्या अनुभवाला येत नव्हता असें कोणीं समजूं नये. आज छप्पन् वर्षें पुरीं झालीं आहेत तरी सुद्धां त्याच्या बिकटपणाचा अनुभव

---

* पाहा : ' फिनिक्सची स्थापना ' प्रकरण ७८ वें.

अनुक्रम

येतच आहे. तें असिधाराव्रत आहे हें मला अधिकाधिक समजून येत आहे. अखंड जागरूकतेची आवश्यकता दिसून येत आहे.

ब्रह्मचर्याचें पालन करावयाचें तर स्वादेन्द्रियांवर ताबा मिळविलाच पाहिजे. स्वाद जिंकला तर ब्रह्मचर्य अतिशय सुलभ आहे, याचा मीं स्वतः अनुभव घेतला आहे. त्यामुळें यापुढील माझे आहाराचे प्रयोग केवळ अन्नाहाराच्या दृष्टीनें नव्हे, तर ब्रह्मचर्याच्या दृष्टीनें होऊं लागले. आहार थोडा, साधा, मसाल्याशिवायचा आणि नैसर्गिक स्वरूपांतील खाल्ला पाहिजे, याचा मी प्रयोग करून अनुभव घेतला. मी सुक्या किंवा वरपीक फळांवर राहत होतों, त्या वेळीं जी निर्विकारता अनुभवीत असें ती आहारांत फेरफार केल्यानंतर अनुभवावयास मिळालेली नाहीं. फलाहाराच्या अवधींत ब्रह्मचर्य सहज होतें, दुग्धाहारामुळें तें कष्टसाध्य बनलें आहे. दुधाइतकाच स्नायु पुष्ट करणारा आणि पचायला हलका असा फलाहार मला अद्याप आढळलेला नाहीं; त्यामुळें दूध ही विकार उत्पन्न करणारी वस्तु आहे, याची जाणीव असतांहि मी त्याचा त्याग करण्याची शिफारस सर्व्यां कोणालाहि करूं शकत नाहीं.

बाह्य उपचारामध्यें ज्याप्रमाणें अन्नाचे प्रकार व प्रमाण यांची मर्यादा संभाळणें आवश्यक आहे, त्याप्रमाणें उपवासाचें समजावें. अन्नाखेरीज इंद्रियें काम करूं शकत नाहींत. त्यामुळें इंद्रियदमनाच्या हेतूनें स्वेछापूर्वक केलेल्या उपवासांची इंद्रियदमनाला फार मदत मिळते. मनुष्याचें मनहि देहदमनाला दुजोरा देत असेल तेथेंच उपवासाचा उपयोग होणार. म्हणजे मनाला विषयोपभोगाबद्दल विरक्ति उत्पन्न झाली असली पाहिजे. विषयाचीं पाळेंमुळें मनांत पसरलेलीं असतात, उपवास चालू असतांहि मनुष्य विषयासक्त राहूं शकतो. पण उपवासाशिवाय विषयासक्तीचा पाळांमुळांसुद्धां नायनाट करणें शक्य नाहीं. म्हणून ब्रह्मचर्यपालनाचें उपवास हें एक अनिवार्य अंग आहे.

पुष्कळांचा ब्रह्मचर्यपालनाचा प्रयत्न निष्फळ होतो. कारण कीं, खाणेंपिणें, दृष्टि इत्यादि बाबतींत ते अब्रह्मचाऱ्याप्रमाणेंच वागूं पाहतात, आणि तरीसुद्धां ब्रह्मचर्याचें पालन व्हावें अशी इच्छा धरतात. असला प्रयत्न म्हणजे ग्रीष्म ऋतूमध्यें शीतकालाचा अनुभव मिळवूं पाहण्याप्रमाणें आहे. संयमी व

स्वच्छंदी, भोगी व त्यागी यांच्या एकंदर राहणीमध्यें भेद असलाच पाहिजे. ब्रह्मचर्य म्हणजे कायावाचामनेंकरून सर्व इंद्रियांचा संयम. या संयमासाठीं त्यागाची आवश्यकता आहे, त्यागाच्या क्षेत्राला सीमाच नाहीं. जोंपर्यंत विचारांवर एवढा ताबा आला नाहीं, कीं इच्छेशिवाय एकहि विचार येणार नाहीं, तोंपर्यंत ब्रह्मचर्य पूर्ण झालें नाहीं. प्रत्येक विचार हा विकारच आहे. त्याला ताब्यांत आणणें म्हणजे मनाला ताब्यांत आणणें आणि मनाला वश करणें हें वायूला पकडण्यापेक्षांहि कठिण आहे.

पण अशा तऱ्हेचें ब्रह्मचर्य केवळ प्रयत्नसाध्य नाहीं हें मला हिंदुस्थानांत आल्यानंतर कळून आलें.

जे कोणी ईश्वरसाक्षात्कारासाठीं मी वर दिलेल्या व्याख्येनुरूप ब्रह्मचर्य-पालन करूं इच्छीत असतील, त्यांची जर स्वतःच्या प्रयत्नावरोबरच ईश्वरावरहि श्रद्धा असेल, तर त्यांना निराश होण्याचें मुळींच कारण नाहीं.

म्हणून रामनाम व रामकृपा हेंच आत्मार्थी जीवाचें अखेरचें साधन आहे. या गोष्टींची प्रचीति मला हिंदुस्थानांतच आली.

● ● ●

९४

साधी राहाणी

भोग भोगण्यास सुरुवात तर केली, पण तें फार दिवस टिकलें नाहीं. सामानसुमान थाटतांनाहि मला त्याच्याबद्दल मोह असा वाटलाच नव्हता. त्यामुळें घर थाटल्यानंतर लगेच मीं खर्च कमी करण्यास सुरुवात केली. धोब्याचा खर्चहि फाजील वाटला आणि शिवाय धोबी कपडे वेळेवर आणून देत नसे; त्यामुळें दोन-तीन डझन शर्ट आणि तितक्याच कॉलरी एवढ्यानेंहि माझें भागत नसे. हें मला अनावश्यक वाटलें. म्हणून धुण्याचें सामान आणून मांडलें. धुण्याच्या कलेचें पुस्तक वाचून धुवायला शिकलों; पत्नीलाहि शिकविलें.

शेवटीं मीं धोब्याच्या धंद्यामध्यें आपल्या कामापुरती कुशलता मिळविली. धोब्याच्या धुलाईपेक्षां घरची धुलाई यत्किंचित्हि कमी दर्जाची नसे.

स. क्रं. ९, दि. [illegible]
बोअर युद्ध ५३६५ पृ. १०१
दि. [illegible]

धोब्याच्या गुलामगिरींतून सुटलों त्याचेप्रमाणें हजामाच्या गुलामगिरींतून सुटण्याचा प्रसंग आला. विलायतेला जाणारे सर्वच लोक स्वतःची दाढी करायला शिकतात, पण केंस कापायलासुद्धां कोणी शिकत असतीलशी माझी कल्पना नाहीं. प्रिटोरियामध्यें एकदां मी एका इंग्रज हजामाच्या दुकानीं गेलों. त्यानें माझी हजामत करण्याचें साफ नाकारलें; आणि नाकारतांना जो तिरस्कार व्यक्त केला, तो निराळाच. मला वाईट वाटलें. लगेच बाजारांत जाऊन केंस कापण्याचा संच विकत आणला, आणि आरशा-समोर उभें राहून केंस कापले. केंस कसेबसे कापले तर गेले; पण मागचे केंस कापतांना फार पंचाईत पडली; सरळ तर कापतां आलेच नाहींत. कोटींत हंशा पिकला.

खरें पाहतां त्या हजामाचा कांहीं दोष नव्हता. तो श्यामवर्ण लोकांचें केंस कापूं लागला, तर त्याचा धंदा बसणार. आम्ही तरी उच्चवर्णीय हिंदूंच्या हजामाकडून आमच्या अस्पृश्यांचे केंस कोठें कापूं देतों? याचें प्रायश्चित्त मला दक्षिण आफ्रिकेंत एकदां नव्हे पण अनेक वेळां मिळालें आहे. आणि आमच्या कर्मांचें हें फळ आहे, अशी माझी समजूत असल्या-मुळें मला या गोष्टीबद्दल कधीं राग आलेला नाहीं.

स्वावलंबन व साधेपणा याबद्दलच्या माझ्या आवडीला पुढें तीव्र स्वरूप प्राप्त झालें. त्या वस्तूचें मूळ पहिल्यापासूनच होतें. त्याला पालवी फुटण्या-साठीं फक्त सिंचनाची आवश्यकता होती. तें सिंचन अनायासानेंच प्राप्त झालें.

• • •

बोअर युद्ध

बोअर युद्ध झालें तेव्हां माझी स्वतःची सहानुभूति बोअरांच्या बाजूला होती. पण असल्या गोष्टींत स्वतःच्या वैयक्तिक विचाराप्रमाणें काम करण्याचा अधिकार मला अजून आलेला नाहीं असें मी समजत होतों. ब्रिटिश राज्या-बद्दलच्या माझ्या राजनिष्ठेनें मला बलात्कारानें या युद्धांत भाग घ्यायला

लावलें. मला असें वाटलें कीं जर मी ब्रिटिश प्रजाजन या नात्यानें हक्क मागत आहें, तर त्याच नात्यानें ब्रिटिश राज्याच्या रक्षणामध्यें भाग घेणें हेंहि माझें कर्तव्य आहे.

म्हणून मिळतील तेवढे जोडीदार मिळवून आणि अनेक अडचणी सहन करून आम्हीं घायाळ सैनिकांची शुश्रूषा करणारी एक तुकडी उभी केली. डॉ. बूथनीं आम्हांला घायाळ सैनिकांची शुश्रूषा करण्याचें शिक्षण दिलें. लढाईमध्यें आम्हांला काम करूं देण्याबद्दल आम्हीं सरकारकडे अर्ज केला. उत्तरीं सरकारनें आभार मानले, पण या वेळीं तुमच्या मदतीची आवश्यकता नाहीं असें आम्हांला कळविण्यांत आलें. पुढें सरकारला पुष्कळ रंगरूटांची जरूर पडली आणि अखेरीला आमच्या मागणीचा स्वीकार झाला.

ह्या तुकडीमध्यें सुमारें ११०० लोक होते डॉ. बूथहि आमच्याबरोबर होते. तुकडीला गोळीच्या टप्प्याबाहेर काम करायचें होतें. आणि तिला रेडक्रॉसचें रक्षणहि होतें; तरी पण तिनें उत्तम काम केलें. अडचणीच्या प्रसंगीं गोळीच्या हद्दींतहि काम करण्याची संधि आम्हांला मिळाली. सहा आठवड्यांनीं आमच्या तुकडीला रजा देण्यांत आली.

आमच्या अल्प कामगिरीची त्या वेळीं तरी फार वाहवा झाली. त्यामुळें हिंदी लोकांची प्रतिष्ठा वाढली. जनरल बूलरनीं आपल्या खलित्यामध्यें आमच्या तुकडीच्या कार्याची तारीफ केली; नायकांना लढाईचे बिल्लेहि मिळाले.

हिंदी समाज अधिक संघटित झाला. मी गिरमिट्या हिंदी लोकांच्या संबंधांत फारच अधिक येऊं शकलों. त्यांच्यामध्यें अधिक जागृति झाली; आपण सर्व हिंदी आहों ही भावना अधिक दृढ झाली. सर्वांना वाटूं लागलें, कीं आतां हिंदी लोकांचीं दुःखें दूर झालींच पाहिजेत. गोऱ्या लोकांच्या वागणुकीमध्येंहि त्या वेळेपुरता स्पष्ट फरक दिसून आला.

लढाईमध्यें गोऱ्या लोकांशीं जे संबंध आले ते गोडीगुलाबीचे होते. हजारों 'टॉमीं' शीं आमचा सहवास घडला. ते आमच्याशीं प्रेमानें वागत व आम्ही त्यांच्या सेवेसाठीं असल्याचें समजतांच उपकार मानीत.

● ● ●

५६

नगर-सुधारणा व दुष्काळनिधि

समाजाच्या एकाहि अंगाची हयगय झाली तरी तें मला नेहमींच बोंचत राहतें. लोकांच्या दोषांवर झांकण घालून त्यांची तरफदारी करणें किंवा दोष दूर केल्याशिवायच हक्क मिळविणें हें मला नेहमींच नापसंत असतें. हिंदी लोक स्वतःचीं घरेंदारें साफ ठेवीत नाहींत, आणि फार अस्वच्छ राहतात अशा तऱ्हेचा आरोप वेळोवेळीं करण्यांत येई. ह्या आरोपाचें निराकरण करण्यासाठीं सुरुवातीला समाजांतील मुख्य मुख्य समजल्या जाणाऱ्या गृहस्थांच्या घरांमध्यें सुधारणांची सुरुवात होऊन चुकलीच होती. परंतु डरबनमध्यें जेव्हां प्लेगच्या प्रादुर्भावाची भीति वाटूं लागली तेव्हां घरोघर फिरण्याला सुरुवात झाली. यामध्यें म्युनिसिपालिटीच्या अंमलदारांचीहि सहकारिता व संमति होती. आमची मदत मिळल्यामुळें त्यांचें काम सोपें झालें आणि हिंदी लोकांनाहि कमी त्रास सहन करावा लागला.

मला कांहीं कडवे अनुभवहि आले. मला दिसून आलें कीं स्थानिक सरकारपाशीं हक्कांची मागणी करण्याच्या कामीं लोकांची मदत मिळविणें जितकें सोपें जात असे, तितकें लोकांपासून त्यांच्या स्वतःच्या कर्तव्याचें पालन करवून घेण्याच्या कामीं मदत मिळविणें सोपें नव्हतें. कित्येक ठिकाणीं अपमान होई तर कित्येक ठिकाणीं विनयपूर्वक पण बेपर्वाई दाखविण्यांत येई. घाण साफ करण्याची तसदी घेण्याचें लोकांना वैषम्य वाटे. लोकांपासून कसलेंहि काम घ्यावयाचें असेल तर सोशिकपणा धारण केला पाहिजे हें मी अधिक चांगल्या तऱ्हेनें शिकलों.

ह्या चळवळीचा एवढा परिणाम झाला, कीं घरेंदारें स्वच्छ राखण्याची आवश्यकता हिंदी समाजाला कमीजास्त प्रमाणांत पटली. अंमलदारवर्गापाशीं माझी वग वाढली. तक्रारी करणें किंवा हक्कांची मागणी करणें एवढाच माझा धंदा नाहीं, तर तक्रारी किंवा हक्कांची मागणी करण्यांत मी जितकी तत्परता बाळगीत होतों तितकीच तत्परता व उत्साह आन्तरिक सुधारणेबद्दलहि मला वाटत होता, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली.

तरी अजून समाजाच्या वृत्तीचा दुसऱ्या एका दिशेनें विकास करण्याचें राहून जात होतें. ह्या परदेशीं राहणाऱ्या लोकांनीं प्रसंग पडल्यास भारतवर्षाबद्दलचें आपलें कर्तव्य मानणें व बजावणें जरूरीचें होतें. भारतवर्ष दरिद्री आहे. लोक द्रव्यार्जनासाठीं परदेश पत्करतात. त्यांच्या कमाईचा कांहीं अंश भारतवर्षाला अडचणीच्या प्रसंगीं मिळाला पाहिजे. सन १८९७ सालीं दुष्काळ पडला होता, आणि १८९९ सालीं पुनः तीव्र दुष्काळ पडला. ह्या दोन्ही दुष्काळांच्या प्रसंगीं दक्षिण आफ्रिकेंतून चांगली मदत गेली.

अशा तऱ्हेनें ह्या दोन दुष्काळांच्या वेळीं पडलेला रिवाज अजूनहि कायम आहे.

दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांची सेवा करीत असतांना मी स्वतः एकामागून एक बऱ्याच गोष्टी शिकून घेत होतों. सत्य हा एक विशाल वृक्ष आहे त्याचा आश्रय करावा तसतशीं अनेक फळें त्याच्यापासून निघतांना दिसून येतात. त्यांना अंतच्च नसतो. सत्यामध्यें जसजसें खोल खोल उतरावें तसतशीं त्यांतून रत्नें हातीं येतात. सेवेचे प्रसंग चालून येतात.

• • •

५७

देशगमन

लढाईच्या कामांतून मोकळा झाल्यानंतर मला वाटूं लागलें, कीं यापुढें माझें काम दक्षिण आफ्रिकेंत नसून स्वदेशीं आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत बसल्या बसल्या थोडीशी सेवा करूं शकेनच, पण तेथें माझा मुख्य धंदा पैसे कमावणें एवढाच होऊन राहील असें मला वाटलें.

मी सहकारी मंडळींजवळ मला मोकळें करण्याबद्दल मागणी केली. मोठ्या मुष्किलीनें ती मागणी एका अटीवर मान्य झाली. अट अशी होती, कीं एका वर्षाच्या आंत जर हिंदी समाजाला माझी जरूर पडली, तर मी परत दक्षिण आफ्रिकेला यावें. मला ही अट कठिण वाटली, पण मी प्रेमपाशांनीं जखडलेला होतों.

काच रे तांतणे मने हरजीए बांधी,*
जेम ताणे तेम तेमनीरे;
मने लागी कटारी प्रेमनी.

ही मीराबाईची उपमा थोड्याबहुत अंशीं मला लागू पडत होती. पांचामुखीं परमेश्वर आहेच ना ? मित्रांचें म्हणणें नाकारणें मला शक्य नव्हतें. मीं वचन दिलें व परवानगी मिळविली.

या वेळीं माझा निकट संबंध नाताळशींच होता. नाताळांतील हिंदी लोकांनीं मला प्रेमामृतानें न्हाऊं घातलें. ठिकठिकाणीं मानपत्रें देण्यासाठीं सभा झाल्या आणि हरएक ठिकाणाहून मौल्यवान् भेटी आल्या.

१८९६ सालीं मी स्वदेशीं आलों, तेव्हांहि भेटी मिळाल्या होत्या; पण या वेळच्या भेटी आणि सभांमधील देखावे हीं मला असह्य झालीं. भेटीमध्यें सोन्याचांदीच्या वस्तू होत्याच, पण शिवाय हिरेमाणकांच्या वस्तूहि होत्या.

ह्या सर्व वस्तूंचा स्वीकार करण्याचा मला काय अधिकार ? त्यांचा स्वीकार केला तर मग समाजाची सेवा मी पैसे न घेतां करीत होतों अशी स्वतःच्या मनाची समजूत कशी घालावी ? या भेटींपैकीं अशीलांकडून मिळालेल्या कांहीं भेटी वजा करतां बाकीच्या साऱ्या सार्वजनिक कामाबद्दलच मिळालेल्या होत्या. शिवाय माझ्या दृष्टीपुढें तर अशील व इतर सहकारी यांच्यामध्यें भेद नव्हता. सर्वच मुख्य मुख्य अशील सार्वजनिक कामींहि मदत करणारे होते.

शिवाय ह्या नजराण्यांमध्यें कस्तूरबाईसाठीं पन्नास गिनींचा एक हारहि मिळाला होता. परंतु तिला मिलालेल्या वस्तूहि माझ्या सेवेबद्दलच होत्या; त्यामुळें त्या निराळ्या कशा काढतां येणार ?

यांपैकीं मुख्य नजराणे ज्या दिवशीं संध्याकाळीं मिळाले, त्या दिवसाची रात्र मीं बावरलेल्या स्थितींत जागून काढली. खोलींत येरझारा घालीत

---

* काच्या तंतूनें मला हरीनें बांधिलें
ताणीत जाशि त्याची इच्छा ग,
मला काट्यार प्रेमाची लागली।

राहिलों. पण कोडें सुटेना. शेंकडों रुपयांचे नजराणे सोडून देणें काठिण वाटे, पण ते ठेवून घेणें त्याहून काठिण वाटत होतें.

मी एक असले नजराणे पचवूं शकेन; पण माझ्या मुलांचें काय? पत्नीचें काय? त्यांना मी सेवेचें शिक्षण देत असें; सेवेबद्दल मोबदला घेणें योग्य नाहीं असें सांगत असें. घरामध्यें मी मौल्यवान् दागिने वगैरे ठेवीत नसें. राहणी अधिकाधिक साधी होत होती. त्या काळीं सुद्धां मी इतरांना दागिन्यांची हौस सोडून देण्यास सांगत असें. मग मला या दागिन्यांचा आणि जवाहिरांचा उपयोग काय?

मीं या वस्तू ठेवून घेतां कामा नये, अशा निर्णयावर मी आलों. पारशी रुस्तुमजी इत्यादिकांना त्या दागिन्यांचे ट्रस्टी नेमून त्यांचे नांवें लिहून देण्याचा लेख लिहून काढला, आणि सकाळीं स्त्री-पुत्रादिकांचा विचार घेऊन स्वतःचा भार हलका करण्याचा निश्चय केला.

मुलांची समजूत लगेच पडली. मला आनंद वाटला. मुलांनीं आईची समजूत घालण्याचें ठरविलें. पण वाटलें होतें त्याहून तें काम कठिण ठरलें. पत्नीचे सर्व बाण तीक्ष्ण होते. त्यांतील कित्येक मला भेदूनहि जात होते. पण दागिने तर मला परत करावयाचेच होते. पुष्कळशा गोष्टींबद्दल मीं जेमतेम कबुली मिळविली. १८९६ सालीं मिळालेल्या आणि १९०१ सालीं मिळालेल्या भेटी परत दिल्या. त्यांचा ट्रस्ट केला आणि त्यांचा सार्वजनिक कार्यासाठीं माझ्या किंवा ट्रस्टींच्या इच्छेनुरूप उपयोग व्हावा अशी अट ठरवून त्या बँकेंत ठेविल्या.

या कृत्याबद्दल मला कधींहि पश्चात्ताप वाटलेला नाहीं. कालांतरानें कस्तूरबाईलाहि त्यांतील रास्तपणा समजून आला. आम्ही पुष्कळ मोहांपासून वचावून निघालों.

समाजसेवकाला खाजगी नजराणे घेतांच येत नाहींत, असा माझा अभिप्राय बनला आहे.

● ● ●

९८

कलकत्ता शहरीं

अशा तऱ्हेनें स्वदेशीं जाण्यास निघालों.

हिंदुस्थानला पोंचल्यानंतर थोडा काल फिरण्यांत दवडला. हें साल १९०१ होय. या वर्षीची महासभा (काँग्रेस) कलकत्त्याला होती. दिनशा एदलजी वाच्छा अध्यक्ष होते. मला महासभेला जायचेंच होतें. महासभेचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता

मुंबईहून ज्या गाडीनें सर फिरोजशहा निघाले त्याच गाडीनें मीहि गेलों. मला त्यांच्या डब्यांतून एक स्टेशनपर्यंत जाण्याची आज्ञा झाली. त्याप्रमाणें मी त्यांच्याकडे गेलों. मला पाहून सर फिरोजशहा म्हणाले, " गांधी, तुमचें काम होण्यासारखें नाहीं. तुम्हीं सांगाल तो ठराव आम्ही पास करूं, पण स्वतःच्या देशांतच आम्हांला कितीसे हक्क आहेत ? मला तर वाटतें, कीं जोंपर्यंत आपल्या देशांतच आपल्याला सत्ता नाहीं तोंपर्यंत वसाहतींतील तुमची स्थिति सुधारणें शक्य नाहीं. "

मीं दिङ्मूढच होऊन गेलों. पण मला महासभेंत ठराव मांडूं देतील एवढ्यावरच मीं संतोष मानून राहिलों.

कलकत्त्यास स्वयंसेवक मला रिपन कॉलेजांत घेऊन गेला. तेथें पुष्कळ प्रतिनिधींची सोय केलेली होती. पण व्यवस्थेचा अभाव होता.

महासभा भरण्याला एक-दोन दिवसांचा अवधि होता. मीं ठरविलें होतें, कीं महासभेच्या कचेरींत जर मला काम करायला मिळालें, तर करायचें आणि अनुभव मिळवायचा.

ज्या दिवशीं आम्ही येऊन पोंचलों, त्याच दिवशीं स्नान वगैरे उरकून महासभेच्या कचेरीमध्यें गेलों. श्री. भूपेंद्रनाथ बसू व श्री. घोषळ हे चिटणीस होते. भूपेंद्रबाबूंपाशीं गेलों. त्यांनीं मला घोषळबाबूंकडे पाठविलें.

मी त्यांच्याकडे गेलों. त्यांनीं मला न्याहाळून पाहिलें आणि किंचित् हंसून विचारलें,

" माझ्यापाशीं कारकुनाचें काम आहे; तें कराल ? "

मीं उत्तर दिलें, " अवश्य करीन. "

घोषळबाबूंनीं पत्रांचा ढीग निकालांत काढण्याचें काम मजवर सोंपविलें. माझ्यावर एवढा विश्वास टाकल्याबद्दल मला आनंदाच्या गुदगुल्या होऊं लागल्या.

पत्रांचा ढीग मीं त्वरित खलास केला. घोषळबाबू खूष झाले माझा पूर्वइतिहास समजल्यानंतर मला कारकुनाचें काम दिल्याबद्दल त्यांना किंचित् शरम वाटली. मीं त्यांना निश्चिन्त केलें. आमचा चांगला स्नेहसंबंध जुळला. थोडक्याच दिवसांत महासभेच्या कार्यपद्धतीची मला माहिती झाली. अनेक पुढाऱ्यांची भेट झाली. त्यांचे रीतिरिवाज मी पाहूं शकलों. कालाचा जो अपव्यय चालला होता, त्यांचेंहि मला पूर्ण ज्ञान झालें. इंग्रजी भाषेचें प्राबल्यहि लक्षांत आलें. त्याबद्दल मला त्या वेळींहि खेद वाटला. एकाकडून होण्याजोग्या कामावर अनेकजण ठेवले जात, आणि कित्येक आवश्यक कामें करायला कोणीच मिळत नसे हेंहि दिसून आलें.

माझें मन या सर्व गोष्टींची टीका करीत होतें; पण चित्त उदार असल्यामुळें चाललें आहे त्यांत सुधारणा करणें अशक्य असावें अशी समजूत करून घेत होतें. त्यामुळें कोणाविषयींहि अनादर वाटत नसे.

• • •

६९

महासभेमध्यें

महासभा सुरू झाली. मंडपाचा भव्य देखावा, स्वयंसेवकांची रांग व्यासपीठावर बसलेली वडील मंडळी वगैरे पाहून मी घाबरलों.

अध्यक्षांच्या भाषणापैकीं कांहीं कांहीं भागच वाचण्यांत आले. नंतर विषयनियामक मंडळाच्या सभासदांची निवडणूक झाली. गोखले मला त्या मंडळाच्या बैठकीला घेऊन गेले.

सर फिरोजशहांनीं माझा ठराव घेण्याचें तर कबूल केलेंच होतें; पण तो ठराव विषयनियामक मंडळापुढें कोण मांडील, केव्हां मांडील असा विचार करीत मी बैठकीमध्यें बसलों होतों. मीं गोखल्यांना भेटून घेतलें होतें. त्यांनीं माझा ठराव पाहिलेला होता. त्यामुळें सर फिरोजशहांनीं इतर कामें संपल्यानंतर मला तो ठराव सभेपुढें मांडण्यास सांगितलें. मीं कांपत कांपत वाचून दाखविला. गोखल्यांनीं अनुमोदन दिलें. "एकमतानें पास" सर्वजण एकदम बोलले. "गांधी, तुम्ही पांच मिनिटें व्यावींत." वाच्छा म्हणाले.

हें दृश्य पाहून मला बरें वाटलें नाहीं.

महासभेमध्यें लिहिलेलें भाषण वाचायचें नाहीं असा मीं निश्चय केला होता. पण दक्षिण आफ्रिकेंत भाषण करण्याची झालेली संवय ह्या ठिकाणीं बुजून गेल्यासारखी दिसली.

माझ्या ठरावाची पाळी आली, तेव्हां अध्यक्षांनीं माझें नांव पुकारलें. मी उठलों. डोकें गरगरूं लागलें. कसाबसा ठराव वाचला. दक्षिण आफ्रिकेंतील दु:खांसंबंधीं थोडासा उल्लेख केला. इतक्यांत अध्यक्षांची घंटा वाजली. मीं अद्याप पांच मिनिटें घेतलेलीं नव्हतीं. मला सूचना देण्यासाठीं ती घंटा दोन मिनिटें बाकी असतांनाच वाजविलेली होती, हें मला माहीत नव्हतें. मला वाईट वाटलें. घंटा वाजतांच खालीं बसलों.

ठरावांना विरोध वगैरे करण्याचा प्रश्नच नव्हता. सर्वजण हात वर करायचेच. येथून तेथून सर्व ठराव एकमतानें पास होत. माझ्या ठरावाचेंहि तसेंच झालें. त्यामुळें मला ठरावाचें मोठेंसें कांहीं वाटलें नाहीं. तरी पण महासभेंत ठराव पास झाला एवढीच गोष्ट मला आनंद वाटण्यास पुरेशी होती.

• • •

६०

गोखल्यांच्या सहवासांत

महासभा आटोपली; पण मला दक्षिण आफ्रिकेच्या कामानिमित्तानें कलकत्त्यामध्यें राहून चेंबर ऑफ कॉमर्स इत्यादि मंडळींना भेटायचें होतें. त्यासाठीं मी कलकत्त्यांत महिनाभर राहिलों. ह्या वेळीं मीं 'इंडिया क्लब' मध्यें उतरण्याची व्यवस्था केली. ह्या क्लबमध्यें गोखले पुष्कळदां बिलियर्ड खेळायला येत असत. मी कलकत्त्यांत राहायचा आहे हें त्यांना समजतांच त्यांनीं मला आपल्याबरोबर राहण्याचें निमंत्रण दिलें. मीं त्याचा आभारपूर्वक स्वीकार केला. पण मीं आपण होऊन तिकडे जावें हें मला बरें वाटेना. एक दोन दिवस वाट पाहिली, तेवढ्यांत गोखले स्वत:बरोबरच मला तिकडे घेऊन गेले.

अगदीं पहिल्याच दिवसापासून मी पाहुणा आहें असें गोखल्यांनीं मला भासूं दिलें नाहीं. मी त्यांचा सख्खा धाकटा भाऊ असावा अशा तऱ्हेनें त्यांनीं मला वागविलें. मला काय काय पाहिजे असतें तें समजून घेतलें आणि तसतशी सोय करण्याची तजवीज केली. सुदैवानें मला जरूरी थोडक्याच वस्तूंची होती. सर्व कामें जातीनें करण्याची संवय मीं पाडली होती, त्यामुळें मला दुसऱ्याची सेवा क्वचितच घ्यावी लागे. माझ्या ह्या स्वावलंबनाच्या संवयीची, माझ्या त्या वेळच्या पोषाख वगैरेच्या बाबतींतील नीटसपणाची, माझ्या उद्यमशीलतेची आणि नियमशीरपणाची त्यांच्या मनावर गाढ छाप पडली; आणि मला नकोसें होण्याइतकी ते त्यांची स्तुति करूं लागले.

माझ्यापासून त्यांना कांहीं गुप्त गोष्टी राखावयाच्या असतील असें मला भासलें नाहीं. जे कोणी मोठे लोक त्यांना भेटण्यास येत त्यांच्याशीं ओळख करून देत.

गोखल्यांची काम करण्याची पद्धत पाहून मला जितका आनंद झाला, तितकाच बोधहि मिळाला. ते आपला एक क्षणहि फुकट जाऊं देत नसत. त्यांचे सर्व संबंध देशकार्याला अनुलक्षूनच होते असें मला आढळून आलें.

त्यांचें बोलणें-चालणेंहि देशकार्यासाठीं असे. त्यांच्या वाणीमध्यें मला कोठेंहि मलिनता, दंभ किंवा असत्य आढळलें नाहीं.

गोखले घोडागाडी ठेवीत असत. मीं त्याबद्दल तक्रार केली. मला त्यांच्या अडचणी समजत नव्हत्या. "तुम्ही वाटेल तेथें ट्रॅममधून जाऊं शकत नाहीं कीं काय? त्यामुळें पुढारीवर्गाची प्रतिष्ठा कमी होईल कीं काय?"

किंचित् दिलगीर होऊन त्यांनीं जबाब दिला, "तुम्हीसुद्धां मला ओळखूं शकलां नाहीं का? मला वरिष्ठ विधिमंडळांतून जें मिळतें, त्याचा मी स्वतःसाठीं उपयोग करीत नाहीं. तुम्हांला जेव्हां माझ्याइतकेंच लोक ओळखूं लागतील, तेव्हां तुम्हांलाहि ट्रॅममधून जाणें अशक्य नाहीं तरी कठिण होऊन जाईल. पुढारी जें कांहीं करतात तें ऐषआरामासाठींच करतात, असें मानण्याचें कारण नाहीं. तुमचा साधेपणा मला पसंत आहे. मी शक्य तितक्या साधेपणानें राहतोंच. पण तुम्ही खात्री बाळगा कीं, कित्येक खर्च माझ्यासारख्याला अपरिहार्य असतात."

अशा तऱ्हेनें माझी एक तक्रार तर कारणांनिशी रद्द झाली. पण मला आणखी एक तक्रार करायची होती. तिचा ते संतोषकारक जबाब देऊं शकले नाहींत.

"पण तुम्ही धड फिरायलाहि जात नाहीं, मग तुम्ही आजारी राहतां यांत नवल काय? देशकार्यामधून व्यायामासाठींहि फुरसत मिळणार नाहीं कीं काय?" मीं म्हटलें.

"तुम्ही मला कधीं रिकामा पाहतां, कीं त्या वेळीं मीं फिरायला जावें?" जबाब मिळाला.

माझ्या मनांत गोखल्यांबद्दल इतका आदर होता, कीं मी त्यांना प्रत्युत्तर देत नसें. वरील जबाबानें माझें समाधान झालें नाहीं, तरी पण मीं गप्प बसलों. कितीहि कामें पडलीं असलीं तरीसुद्धां ज्याप्रमाणें आपण जेवणासाठीं वेळ काढतों त्याप्रमाणेंच व्यायामासाठीं काढला पाहिजे. त्यामुळें देशाची सेवा अधिकच होईल, कमी नाहीं, असा माझा नम्र अभिप्राय आहे.

गोखल्यांच्या छायेखालीं राहिल्यामुळें बंगालमधील माझें काम फार

सोपें झालें. बंगाल्यांतील अग्रगण्य कुटुंबांची माहिती मला अनायासानें झाली, व बंगालशीं माझा निकट संबंध जोडला गेला. मी ब्रह्मदेशांतहि बुडी मारून आलों.

तेथून परत आल्यावर मीं गोखल्यांची रजा घेतली. त्यांचा वियोग मला दुःखकर झाला; परंतु माझें बंगाल्यांतील, किंवा खरें बोलायचें म्हणजे कलकत्त्यांतील काम आटोपलें होतें.

धंदा सुरू करण्यापूर्वी हिंदुस्थानचा थोडासा प्रवास तिसऱ्या वर्गांतून करून त्या वर्गांतील उतारूंची माहिती करून घेण्याचा व त्यांचीं दुःखें समजून घेण्याचा माझा विचार होता. मीं हा विचार गोखल्यांपुढें मांडला. प्रथम तर तो त्यांनीं हंसण्यावारी नेला. पण जेव्हां मी माझ्या आशांचें वर्णन केलें, तेव्हां त्यांनीं माझ्या योजनेला आनंदानें संमति दिली.

या प्रवासासाठीं मला नवीन सामान तयार करावें लागलें. एक पितळी डबा गोखल्यांनींच दिला, आणि त्यामध्यें माझ्यासाठीं बेसनाचे लाडू आणि पुऱ्या घालायला सांगितलें. एक किनतानाचें पाकीट घेतलें. छायाच्या (पोरबंदर नजीकचें एक खेडें) लोंकरीचा कोट करविला होता. पाकिटांत हा कोट, टुवाल, सद्रा आणि धोतर एवढें सामान होतें. पांघरण्यासाठीं एक कांबळी घेतली. त्याखेरीज एक तांब्या बरोबर घेतला. एवढ्या सामानानिशीं मीं बाहेर पडलों.

गोखले आणि डॉ. रॉय मला स्टेशनवर पोंचविण्यास आले. दोघांनाहि मीं न येण्याबद्दल विनंति केली. पण उभयतांनींहि येण्याबद्दल आग्रह धरला. गोखले म्हणाले, "तुम्ही पहिल्या वर्गांतून जात असतां, तर कदाचित् मी नसतोंहि आलों, पण आतां मला आलेंच पाहिजे."

• • •

६१

मुंबईंत स्थिर झालों

गोखल्यांची फार इच्छा होती, कीं मी मुंबईमध्यें कायम राहावें. तेथें बॅरिस्टरीचा धंदा करावा आणि आपल्यावरोबरच सार्वजनिक कामामध्यें भाग घ्यावा.

माझी इच्छाहि तशीच होती पण धंद्याचा जम बसण्यासंबंधीं मला आत्मविश्वास वाटत नव्हता. पूर्वीच्या अनुभवाचें स्मरण बुजून गेलें नव्हतें. खुशामत करणें मला विषासमान वाटत होतें.

त्यामुळें प्रथम तर मी राजकोटलाच राहिलों. तेथें केवळराम मावजी दवे यांनीं माझ्या हातीं तीन खटले दिले; त्यांत दोन अपिलें होतीं, आणि एक मूळ खटला होता. तो खटला जिंकला. त्या दोन अपिलांसंबंधीं मला मुळापासूनच धास्ती वाटत नव्हती. त्यामुळें मुंबईस गेलों तरीहि हरकत पडणार नाहीं असें वाटूं लागलें. तरीहि मी कांहीं काळपर्यंत राजकोटलाच राहण्याच्या विचारांत होतों. इतक्यांत एके दिवशीं केवळराम माझ्याकडे आले आणि म्हणाले, " गांधी, तुम्हांला येथें राहूं द्यायचें नाहीं. तुम्हांला मुंबईसच गेलें पाहिजे. "

" परंतु तेथें मला काळा कुत्रासुद्धां विचारणार नाहीं. माझा खर्च तुम्ही चालवाल का ? " मीं म्हटलें.

" हो हो, मी तुमचा खर्च चालवीन. तुम्हांला बडे बॅरिस्टर म्हणून कधीं इकडे आणवूं आणि लिहिण्यासवरण्याचें काम तुमच्याकडे पाठवून देत जाऊं. बॅरिस्टरांना लहानथोर बनविणें आम्हां वकिलांचेंच काम आहे ना ? तुमच्या शक्तीची कल्पना तुम्ही येथें दिलेलीच आहे. त्यामुळें मला फिकीर वाटतच नाहीं. ज्या राष्ट्रकार्यासाठीं ईश्वरानें तुम्हांला जन्मास घातलें आहे त्या कार्याला आम्ही काठेवाडांत गाडलें जाऊं देणार नाहीं. बोला, कधीं जातां ? "

" नाताळहून माझे थोडे पैसे यायचे बाकी आहेत; ते येतांच जातों. "

पैसे पंधरा-एक दिवसांत आले, आणि मी मुंबईला गेलों. 'पेन गिल्बर्ट आणि सयानी' च्या ऑफिसमध्यें 'चेंबर्स' भाड्यानें घेतल्या आणि कायम बसलोंसें वाटलें.

● ● ●

६२
धर्मसंकट

मीं ऑफिस घेतल, त्याचप्रमाणें गिरगांवांत बिऱ्हाड घेतलें. पण ईश्वरानें मला स्थिर होऊं दिलें नाहीं. बिऱ्हाड करून फारसे दिवस झाले नाहींत, तोंच माझ्या दुसऱ्या मुलाला जोराचें दुखणें आलें.

डॉक्टरची सल्ला घेतली, डॉक्टरनें सांगितलें, 'त्याला औषधानें थोडीच मदत होणार. त्याला अंडीं आणि कोंबडीचा काढा द्यावा लागेल.'

मणिलालचें वय दहा वर्षांचें होतें, त्याला मी काय विचारणार? मी त्याचा पालक पडलों. अर्थात् मलाच निर्णय केला पाहिजे. डॉक्टर एक फारच सज्जन पारशी गृहस्थ होते. "डॉक्टर, आम्ही तर सर्वजण अन्नाहारी आहों, या दोहोंपैकीं एकहि वस्तु मुलाला देण्याला माझें मन घेत नाहीं. दुसरें कांहीं नाहीं सांगतां येणार?"

डॉक्टर म्हणाले, "तुमच्या मुलाचा जीव धोक्यांत आहे. दूध आणि पाणी मिश्रण करून देतां येईल; पण तेवढ्यानें त्याला पुरेसें पोषण मिळणार नाहीं. तुम्हांला माहीतच आहे, कीं मी पुष्कळ हिंदु कुटुंबांकडे जात असतों. पण औषध म्हणून आम्ही कोणतीहि वस्तु दिली तरी तीं ते घेतात.

"तुम्ही म्हणतां तें खरेंच. तुम्हीं असेंच सांगितलें पाहिजे. माझी जबाबदारी फार मोठी आहे. मुलगा मोठा झालेला असता तर मी अवश्य त्याची मर्जी जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता, आणि त्याच्या इच्छेप्रमाणें करूं दिलें असतें. या प्रसंगीं मींच या मुलासाठीं विचार केला पाहिजे. मला तर वाटतें, कीं मनुष्याच्या धर्माची कसोटी अशाच वेळीं होत असते. खरा असो,

खोटा असो, पण मीं हाच धर्म मानला आहे, कीं मनुष्यानें मांसादिक खाऊं नये. जगण्याच्या साधनांनाहि कांहीं मर्यादा पाहिजेच. अमुक गोष्टी आपण जीव जगण्यासाठीं म्हणूनहि करतांच कामा नयेत. माझ्या धर्मानें घालून दिलेल्या मर्यादांमुळें माझ्या स्वतःसाठीं व माझ्या मुलांमाणसांसाठीं अशा प्रसंगीं मांस इत्यादींचा उपयोग करण्याची मनाई आहे. अर्थात् मला तुम्ही म्हणतां तो धोका पत्करलाच पाहिजे.

भले डॉक्टर माझी अडचण समजले, आणि माझ्या विनंतीला अनुसरून मणिलालला पाहायला येण्याचें त्यांनीं कबूल केलें.

मला क्यूनीचे उपचार माहीत होते. त्यासंबंधीं प्रयोगहि केले होते. आजारामध्यें उपवासाला फार महत्त्व आहे हेंहि माहीत होतें. मीं मणिलालला क्यूनीच्या पद्धतीनें कटिस्नान घालण्यास सुरुवात केली.

ताप हटेना. रात्रीं कांहींच्या कांहीं बरळे मी घाबरलों. मुलगा जर हातीं लागला नाहीं, तर जग मला काय म्हणेल? बडील बंधु काय म्हणतील? दुसऱ्या डॉक्टरला कां बोलावूं नये? वैद्यांना कां बोलावूं नये? स्वतःची ज्ञानहीन अक्कल चालविण्याचा आईबापांना काय अधिकार?

अशा तऱ्हेचे विचार मनांत येत. उलट असेंहि वाटेः—

'हे प्राण्या! तूं स्वतःच्या बाबतींत करणार तेंच मुलाच्या बाबतींत केलेंस तर परमेश्वर संतोष मानील. तुझी पाण्याच्या उपचारांवर श्रद्धा आहे, औषधावर नाहीं. डॉक्टर जीवदान देऊं शकत नाहींत. तेहि प्रयोगच करतात. प्राणसूत्र एका ईश्वराच्या हातीं आहे. ईश्वराचें नांव घेऊन त्याच्यावर श्रद्धा ठेव, आणि आपला मार्ग सोडूं नकोस.'

अशी कालवाकालव मनांत चालली होती. रात्र पडली. मणिलालला भिजवून पिळलेल्या चादरींत लपेटण्याचा निश्चय केला. उठलों, चादर घेतली, थंड पाण्यानें भिजविली, पिळून काढली. तींत त्याला पायापासून डोक्यापर्यंत लपेटून ठेवला. वर दोन धाबळ्या पांघरायला घातल्या. डोक्यावर ओला टुवाल ठेवला. गरम तवा असावा तसा ताप फणफणत होता. घामाचें नांव नव्हतें.

मी खूप दमलों होतों. मणिलालला त्याच्या आईकडे सोंपवून मी अर्ध्या

तासापुरता हवा खाऊन ताजातवाना होण्यासाठीं व मनालाहि शांति आणण्यासाठीं चौपाटीवर गेलों. रात्रीच्या दहाचा सुमार होता. माणसांची ये-जा कमी झाली होती. माझें तिकडे लक्ष थोडेंच होतें; मीं विचारसागरांत बुडालों होतों. हे ईश्वरा, या धर्मसंकटांत माझी लाज राख. 'राम, राम'चा जप तोंडानें चालूच होता. थोडासा फेरफटका करून धडधडत्या छातीनिशीं परत आलों.

मणिलालच्या कपाळावर घामाचे बिंदु जमले होते. ताप उतरत चालला होता. मीं ईश्वराचे उपकार मानले.

सकाळला मणिलालचा ताप कमी झालेला दिसला. जलमिश्रित दूध आणि फळें यांवर तो चाळीस दिवस राहिला. मी निश्चिंत झालों होतों. ताप निघेना, पण आटोक्यांत आला होता. आज माझ्या सर्व मुलांमध्यें मणिलाल अंगानें सुदृढ आहे.

हा रामाचा प्रभाव कीं पाण्याच्या उपचाराचा, हलक्या आहाराचा कीं शुश्रूषेचा, त्याचा निर्णय कोण करूं शकणार? मीं तरी असें समजलों, कीं ईश्वरानें माझी लाज राखली, व आजहि माझी तशीच समजूत आहे.

• • •

६३

परत दक्षिण आफ्रिकेला

मणिलाल बरा झाला खरा; पण मीं ठरविलें, कीं गिरगांवांतील घर राहाण्यालायक नाहीं. त्यांत ओल येई. प्रकाश पुरेसा नसे. रेवाशंकरभाईंच्या सल्ल्यानें आम्ही उभयतांनीं मुंबईच्या कोणत्या तरी उपनगरामध्यें उघड्या जागेंत बंगला घेण्याचा निश्चय केला. सांताक्रूझमध्यें एक सुंदर बंगला आढळला, त्यामध्यें राहण्यास गेलों, आणि आरोग्याच्या दृष्टीनें आम्हांला काळजी करायला नको, असें वाटलें. मीं चर्चगेटचा पहिल्या वर्गाचा पास काढला. पहिल्या वर्गांत पुष्कळदां मी एकटाच असे, त्याबद्दल कांहींसा

अभिमानहि वाटे असें आठवतें. पुष्कळदां वांद्याहून चर्चगेटला जाणारी जलद गाडी पकडण्यासाठीं मी सांताक्रूझहून वांद्यापर्यंत चालत जात असें.

माझा धंदा द्रव्याच्या दृष्टीनें वाटलें होतें त्याहून चांगला चालतोसें दिसलें. दक्षिण आफ्रिकेंतील अशील मला कांहींना कांहीं काम देतच असत; त्यांतून माझा खर्च सहजीं भागेल असें मला वाटलें.

हायकोर्टींचें काम मला अजून कांहीं मिळत नव्हतें. इतर नव्या बॅरिस्टरां-प्रमाणें मीहि हायकोर्टांत खटले ऐकण्यास जात असे. तेथें शिकण्यासारखें मिळे त्यापेक्षां समुद्राचा वारा झुळझुळ येई त्या वाऱ्यावर डुलक्या घेण्याची गंमतच भरपूर मिळत असे. मला दिसून आलें, कीं डुलक्या खाणें ही एक फॅशनच गणली जात असे.

गोखल्यांची दृष्टि तर माझ्यावर खिळून राहिलेलीच होती. आठ-वड्यांतून दोन-तीन वेळां माझ्या चेंबरमध्यें येऊन माझी खबर काढून जात; आणि आपल्या निकटच्या मित्रांनाहि कधीं कधीं घेऊन येत. स्वतःच्या कार्य करण्याच्या पद्धतीची मला माहिती करून देत.

परंतु ईश्वरानें माझे भविष्यकालासंबंधींचे कोणतेच बेत चालू दिलेले नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल

मी स्वस्थ होण्याचा निश्चय करतों आणि स्वस्थतेचा अनुभव घेऊं लागतों, तों एकाएकीं दक्षिण आफ्रिकेहून तार आली–'चेंबरलेन इकडे येत आहेत. तुम्हांला लगेच आलें पाहिजे.' माझें वचन मला स्मरतच होतें. मीं तार दिली, "मला खर्चाला पाठवा, मी यायला तयार आहें" त्यांनीं लगेच पैसे पाठविले आणि ऑफिस बंद करून मी चालूं लागलों.

मला वाटलें, कीं मला एक वर्ष सहज बस्स होईल. बंगला चालू ठेवला आणि बायकामुलांनीं येथेंच राहावें हें इष्ट वाटलें.

मला त्या वेळेला वाटत होतें, कीं ज्या तरुणांना स्वदेशीं द्रव्यार्जनाचें साधन नसेल व जे धाडशी असतील अशांनीं परदेशीं जावें हें चांगलें; म्हणून मी आपल्याबरोबर चार-पांच जणांना घेऊन गेलों. त्यांमध्यें मगनलाल गांधीहि होते.

बायकामुलांचा वियोग, बांधलेला घरटा मोडणें, निश्चित गोष्टींमधून अनिश्चित गोष्टीमध्यें प्रवेश, या सर्वांचें क्षणमात्र दुःख वाटलें. पण मला

अनिश्चित जीवनाची संवय पडली होती. या जगामध्यें जेथें ईश्वर म्हणा किंवा सत्य म्हणा याखेरीज दुसरें कांहींच निश्चित नाहीं, तेथें निश्चितपणाची अपेक्षा करणें हेंच अयोग्य आहे. हें जें सर्व आपल्या सभोंवतीं दिसतें व घडत असतें तें अनिश्चित आहे, क्षणिक आहे; त्यामध्यें जें एक परम तत्त्व निश्चितरूपानें लपून राहिलेलें आहे, त्याचा अणुमात्र साक्षात्कार झाला, त्याच्यावर श्रद्धा बसली तरच जगून सार्थक. त्याचा शोध हाच परम पुरुषार्थ आहे.

मी डरबनला जरूर त्यापेक्षां एक दिवसहि अगोदर पोंचलों असें म्हणतां आलें नसतें. माझ्यासाठीं काम तयारच होतें. मि. चेंबरलेनपाशीं डेप्युटेशन नेण्याची तारीख नक्की होऊन गेली होती. मला त्यांच्यापुढें वाचावयाचा अर्ज तयार करावयाचा होता, आणि डेप्युटेशनबरोबर जायचें होतें.

● ● ●

दक्षिण आफ्रिकेची तिसरी वारी

६४
नाताळमध्यें

मि. चेंबरलेन दक्षिण आफ्रिकेंत आले ते आफ्रिकेंतून साडेतीन कोट पौंड घेऊन जायला; इंग्रजाचें आणि शक्य तर बोअर लोकांचें मन हरण करायला. त्यामुळें हिंदी प्रतिनिधींना वाटाण्याच्याच अक्षता मिळाल्या.

" तुम्हांला माहीतच आहे, कीं स्वायत्त वसाहतींवर साम्राज्यसरकारची सत्ता नांवाचीच असते. तुमचीं गाऱ्हाणीं तर न्याय्य दिसतात. माझ्याकडून होईल तें मी करीनच; पण तुम्हीं होईल तेवढें करून स्थानिक गोऱ्या लोकांनाच राजी राखून राहिलें पाहिजे. "

हें उत्तर ऐकून प्रतिनिधी थंडगार पडले ! मी पण हात चोळीत बसलों. 'उठल्यापासूनच नवा दिवस सुरू' असें समजून पुनश्च 'हरिःॐ' पासून सुरुवात करायचें ठरविलें. जोडीदारांची समजूत घातली.

मि. चेंबरलेन ट्रान्सवालला जायला निघाले. तेथील हिंदी लोकांची बाजू तयार करून मांडण्याचें कामहि माझेंच होतें; पण प्रिटोरिया गांठायची कशी ?

लढाईनंतर ट्रान्सवालचा मुलूख उजाड होऊन गेला होता. खायला-प्यायला अन्न नव्हतें. अंथरापांघरायला कपडे नव्हते. माल भरत जाईल तसतसेंच घरदार टाकून पळून गेलेल्या लोकांना परत येऊं देतां येणार. यासाठीं ट्रान्सवालच्या प्रत्येक रहिवाश्याला पास काढावा लागे. गोऱ्या लोकांना पास मागतांक्षणीं मिळे; हिंदी लोकांना मात्र अडचण पडे.

मी पोंचलों त्यापूर्वीच एशियावासी लोकांसाठीं नवें खातें उघडलें होतें. तें हळूहळू आपलें जाळें पसरीत होतें. हिंदी माणसानें या खात्याकडे अर्ज करायचा. त्यानंतर पुष्कळशा दिवसांनीं जबाब येणार. ट्रान्सवालच्या पासा-साठीं अर्जदार पुष्कळ; त्यामुळें त्यांची दाद लावणारे दलाल उत्पन्न झाले. या दलालांनीं आणि अंमलदारांनीं मिळून गरीब हिंदी लोकांचे हजारों रुपये गिळंकृत केले. मला अशी माहिती मिळाली, कीं वशिल्याशिवाय परवाना मिळतच नाहीं; आणि वशिला असूनसुद्धां कधीं कधीं एकेका माणसामागें शंभर शंभर पौंडांइतका खर्च येतो. अशा स्थितींत माझी दाद कशी लागावी ?

मी माझे जुने मित्र डरबनचे पोलिस सुपरिंटेंडंट यांजकडे गेलों. त्यांनीं मला परवाना मिळवून दिला. मीं प्रिटोरियाचा रस्ता धरला.

प्रिटोरियाला पोंचलों. अर्ज लिहून काढला. येथें प्रतिनिधींचीं नांवें अगोदर विचारण्यांत आलीं. त्यांतील हेतु मला दूर ठेवणें हाच होता अशी प्रिटोरियांतील हिंदी लोकांना माहिती मिळाली होती.

● ● ●

६५

ट्रान्सवालमध्यें

मी ट्रान्सवालांत दाखल झालों तरी कसा, याचा नव्या खात्याच्या अंमलदारांना उलगडाच होईना.

येथें शांतता राखण्यासंबंधींचा कायदा करण्यांत आला होता. त्यांतील एक कलम असें होतें, कीं जो कोणी परवान्याखेरीज ट्रान्सवालांत शिरेल त्याला पकडून कैदेची शिक्षा देण्यांत यावी. या कलमाच्या आधारें मला पकडलें पाहिजे अशाबद्दल खलबतें चाललीं होतीं; पण माझ्यापाशीं परवाना मागायला कोणाची हिंमत चालेना. जेव्हां त्यांना समजलें, कीं मी परवाना काढून दाखल झालों आहें, तेव्हां त्यांची निराशा झाली.

मला त्या खात्याच्या वरिष्ठापाशीं बोलाविण्यांत आलें. मला येण्याबद्दल पत्र वगैरे कांहीं एक आलेलें नव्हतें. परंतु प्रमुख हिंदी माणसांना त्यांचेकडे वरचेवर जावें लागत असे. शेठ तैय्यब हाजी खान महंमद यांना साहेबानें विचारलें, "गांधी हा कोण? कशासाठीं आला आहे? त्याला माझ्याकडे घेऊन या."

तैय्यब शेठ इत्यादींबरोबर मी गेलों. आम्ही सर्वजण उभे राहिलों.

"तुम्हांला इथचे रहिवासी म्हणतांच येत नाहीं. तुम्हांला परत जावें लागणार. मि. चेंबरलेनकडे तर तुम्हांला जायला मिळणारच नाहीं. येथील हिंदी लोकांचें रक्षण करण्यासाठींच तर आमचें खातें मुद्दाम नेमलेलें आहे. बरें, जा आतां."

एवढें बोलून साहेबानें मला रजा दिली. मला उत्तर द्यायला वेळच दिला नाहीं.

माझ्या सोबत्यांना थांबवून घेतलें. त्यांना दम देऊन हिताची सल्ला म्हणून दिली, कीं त्यांनीं मला ट्रान्सवालमधून परत धाडून द्यावें.

सोबती आंबट तोंड करून आले. अशा तऱ्हेनें एकाएकीं एक नवीनच कोडें आमच्यापुढें येऊन उभें राहिलें.

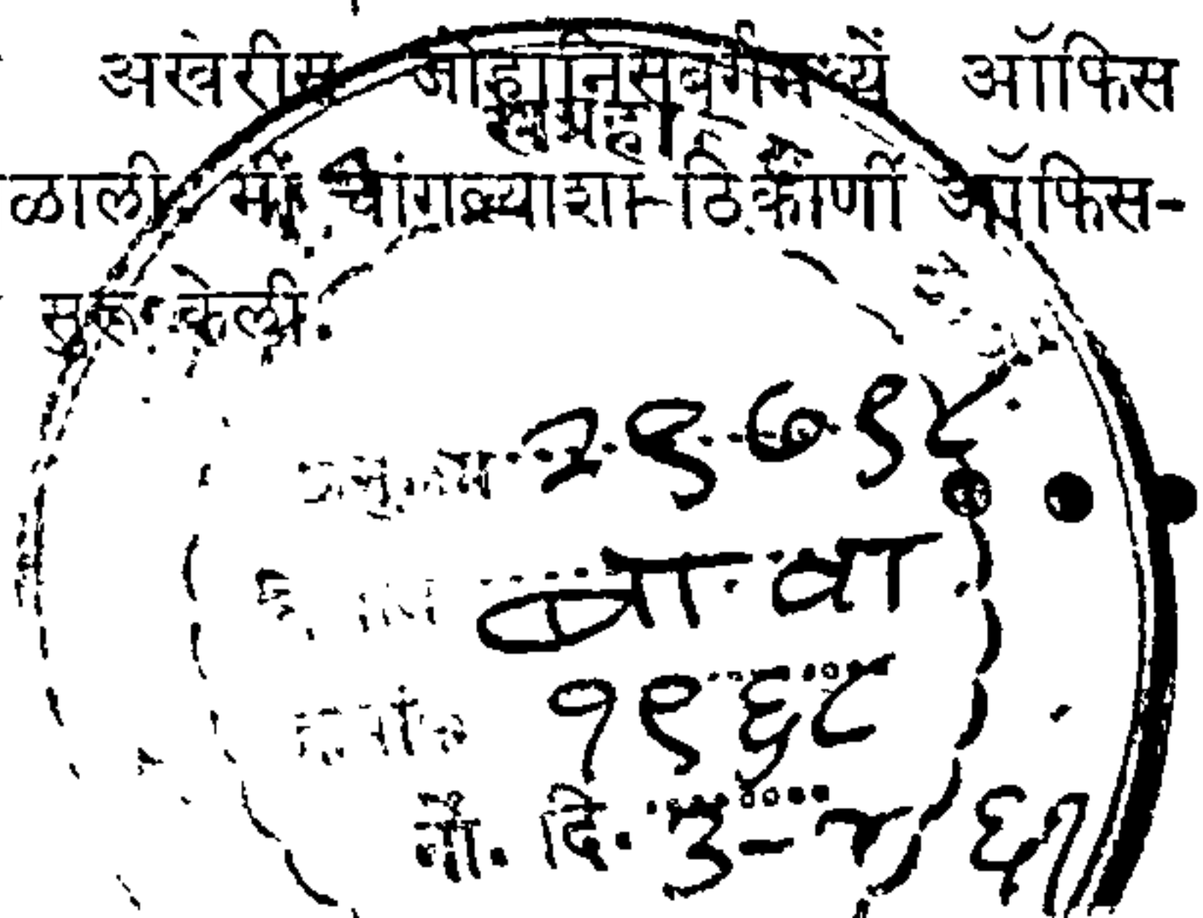
या अपमानाचें मला फार दुःख झालें. पण यापूर्वीहि असले अपमान मीं सहन केलेले असल्यामुळें मी निर्ढावलों होतों. त्यामुळें अपमानाकडे लक्ष न देतां तटस्थ वृत्तीनें मला जें कर्तव्य सुचेल तें करावें असा मीं निश्चय केला.

साहेबमजकुरांच्या सहीचें पत्र आलें. त्यांत लिहिलें होतें, कीं मि. चेंबरलेननीं डरबनमध्यें मि. गांधींची भेट घेतलेली आहे; सबब आतां त्यांचें नांव प्रतिनिधींच्या यादींतून काढून टाकणें अवश्य आहे.

मित्रमंडळींना हें पत्र असह्य वाटलें. त्यांनीं डेप्युटेशन घेऊन जाण्याचा बेत रद्द करण्याचा विचार दर्शविला. मीं त्यांना हिंदी समाजाची असहाय स्थिति दाखवून दिली. समाजाची शक्ति किती मर्यादित आहे याचा मला अनुभव होता. म्हणून मीं सोबत्यांना शान्त केलें आणि माझ्याऐवजीं जॉर्ज गॉडफ्रे ह्या हिंदी बॅरिस्टरांना घेऊन जाण्याची सल्ला दिली.

पण त्यामुळें समाजाचें व माझें काम वाढलें. "तुमच्या सांगण्यावरून हिंदी समाजानें लढाईंत भाग घेतला, त्याचा हाच परिणाम ना?" असे टोमणे मारणारेहि भेटले. या टोमण्यांचा माझ्यावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं. मीं म्हटलें, "होऊन गेलेल्या गोष्टीचा काथ्याकूट करण्यापेक्षां यापुढें आपलें कर्तव्य काय, याचा विचार करणें अधिक श्रेयकर. खरें पाहतां ज्या कामासाठीं मला बोलाविलें होतें; तें आतां पुरें झालें असें म्हणतां येईल. मला वाटतें कीं, तुम्हीं मला रजा दिलीत तरीसुद्धां होतां होईल तों मी ट्रान्सवाल सोडून जाऊं नये; यापुढें माझें काम नाताळमधून न चालतां येथूनच चाललें पाहिजे; आणि मला आतां येथेंच वकिलीची सनद मिळविली पाहिजे; या नव्या खात्याला पुरून उरण्याची मला हिंमत वाटते. या खात्याचा बंदोबस्त केला नाहीं, तर आपला समाज लुटला जाईल आणि कदाचित् येथून आपल्याला पायहि काढावा लागेल."

अशा तऱ्हेचें मी बोलत असें. प्रिटोरिया व जोहानिसबर्गमध्यें राहणाऱ्या प्रमुख हिंदी लोकांच्या सल्ल्यानें अखेरीस जोहानिसबर्गमध्यें ऑफिस ठेवण्याचें नक्की झालें. मला सनद मिळाली. मीं चांगल्याशा ठिकाणीं ऑफिससाठीं घर मिळविलें आणि वकिली सुरू केली.

६६

वाढती त्यागवृत्ति

अजूनपर्यंत थोडेंबहुत द्रव्य सांठविण्याची इच्छा असे. परमार्थाबरोबर स्वार्थाचें मिश्रण होतें.

मुंबईस ऑफिस उघडलें, त्या वेळीं एक अमेरिकन विमाकंपनीचा एजंट आला होता. त्यानें माझ्याशीं माझ्या भावी कल्याणासंबंधीं गोष्टी काढल्या. तेथपर्यंत दक्षिण आफ्रिकेंत काय किंवा हिंदुस्थानांत काय अनेक एजंटांना मीं दाद दिली नव्हती. मला वाटे, कीं विमा उतरण्यामध्यें कांहींसा भ्याडपणा आणि ईश्वराबद्दल अविश्वास आहे, परंतु या वेळीं मी मोहाला बळी पडलों. आणि दहा हजार रुपयांची पॉलिसी काढली.

पण दक्षिण आफ्रिकेमध्यें परिस्थिति पालटली, तसे माझे विचारहि पालटले. दक्षिण आफ्रिकेंतील या नव्या संकटाच्या प्रसंगीं मीं जें जें कांहीं केलें तें ईश्वराला साक्षी ठेवूनच केलें. दक्षिण आफ्रिकेंत किती काळ लोटेल त्याची मला कांहींच कल्पना नव्हती. परत हिंदुस्थानला पाय लागणार नाहींत असेंच समजून मी चालत होतों. बायकामुलें माझ्याबरोबरच राहिलीं पाहिजेत. यापुढें तीं व मीं वेगळें राहणें बरें नाहीं, त्यांचा निर्वाहहि दक्षिण आफ्रिकेंतूनच चालला पाहिजे. हा विचार येतांच ती पॉलिसी दुःखदायक झाली. विमा एजंटाच्या जाळ्यांत फशीं पडल्याची मला शरम वाटूं लागली. "वडील बंधु जर पित्यासमान आहेत, तर त्यांना धाकट्या भावाच्या विधवेचा भार वाटेल, असें तुला वाटावेंच कां? तूंच अगोदर मरशील असें तरी कशावरून? पालनकर्ता ईश्वर आहे; तूंहि नाहींस किंवा भाऊहि नाहीं. विमा उतरून तूं आपल्या बालबच्चांनाहि पराधीनच बनविलेंस. त्यांनीं स्वावलंबी कां होऊ नये? असंख्य गोरगरिबांच्या मुलांबाळांचें कसें चालतें? त्यांची गत तीच तुझी असें तूं कां समजूं नयेस?"

अशा तऱ्हेनें विचारांचा प्रवाह सुरू झाला. त्यांचा अंमल लागोलाग झाला असें नाहीं. एक हप्ता दक्षिण आफ्रिकेंतूनहि पाठविल्याचें स्मरतें.

परंतु या विचारसरणीला बाहेरचेंहि उत्तेजन मिळालें. दक्षिण आफ्रिकेच्या पहिल्या खेपेला मी ख्रिस्ती वातावरणांत येऊन माझ्यामध्यें धर्माविषयीं जागृति झाली. या वेळीं थिऑसॉफीच्या वातावरणांत मिळालों. मि. रीच थिऑसॉफिस्ट होते. त्यांनीं माझा जोहानिसबर्गच्या सोसायटीशीं संबंध जोडून दिला. मी तिचा सभासद झालों नाहीं. तरी पण जवळ जवळ प्रत्येक थिऑसॉफिस्टाशीं निकट परिचय घडला. त्यांच्याबरोबर रोज धर्मचर्चा होई. बंधुभावना उत्पन्न करणें व व्यापक करणें ही थिऑसॉफीतील मुख्य गोष्ट आहे. यासंबंधीं आम्ही खूप चर्चा करीत असूं; आणि हा सिद्धान्त व सभासदांचें प्रत्यक्ष आचरण यांमध्यें मला जेथें फरक दिसे, तेथें मी टीकाहि करीत असें. या टीकेचा परिणाम स्वतः माझ्यावर चांगला झाला. मी आत्मनिरीक्षण करायला शिकलों.

● ● ●

६७

आत्मनिरीक्षणाचा परिणाम

थिऑसॉफिस्ट मित्र मला आपल्या मंडळांत ओढण्याचा प्रयत्न तर करीतच असत; परंतु तें, मी हिंदु, तेव्हां माझ्याकडून कांहीं तरी शिकावें, याच हेतूनें. थिऑसॉफीच्या पुस्तकांमध्यें हिंदु धर्माचें प्रतिबिंब व हिंदु धर्माची छाप हीं भरपूर आहेत. त्यावरून या मंडळीला वाटलें, कीं मी त्यांना मदत करूं शकेन. मी त्यांना समजावून सांगितलें, कीं माझा संस्कृतचा अभ्यास नाहींसारखाच. प्राचीन धर्मग्रंथ मीं संस्कृतांतून तर वाचलेले नाहींतच; भाषान्तरामार्फत वाचनहि माझें बेताचेंच. परतु ' वासरांत लंगडी गाय शहाणी ' तशीच माझी स्थिति झाली. कोणाबरोबर विवेकानंदांचा तर कोणाबरोबर मणिलाल नभुभाईंचा ' राजयोग ' वाचूं लागलों. एका मित्राबरोबर ' पातंजल योगदर्शन ' वाचावें लागलें. पुष्कळांबरोबर गीतेचा अभ्यास सुरू झाला. एक छोटेसें ' जिज्ञासु मंडळ ' नांवाचें मंडळ स्थापिलें, आणि नियमित अभ्यास सुरू केला. गीतेवर माझें प्रेम आणि श्रद्धा तर होतीच. आतां तिच्यामध्यें खोल उतरण्याची आवश्यकता भासूं लागली. माझ्या-

पाशीं एक-दोन भाषांतरें होतीं; त्यांच्या साहाय्यानें मूळ संस्कृत समजून घेण्याचा प्रयत्न केला, आणि नेहमीं एक-दोन श्लोक पाठ करण्याचें ठरविलें.

सकाळच्या दातण—स्नानाच्या वेळेचा मी पाठ करण्याकडे उपयोग करीत असें. दातणांत पंधरा मिनिटें आणि स्नानांत वीस मिनिटें जात. दातण इंग्रजी पद्धतीनें उभ्यानें करीत असें. समोरच्या भिंतीवर गीतेचे श्लोक लिहून काढून चिकटवीत असें. आणि जरूर पडेल तसतसे पाहून घोकीत असें. हे घोकलेले श्लोक परत स्नान आटोपेपर्यंत पक्के होत. तेवढ्या वेळांत मागच्या श्लोकांची एकदां आवृत्तिहि करतां येई. अशा तऱ्हेनें तेरा अध्यायांपर्यंत पाठ केल्याचें मला स्मरतें.

माझ्या बाबतींत गीता हा ग्रंथ आचरणाचा एक श्रेष्ठ मार्गदर्शक झाला. तो माझा धार्मिक कोश झाला. अपरिचित इंग्रजी शब्दांच्या वर्णरचनेसाठीं (स्पेलिंग) किंवा अर्थांसाठीं ज्याप्रमाणें मी इंग्रजी शब्दकोश उघडीत असें, त्याचप्रमाणें आचरणांतील अडचणी, त्यांतील भानगडीचीं कोडीं वगैरे गीतेकडून सोडवून घेत असें. अपरिग्रह, समभाव इत्यादि शब्दांनीं मला पकडून धरलें. समभाव कसा अभ्यासावा ? कसा टिकवावा ? अपमान करणारे अंमलदार, लांचखाऊ अंमलदार, निष्कारण विरोध करणारे वगैरे, आणि ज्यांनीं अत्यंत उपकार केले आहेत असे सज्जन यांच्यामध्यें भेद करावयाचा नाहीं म्हणजे काय ? अपरिग्रह कसा बरें पाळावयाचा ? देह हा तरी काय कमी परिग्रह आहे ! स्त्री-पुत्रादि म्हणजे तरी परिग्रह नाहीं तर काय ? पुस्तकांच्या रद्दीचीं कपाटें काय जाळूनच टाकायचीं ? घर जाळून तीर्थ करायचें ? लगेच जबाब मिळाला, कीं घर जाळल्याखेरीज तीर्थ होणारच नाहीं. इंग्रजी कायद्याचा पाठिंबा मिळाला. स्नेलनें केलेलें कायद्याच्या सिद्धान्तांचें विवेचन आठवलें. ' ट्रस्टी '—वहिवाटदार—शब्दाचा अर्थ गीतेच्या अभ्यासाअंतीं विशेष समजला. कायद्याच्या शास्त्राबद्दलचा आदर वाढला. कायद्याच्या मुळाशींहि मला धर्म दिसूं लागला. ट्रस्टीपाशीं कोट्यवधि रुपये असले, तरी त्यांतील एक पैसुद्धां त्याची नव्हे. त्याच-प्रमाणें मुमुक्षूनें वागलें पाहिजे, हें मला गीतेवरून स्पष्ट दिसून आलें. अपरिग्रही व्हायचें, समभावी व्हायचें तर हृदयपरिवर्तन आवश्यक आहे हें मला दिव्याप्रमाणें स्पष्ट दिसून आलें. रेवाशंकरभाईंना लिहून कळविलें, कीं

विम्याची पॉलिसी बंद करा, कांहीं परत मिळण्यासारखें असेल तर घ्या. नसेल तर भरलेले पैसे बुडाले म्हणा. बायकामुलांचें रक्षण त्यांचा आमचा जन्मदाता करील, अशा अर्थाचें पत्र लिहिलें. पितृतुल्य वडील बंधूंना लिहिलें :—

" आजपर्यंत तर माझा खर्च भागून उरे तें तुम्हांला अर्पण करीत गेलों. यापुढें माझी आशा सोडा. आतां शिल्लक राहील ती येथेंच समाजासाठीं वापरली जाईल. "

ही गोष्ट मी बंधूंना चटकन् पटवून देऊं शकलों नाहीं. प्रथम तर त्यांनीं कडक शब्दांमध्यें माझें त्यांच्यासंबंधींचें कर्तव्य दाखवून दिलें. वडिलांपेक्षां मी स्वतःला अधिक शहाणा समजूं नये: वडिलांनीं नाहीं का कुटुंबाचें पोषण केलें ? तसेंच मींहि केलें पाहिजे वगैरे. मीं उलट विनयपूर्वक सांगितलें, कीं वडिलांचीच परंपरा मी चालवीत आहें. कुटुंबाचा अर्थ जरा विस्तृत केला म्हणजे माझ्या कृत्याची संगति लागेल.

बंधूंनीं आशा सोडून दिली. जवळ जवळ अबोला घेतल्याप्रमाणें केलें. त्यापासून मलाहि दुःख झालें; परंतु मला जो धर्म वाटत होता तो सोडणें अधिकच असह्य वाटत होतें. मीं कमी दुःखाचा मार्ग पत्करला. इतकें असूनहि बंधूंबद्दलची माझी भक्ति निर्मळ व तीव्र होती. बंधूंच्या दुःखाच्या मुळाशीं त्यांचें प्रेमच होतें. त्यांना माझ्या पैशापेक्षां माझ्या सद्वर्तनाचीच अधिक चाड होती.

आपल्या अखेरीच्या दिवसांमध्यें बंधु विरघळले. मृत्युशय्येवर असतांना त्यांच्या लक्षांत आलें, कीं माझेंच करणें योग्य आणि धर्म्य होतें. त्यांचें अत्यंत करुणाजनक पत्र आलें. बापानें मुलाची माफी मागणें शक्य असेल तर त्यांनीं माझी माफी मागितली म्हणा ना ! आपल्या मुलांना माझ्या पद्धतीनें वाढविण्याबद्दल मला शिफारस केली. स्वतः मला भेटायला अधीर झाले. मला तार केली. मी ' या ' असा तारेनेंच जबाब पाठविला. परंतु आमच्या भेटीचा योगायोग नव्हता.

• • •

६८

शाकाहारार्थ बलिदान

राहणीमध्यें त्याग व साधेपणा हीं आलीं आणि धर्मजागृति वाढली तसतशी शाकाहाराची आणि त्याच्या प्रचाराची हौसहि वाढत चालली. प्रचाराचा एकच मार्ग माझ्या माहितींत आहे : स्वतःचें आचरण आणि त्याच्याच बरोबर जिज्ञासूंशीं विचारविनिमय.

थिऑसॉफिस्ट बहुधा शाकाहारीच असतात. त्या मंडळींपैकीं एक बाई साहसी होती; तिनें मोठ्या पायावर एक शाकाहारी भोजनगृह उघडलें. या बाईला कलेचा षोक होता. खर्च सढळ हातानें करी, पण जमाखर्चाचें तितकेसें भान नव्हतें. सुरुवातीला तिचें काम लहान प्रमाणावर चालू झालें; परंतु तिनें त्यांत वाढ करण्याचा आणि मोठी जागा घेण्याचा विचार ठरविला. त्या कामीं माझी मदत मागितली. त्या वेळीं तिच्या हिशेबांची वगैरे मला कांहीं एक कल्पना नव्हती. तिचा अंदाज बरोबर असेल असें मी धरून चाललों. मला सवड करतां येण्यासारखी होती. पुष्कळ अशिलांचे पैसे माझ्यापाशीं असत. त्यांच्यापैकीं एकाची अनुमति घेऊन सुमारें एक हजार पौंड त्याच्या पैशांतून दिले. त्याचें नांव बद्री. दोन-तीन महिन्यांतच कळून चुकलें, कीं हे पैसे परत येण्याची आशा नको. एवढ्या मोठ्या रकमेचें नुक्सान सोसण्याची माझी ताकद नव्हती. त्याच पैशांत मला इतर कामें करतां येण्यासारखीं होतीं. पैसे परत मिळाले नाहींतच, पण माझ्या विश्वासावर राहणाऱ्या बद्रीचे पैसे बुडून कसें चालेल? तो फक्त मलाच ओळखीत होता. त्याचे पैसे मीं भरले.

एका अशीलमित्रापाशीं मी या रकमेच्या व्यवहाराची गोष्ट बोललों. त्यानें मला गोड शब्दांत दोष देऊन सावध केलें :

" भाई, (दक्षिण आफ्रिकेंत मी ' महात्मा ' बनलों नव्हतों, ' बापू 'हि झालों नव्हतों. अशीलमित्र मला ' भाई ' या नांवानें संबोधीत.) हें काम तुमच्यासारख्याचें नव्हे. आम्ही तुमच्या विश्वासावर चालणार. हे पैसे परत तुमच्या हातीं लागायचेच नाहींत. बद्रीचे पैसे तुम्ही भरून द्याल आणि

स्वत:चे घालवाल; पण असल्या सुधारणांचे कामीं सगळ्या अशिलांचे पैसे गुंतवूं लागलेत, तर अशीलहि मरतील आणि तुम्हीहि भिकारी होऊन घरीं बसाल. त्यांत तुमच्या सार्वजनिक कामाचीहि हानि होईल. ”

मला या अशिलाची सूचना पटली. वद्रीचे पैसे मला भरतां आले; पण त्याच वेळीं आणखी एक हजार पौंडांचें नुकसान आलें असतें, तर तें भरण्याची माझी बिलकुल ताकद नव्हती. मला कर्जांत सांपडावें लागलें असतें. तेवढें काम मीं माझ्या संबंध आयुष्यांत कधीं केलें नाहीं; आणि कर्जाबद्दल माझ्या मनांत नेहमींच नापसंती राहिलेली आहे. माझ्या लक्षांत आलें, कीं सुधारणेच्या लोभानेंहि स्वत:च्या शक्तीपलीकडे जाणें बरें नाहीं. ही गोष्टहि माझ्या लक्षांत आली, कीं हा व्यवहार करण्यामध्यें मीं गीतेच्या तटस्थ निष्काम कर्माच्या मुख्य शिकवणीचा भंग केला होता. ही चूक मला धोक्याच्या बत्तीप्रमाणें उपयोगी पडली.

● ● ●

६९
माझे विविध प्रयोग

माझ्या राहणीमध्यें साधेपणा वाढत चालला तसतशी आजारासाठीं औषधें घेण्याबद्दलची नाखुषी, जी मुळापासूनचीच होती, तीहि वाढत गेली. मी डरबनमध्यें वकिली करीत असतांना डॉक्टर प्राणजीवनदास मेहता मला न्यायला आले होते; त्या वेळीं मला अशक्तता वाटत असे, आणि कधीं कधीं सूजहि येई. त्यावर त्यांनीं उपचार केले व मला गुण वाटला. त्यानंतर हिंदुस्थानांत परत येईपर्यंत मला म्हणण्यासारखें दुखणें आल्याचें स्मरत नाहीं.

पण जोहानिसबर्गमध्यें मला बद्धकोष्ठ होई; आणि वेळोवेळीं डोकें दुखूं लागे. शौचाचें कांहीं तरी औषध घेऊन तब्येत जेमतेम सांभाळून ठेवीत असें. खाण्यांत पथ्य नेहमीं पाळीतच असें; परंतु तेवढ्यानें मी पूर्ण

व्याधिमुक्त झालों नाहीं. रेचकाच्या त्रासांतून सुटका होईल तर बरें असें मनांत वारंवार येई.

मँचेस्टरमध्यें 'नो ब्रेकफास्ट असोसिएशन' (न्याहारीनिषेध संस्था) स्थापन झाल्याचें वाचलें. मी तीनदां पोटभर जेवीत असें आणि शिवाय दुपारचा चहाहि घेई. अल्पाहारी असा मी कधीं नव्हतोंच. शाकाहार आणि मसाल्यांचा त्याग हीं साधून जेवणांत जेवढा मिष्टपणा आणतां येईल तेवढा आणीतच असें. सहा-सात वाजण्यापूर्वीं क्वचितच उठत असें. त्यावरून माझ्या मनानें घेतलें, कीं मींहि जर सकाळचें खाणें सोडून दिलें तर डोकें-दुखींतून अवश्य मुक्त होईन. मीं सकाळचें खाणें सोडलें. कांहीं दिवस कठिण वाटलें. परंतु डोकें दुखणें कायमचें बंद झालें. त्यावरून मीं अनुमान काढलें, कीं माझा आहार जरूरीपेक्षां जास्त असे.

पण बद्धकोष्ठाची तक्रार या फेरफारानें दूर झाली नाहीं. क्यूनीचे कटि-स्नानाचे उपचार केले; त्यानें थोडा आराम वाटला. इतक्यांत मीं मातीच्या उपचारांसंबंधीं वाचलें. आणि ते लगेच सुरू केले. त्याचा माझ्यावर आश्चर्य-कारक परिणाम झाला. त्यामुळें माझें बद्धकोष्ठ पार नाहींसें झालें. हे मातीचे उपचार त्यानंतर मीं स्वतःवर आणि माझ्या अनेक सोबत्यांवर केले; आणि ते फार करून कोणाचे बाबतींत निष्फळ ठरल्याचें मला स्मरत नाहीं.

स्वदेशीं आल्यानंतर मी असल्या उपचारासंबंधींचा आत्मविश्वास गमावून बसलों आहे. प्रयोग करण्याला, एके ठिकाणीं स्थिर होऊन बसायला, मला सवडहि मिळालेली नाहीं. तरीहि मातीच्या व पाण्याच्या उपचारांवरील माझी श्रद्धा बहुतांशीं आरंभीं होती तशीच आजमितीला आहे. माझी समजूत आहे, कीं माणसाला औषधें घेण्याची विशेष जरूरी नाहींच; पथ्य आणि पाणी व माती इत्यादींच्या घरगुती उपायांनीं हजारांतले नऊशें-नव्याण्णव रोगी बरे होऊं शकतील.

उठल्यासुटल्या वैद्य, हकीम आणि डॉक्टरांकडे धांव मारल्यानें आणि शरीरांत नाहीं नाहीं ते अर्क, रसायनें कोंबल्यानें मनुष्य स्वतःचें आयुष्य संपुष्टांत आणतो. एवढेंच नव्हे, तर स्वतःच्या मनावरील ताबा गमावून बसतो, आणि पुढें मनुष्यत्वालाहि पारखा होऊन स्वामी राहण्याऐवजीं त्याचा गुलाम बनून जातो.

मातीच्या प्रयोगासारखाच माझा आहाराचाहि प्रयोग होता. 'आरोग्या-विषयीं सामान्य माहिती' नांवाच्या पुस्तकामध्यें* यासबंधीं विस्तृत विवेचन केलें आहे.

हें पुस्तक लिहिण्यांतील हेतु–इतर पुस्तकांचाहि तसाच–सर्वस्वीं धार्मिक होता, आणि माझ्या दरेक कृत्यामध्यें आजहि तोच हेतु असतो. त्यामुळें त्यांतील कांहीं विचारांचा मी सध्यां अंमल करूं शकत नाहीं, याचा मला खेद वाटतो, शरम वाटते.

परंतु हिंदुस्थानांत माझा प्रयोग संपूर्णतेला नेण्याचें माझ्या नशिबीं नव्हतें.

खाण्यापिण्याशीं आत्म्याचा संबंध नाहीं. आत्मा खातहि नाहीं व पीतहि नाहीं. आत्म्याचा हानि-लाभ पोटांत काय गेलें न गेलें त्यापासून होत नाहीं, तर जें वाणींतून बाहेर पडतें त्यापासून होतो, इत्यादि युक्तिवाद मला माहीत आहेत. त्यांच्यामध्यें तथ्यांशहि आहे. पण त्या युक्तिवादांत न शिरतां मी येथें मनाचा दृढ निश्चयच नमूद करतों, कीं जो मनुष्य ईश्वराला भिऊन चालूं इच्छितो, जो ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन करूं इच्छितो अशा साधकाच्या किंवा मुमुक्षूच्या बाबतींत स्वतःच्या आहाराची निवडानिवड–त्याग व स्वीकार–तितकीच आवश्यक आहे, कीं जितकी विचार व वाणीची निवडा-निवड–त्याग आणि स्वीकार–आवश्यक आहे.

● ● ●

७०

बलवानाशीं दोन हात

एशियाटिक अंमलदारांचें सर्वांत मोठें ठाणें जोहानिसबर्गमध्यें होतें. या ठाण्यामध्यें हिंदी, चिनी वगैरेंचें रक्षण नव्हे पण भक्षण चाललेलें मला दिसत होतें. माझ्यापाशीं रोज फिर्यादी येत : "हक्कदारांना येतां येत नाहीं,

---

* 'आरोग्याची किल्ली' या नांवानें गांधीजींनीं हें पुस्तक पुनः लिहून काढलें आहे, म्हणून आतां तेंच पाहावें.

आणि बिनहक्कदार शंभर शंभर पौंड भरून बिनधोक येत असतात. याचा इलाज तुम्ही नाहीं तर कोण करणार ? '' मलाहि तसेंच वाटत होतें. ही घाण निघाली नाहीं, तर माझ्या ट्रान्सवालांत राहण्याचा उपयोग काय!

मी पुरावा जमवूं लागलों. माझ्यापाशीं भरपूरसा पुरावा जमला, तेव्हां मी पोलिसकमिशनरपाशीं गेलों. माझें बोलणें त्यानें शान्तपणें ऐकून घेतलें, व पुरावा रुजू करायला सांगितलें. साक्षीदारांची स्वतःच तपासणी केली. त्याची खात्री पटली. परंतु माझ्याप्रमाणें त्यालाहि माहीत होतें, कीं दक्षिण आफ्रिकेमध्यें गोऱ्या गुन्हेगाराला शिक्षा देवविणें कठिण होतें. तथापि त्यानें काम चालविण्याचें ठरविलें.

दोघां अंमलदारांबद्दल शंकेला मुळींच जागा नव्हती; म्हणून दोघांवर वॉरंटें निघालीं. खटला चालला. पुरावाहि भक्कम पडला. तरीसुद्धां दोघेहि सुटले !

माझी फार निराशा झाली. पोलिसकमिशनरलाहि वाईट वाटलें. वकिलीच्या धंद्याबद्दल माझ्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न झाला. बुद्धीचा उपयोग गुन्हा छपविण्याच्या कामीं होत असलेला पाहून मला बुद्धिच अप्रिय वाटूं लागली.

दोघांहि अंमलदारांच्या गुन्ह्याचा इतका बभ्रा झाला होता, कीं ते सुटले तरीसुद्धां सरकारला त्यांना नोकरींत ठेवणें अशक्य झालें. दोघेहि बडतर्फ झाले आणि एशियाटिक खातें कांहींसें चोख झालें. त्यापासून आमच्या समाजाला धीर आला आणि हिंमतहि वाटूं लागली.

माझी प्रतिष्ठा वाढली. धंद्याची वाढ झाली. जमातीचे शेंकडों पौंड दर महिन्याला लांचेमध्येंच जात, त्यांपैकीं पुष्कळसे वांचले. अप्रामाणिक होते ते अजूनसुद्धां चरतच होते, पण प्रामाणिक लोक स्वतःचा प्रामाणिकपणा टिकवून धरूं शकले एवढें तरी म्हणतां येईल.

हे अंमलदार जरी इतके अधम असले, तरी त्यांच्याशीं माझा खाजगी द्वेष तिळमात्र नव्हता. हा माझा स्वभाव ते जाणत होते. आणि त्यांच्या कंगालपणाच्या कालीं मदत करण्याचा प्रसंग जेव्हां माझ्यावर आला, तेव्हां मीं तीहि केली.

या कृत्याचा परिणाम असा झाला, ज्या गोऱ्या लोकांशीं माझा संबंध येई ते माझ्याविषयीं निर्भय बनूं लागले; आणि जरी मला त्यांच्या खात्या-

विरुद्ध पुष्कळदां झगडावें लागलें, कडक भाषा वापरावी लागली, तरी ते माझ्याशीं मित्रत्वाचा संबंध ठेवीत असत. अशा तऱ्हेची वर्तणूक माझ्या हाडांतच होती. याची मला त्या वेळीं जाणीव नव्हती. असल्या वर्तनाध्येंच सत्याग्रहाचें बीज आहे, तें अहिंसेचें एक महत्त्वाचें अंग आहे, हें मला मागाहून समजूं लागलें.

मनुष्य व त्याचीं कृत्यें या दोन स्वतंत्र वस्तू आहेत. चांगल्या कृत्यांबद्दल आदर आणि वाईटाबद्दल तिरस्कार अवश्य वाटला पाहिजे. बरीं-वाईट कृत्यें करणाऱ्या माणसांबद्दल मात्र अनुक्रमें आदर किंवा दया वाटली पाहिजे. ही गोष्ट समजण्यास सोपी आहे. असें असून तिचा अंमल कमींत कमी होत असतो. त्यामुळेंच या जगांत जहर पसरत असतें.

अशा तऱ्हेची अहिंसा हें सत्याच्या शोधाचें मूळच आहे तें हातीं आलें नाहीं तोंपर्यंत सत्य सांपडणें अशक्य आहे. या गोष्टीचा मला क्षणोक्षणीं अनुभव येत आहे. तंत्राविरुद्ध झगडा केलेला शोभेल, तंत्रीविरुद्ध झगडा करणें म्हणजे स्वतःशींच झगडण्याप्रमाणें आहे. कारण सर्व आपण एकाच ब्रशानें रंगविलेलीं चित्रें आहों. एकाच ब्रह्मदेवाची प्रजा आहों. तंत्रीच्या ठिकाणीं अनंत शक्ति सांठविलेल्या आहेत. तंत्रीचा अनादर-तिरस्कार-करायचा म्हणजे त्या शक्तीचा अनादर होतो, आणि तसें करण्यानें तंत्री व जग दोघांनाहि नुकसान पोंचतें.

• • •

७१

एक पुण्यस्मरण

माझ्या जीवनयात्रेमध्यें अशा तऱ्हेचे प्रसंग वारंवार घडून आले आहेत, कीं ज्यामुळें मी भिन्न धर्मांच्या व जातींच्या लोकांच्या निकट सहवासामध्यें येऊं शकलों. या सर्वांच्या अनुभवावरून एवढें सांगतां येईल, कीं आत आणि परके, देशी आणि परदेशी, गोरे आणि काळे, हिंदु आणि मुसलमान किंवा ख्रिस्ती, पारशी किंवा यहुदी यांच्यामध्यें भेद कसा तो माझ्या मनाला

कधीं शिवलेलाहि नाहीं. माझें हृदय असले भेद ओळखूंच शकत नाहीं, असें मीं सांगूं शकतों. हा मी माझा सद्‌गुणहि समजत नाहीं. कारण कीं, ज्याप्रमाणें अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह इत्यादि यम अभ्यासिण्याचा प्रयत्न केल्याची व तो प्रयत्न अजूनहि चालू असल्याची मला पूर्ण जाणीव आहे, त्याप्रमाणें या प्रकारचा अभेद शिकण्याचा कधीं मीं मुद्दाम म्हणून प्रयत्न केला असेल असें मला स्मरत नाहीं.

डरबनमध्यें मी वकिली करीत होतों, त्या वेळीं माझे कारकून पुष्कळदां माझ्याबरोबरच राहत असत. त्यांत हिंदुहि असत आणि खिस्तीहि असत; आणि प्रांतवार बोलायचें तर, गुजराती आणि मद्रासी असत. त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत कधीं भेदभाव उत्पन्न झाल्याचें मला स्मरत नाहीं. त्यांना मी कुटुंबांतलेच मानीत असें; आणि पत्नीकडून त्या बाबतींत कांहीं विघ्न आल्यास तिच्याबरोबर झगडतहि असें.

एक कारकून खिस्ती होता. त्याचे आईबाप पंचम जातीचे होते. आमच्या घराची बांधणी पाश्चात्य पद्धतीची होती. त्यामुळें दरेक खोलींत मोरीऐवजीं लघवीसाठीं एक भांडें असे. तें उचलण्याचें काम नोकराचें नव्हतें, आमचेंच यजमान–यजमानिणीचें होतें. हे पंचम कुळांत जन्मलेले कारकून नवे होते. त्यांचें भांडें आम्हांलाच उचललें पाहिजे. इतर भांडीं कस्तुरबाई उचलीत असे, परंतु हा तिच्या मतें कडेलोट झाला. आमच्या मध्यें धुसफूस झाली. मीं उचलावें तर तेंहि तिला कबूल नाहीं, आणि स्वतः उचलणेंहि तिला जड वाटलें.

पण मी जसा प्रेमळ तसाच घातकी पति होतों. मी स्वत:ला तिचा शिक्षकहि समजत असें; आणि त्यावरून आपल्या आंधळ्या प्रेमाला वश होऊन तिला नकोसेंहि करीत असें.

अशा तऱ्हेनें तिनें फक्त भांडें उचलल्यानें माझें समाधान झालें नाहीं. ती हंसतमुखानें नेईल तेव्हां माझें समाधान होणार, म्हणून मीं दोन शब्द खड्या सुरांतच सुनावले, "असली धुसफूस माझ्या घरांत नाहीं चालणार." मी बडबडलों.

शब्द तीराप्रमाणें झोंबले.

पत्नीचा क्रोधाग्नि पेटला : " तर मग तुमचं घर आपल्यापाशींच ठेवा ! ही मी चाललें. "

ईश्वराचें स्मरण मला राहिलें नव्हतें, दयेचा बिंदुहि राहिला नव्हता. मीं हात धरला. जिन्याच्या समोरच बाहेर जाण्याचा दरवाजा होता. मीं त्या असाहाय्य अबलेचा हात धरून दरवाजापर्यंत ओढीत नेलें. दरवाजा अर्धा उघडला.

डोळ्यांतून गंगा-यमुना वाहत आहेत अशी कस्तुरबाई बोलली, " तुम्हांला एक लाज नाहीं, मला आहे. कांहीं तरी लाज धरा. मी बाहेर पडून जाणार कुठें ? इथें आईबापें तरी थोडींच आहेत, कीं त्यांच्याकडे जाऊं. मी बायको पडलें. तेव्हां तुम्ही घ्याल त्या लाथा मला खाल्ल्या पाहिजेत. आतां लाज धरा आणि दार बंद करा. कोणीं पाहिलें तर दोघांपैकीं एकाचीहि शोभा राहणार नाहीं. "

मीं तोंड तर लालच्या लाल ठेवलें, पण शरमलों मात्र खरा. दरवाजा बंद केला. पत्नी मला सोडून जाऊं शकत नव्हती, तर मी तरी तिला टाकून कुठें जाणार होतों ? आमच्यामध्यें भांडणें पुष्कळ झालीं आहेत; पण नेहमीं परिणाम कल्याणप्रदच झाला आहे; पत्नीनें स्वतःच्या अद्भुत सहनशक्तीच्या जोरावर जय मिळविला आहे.

हा प्रसंग आमच्या जुन्या युगींचा आहे. आज मी मोहान्ध पति नाहीं. शिक्षकहि नाहीं, मनांत आणल्यास कस्तुरबाईच आज मला धमकी देऊं शकेल. आज आम्ही कसलेले मित्र आहों. एकमेकांविषयीं निर्विकार होऊन वागत आहों. कोणत्याहि तऱ्हेच्या उपकारफेडीची अपेक्षा न करतां माझ्या दुखण्यामध्यें माझी शुश्रूषा करणारी ती सेविका आहे.

वरील घटना १८९८ सालीं घडली. त्या वेळीं ब्रह्मचर्याच्या पालना-संबंधीं मला कांहीं कळत नव्हतें. तो काळ असा होता, कीं ज्या वेळीं पत्नी ही केवळ सहधर्मिणी, सहचारिणी आणि सुखदुःखांतील सोबतीण आहे, हें मला स्पष्टपणें कळत नव्हतें. मला आठवतें, कीं मी असेंच समजून चालत असें, कीं ती विषयभोगाचें साधन आहे. पतीनें केलेली कसलीहि आज्ञा मानण्यासाठींच ती जन्माला आलेली आहे.

सन १९०० सालापासून माझ्या विचारांत गंभीर परिवर्तन सुरू झालें. तें १९०६ सालीं पूर्ण झालें. मी जसजसा निर्विकार होत गेलों, तसतसा माझा घरसंसार शान्त, निर्मळ आणि सुखाचा होत गेला आणि अद्यापहि होत आहे.

या पुण्यस्मरणावरून कोणीं असें मानण्याचें मात्र कारण नाहीं, कीं आम्ही आदर्श दंपती आहों, किंवा माझ्या धर्मपत्नीमध्यें कसलाच दोष नाहीं, किंवा आमचे जीवनाचे आदर्श आतां तरी एकच आहेत. कस्तुरबाईचें कांहीं स्वतंत्र आदर्श आहेत कीं नाहीं याची त्या बिचारीला स्वतःलाहि खबर नसेल. संभव आहे कीं आजहि माझ्या आचरणांतील पुष्कळ गोष्टी तिला आवडत नसतील. त्यासंबंधीं आम्ही कधीं चर्चा करीत नाहीं, करण्यांत अर्थ नाहीं. पण तिच्यामध्यें एक गुण फार मोठ्या प्रमाणांत आहे. रुचो न रुचो, कळो न कळो, माझ्या मागून येण्यामध्येंच तिनें स्वतःच्या जीवनाचें सार्थक मानलें आहे; आणि निर्मळ जीवन चालविण्याच्या माझ्या प्रयत्नामध्यें तिनें कधीं आडकाठी आणलेली नाहीं. त्यामुळें जरी आमच्या बुद्धिशक्तीमध्यें पुष्कळ अंतर असलें, तरीहि आमचें जीवन समाधानाचें, सुखाचें आणि ऊर्ध्वगामी आहे असें मला वाटतें.

• • •

७२
इंग्रजांचा परिचय

कारकून व इतर हिंदी सोबती यांना ज्याप्रमाणें मी घरींच राहावून घेत असें, त्याचप्रमाणें इंग्रजांनाहि ठेवूं लागलों. हें माझें करणें माझ्याबरोबर राहणाऱ्या सर्वांनाच पसंत होतें असें नाहीं, कित्येक संबंधांपासून कटु अनुभवहि आले. पण तसले अनुभव देशी, परदेशी दोघांच्याहि बाबतींत आलेले आहेत. कटु अनुभवांबद्दल मला पश्चात्ताप झालेला नाहीं. कडवे अनुभव आले असूनहि आणि मित्रांची गैरसोय होते, त्यांना तापत्रय होतो, हें कळत असतांहि मीं माझी संवय बदललेली नाहीं, व मित्रांनींहि ती उदार मनानें सहन केली आहे. माझी अशी समजूत आहे, कीं जो

मनुष्य आस्तिक आहे, ज्याला स्वतःच्या अंतर्यामीं संचरणाऱ्या ईश्वराचा साक्षात्कार सर्वत्र करायचा आहे, त्यानें सर्वांबरोबर अलिप्त वृत्तीनें राहण्याची कला साधलीच पाहिजे. आणि ही कला न बोलावतांहि प्रसंग येतील तेव्हां तेव्हां, त्यापासून दूर न पळतां नवीन नवीन संबंध पत्करीत गेल्यानें आणि ते पत्करूनहि रागद्वेषांपासून अलिप्त राहिल्यानेंच साधूं शकेल.

म्हणून बोअर-ब्रिटिश युद्ध सुरू झालें, त्या वेळीं माझें घर भरलेलें असतांहि मी जोहानिसबर्गहून आलेल्या दोन इंग्रजांना घरीं ठेवून घेतलें. दोघेहि थिऑसॉफिस्ट होते. या मित्रांच्या सहवासापायीं पत्नीला रडवावेंच लागलें. तिच्या नशिबीं माझ्यापायीं रडण्याचे प्रसंग अनेक आले आहेत. या मित्रांना घरीं ठेवल्यामुळें कांहीं अडचणी उपस्थित झालेल्या मला आठवतात; तरी पण मी एवढें अवश्य सांगूं शकतों, कीं दोघेहिजण घरच्या इतर माणसांशीं मिळून मिसळून राहत असत.

जोहानिसबर्गमध्यें माझ्यापाशीं एका वेळीं चार हिंदी कारकून झाले होते. त्यांना कारकून म्हणावें कीं मुलगे तें मी सांगूं शकत नाहीं. पण तेवढ्यावर माझें काम भागेना. टायपिंगशिवाय तर चालेचना. टायपिंगचें ज्ञान कांहीं असलेंच तर तें एकट्या मलाच. या चार तरुणांपैकीं दोघांना टायपिंग शिकविलें, पण इंग्रजीचें ज्ञान कच्चें असल्यामुळें त्यांच्याकडून टायपिंग नीट होऊं शकेना. शिवाय हिशेबनीसहि मला त्यांच्यांतून तयार केले पाहिजे होते. मनांत आणलें तरी नाताळहून कोणाला बोलावून घेणें शक्य नव्हतें. कारण परवान्याखेरीज कोणाहि हिंदी इसमाला प्रवेश मिळत नसे; आणि स्वतःच्या सोईसाठीं अंमलदारांची मेहेरबानी मागायला मी तयार नव्हतों.

मी पेंचांत पडलों. काम इतकें वाढलें, कीं कितीहि मेहनत केली तरी वकिलीचीं कामें व सार्वजनिक कामें माझ्यानें आटोपत ना.

इंग्रज कारकून किंवा कारकुनीणबाई मिळाल्यास माझी हरकत नव्हती. एका टाईपरायटिंग एजंटमार्फत मिस् डिक् नांवाची एक स्कॉच कुमारिका मिळाली. ती बाई नुकतीच स्कॉटलंडहून आली होती. तिला लवकर कामाला लागायचें होतें. तिला हिंदी माणसाच्या हाताखालीं काम करायला हरकत वाटत नव्हती. ती लगेच कामाला लागली.

तिनें माझ्या कारकुनाचेंच नव्हे पण मला वाटतें औरस मुलीचें किंवा सख्ख्या बहिणीचें स्थान अल्प काळांतच सहजीं पटकावलें. तिच्या कामांत चूक क्वचित्च कधीं निघाली असेल. हजारों पौंडांची व्यवस्था एका काळीं तिच्या हातांत होती; आणि जमा-खर्चहि तीच ठेवीत असे. तिनें माझा विश्वास पूर्णपणें संपादन केला होता. परंतु तिच्या गूढतम भावना जाणून घेण्याइतका तिचा विश्वास मी संपादन करूं शकलों याचेंच मला विशेष वाटतें. स्वतःचा सोबती पसंत करण्याच्या कामीं तिनें माझा सल्ला घेतला. कन्यादान करण्याचेंहि सद्भाग्य मलाच प्राप्त झालें. विवाहानंतर तिनें माझें काम सोडलें.

पण ऑफिसांत कायमच्या एका शॉर्टहँड रायटरची जरूर होतीच. तेंहि काम झालें. त्या बाईचें नांव मिस् श्लेशिन्. माझ्यापाशीं ती आली तेव्हां तिचें वय सतरा वर्षांचें असावें. तिच्या कांहीं विचित्र गोष्टींपुढें मला व मि. कॅलनॅबकला हात टेकावे लागत. ती कांहीं नोकरी करायला आली नव्हती. तिला अनुभव मिळवायचा होता; रंगद्वेष तिच्या हाडांतच मुळीं नव्हता. वाटेल त्याचा पाणउतारा करायला ती मागें घेत नसे; आणि मनांत दुसऱ्या-बद्दल जो विचार येईल तो स्पष्ट बोलून टाकण्याचा तिला संकोचहि वाटत नसे. या स्वभावामुळें ती कित्येकदां मला अडचणींत आणीत असे; पण तिच्या निर्भीड स्वभावामुळें सर्व अडचणी दूर होत.

तिच्या त्यागवृत्तीला सीमाच नव्हती. ती माझ्याकडून बराच काळपर्यंत दरमहा फक्त सहा पौंडच घेत असे; आणि शेवटपर्यंत दहा पौंडांपेक्षां अधिक घ्यायला तिची चक्क नाकबूली असे. मीं अधिक घ्यायला सांगितलें, तर उलट माझ्यावरच उसळून म्हणे, "मी पगारासाठीं थोडीच राहिलें आहे? मला तुमच्याबरोबर हें काम करणें आवडतें, आणि तुमचीं ध्येयें मला आवडतात म्हणून राहतें आहें."

तिची त्यागवृत्ति जशी उत्कट होती तशीच तिची हिंमतहि होती. स्फटिक-मण्याप्रमाणें पवित्र आणि क्षत्रियालाहि दिपवितील अशा शौर्यवान् स्त्रिया पाहण्याचें सद्भाग्य मला प्राप्त झालेलें आहे; अशा स्त्रियांपैकीं या बालेला मी एक मानतों.

काम करतांना तिनें रात्र कीं दिवस पाहिला नाहीं. आम्ही सगळे तुरुंगांत होतों, जबाबदारी घेण्याजोगा पुरुष विशेष कोणी मोकळा नव्हता. अशा वेळीं ती एकटी सगळा लढा संभाळीत होती. लाखों रुपयांचे हिशेब तिच्या हातांत, सर्व पत्रव्यवहार तिच्या हातांत, आणि 'इंडियन ओपिनियन्' हि तिच्या हातांत, अशी स्थिति होती. पण तिला थकवा कसा तो माहीत नव्हता.

• • •

७३

'इंडियन् ओपिनियन्'

याच सुमाराला श्री. मदनजितनीं 'इंडियन् ओपिनियन्' नांवाचें वर्तमानपत्र काढण्याचा बेत केला. माझी सल्ला व मदत मागितली. छापखाना ते चालवीतच होते. वर्तमानपत्र काढण्याच्या योजनेंत मी सामील झालों. या पत्राची उत्पत्ति १९०४ सालीं झाली. मनसुखलाल नाझर संपादक होते, पण संपादकत्वाचा खरा बोजा माझ्यावरच पडला. माझ्या नशिबीं बहुतेक नेहमींच दुरूनच वर्तमानपत्राची व्यवस्था चालविण्याचें आलेलें आहे.

हें पत्र साप्ताहिक होतें. या वर्तमानपत्रामध्यें मला कांहीं पैसे गुंतवावे लागतील अशी माझी कल्पना नव्हती; पण थोडक्याच मुदतींत मीं पाहिलें, कीं मी पैसे दिल्याखेरीज पत्र चालणें शक्य नाहीं. मी त्यांत पैसे ओतीत गेलों. असा एक वेळ मला आठवतो, कीं तेव्हां मला दर महिन्याला ७५ पौंड पाठवावे लागत.

पण इतक्या वर्षांनंतरहि मला वाटतें, कीं या पत्रानें समाजाची सेवा भरपूर बजावली आहे. त्यांतून पैसे करण्याचा हेतु कोणाचाहि मुळापासूनच नव्हता.

तें माझ्या हातांत असेपर्यंत त्यांत झालेले फेरफार हें माझ्या जीवनांतील फेरफारांचें द्योतक होतें. त्यांत मी दर आठवड्याला स्वतःचा आत्मा ओतीत असें. ज्याला मी सत्याग्रह समजत होतों, त्याचें स्वरूप समजावून

देण्याचा प्रयत्न करीत असें. तुरुंगवासाच्या मुदती सोडून दिल्यास दहा वर्षांतील म्हणजे सन १९१४ पर्यंतच्या 'इंडियन् ओपिनियन्'चा एखादाच अंक असा असेल, कीं ज्यामध्यें मीं कांहीं तरी लिहिलेलें नाहीं. त्यांत मीं एकहि शब्द विचार केल्याशिवाय, तोलल्याशिवाय किंवा कोणाला निव्वळ खुष करण्यासाठीं लिहिल्याचें किंवा जाणूनबुजून अतिशयोक्ति केल्याचें मला आठवत नाहीं. मला तरी हें पत्र आत्मसंयमनाच्या अभ्यासाचें साधन झालें होतें. या वर्तमानपत्राखेरीज सत्याग्रहाचा लढा चालूं शकला नसता.

या वर्तमानपत्राच्या द्वारें विविध मनुष्यस्वभावाचें मला खूप निरीक्षण करायला मिळालें. संपादक व ग्राहक यांमध्यें निर्मळ व जिव्हाळ्याचा संबंध बांधण्याचाच प्रयत्न ठेवला असल्यामुळें माझ्यापाशीं हृदय खुलें करणाऱ्या पत्रांच्या ढीग पडत असे. तीं वाचायचीं, विचार करायचा, विचाराचे स्पष्ट मुद्दे काढून जबाब लिहायचे, यांत मला उत्तम तऱ्हेचें शिक्षण मिळालें. संपादकाची जबाबदारी मला चांगली कळून आली. आणि समाजांतील लोकांवर मला जो ताबा मिळाला त्यामुळें पुढचा लढा शक्य झाला. शोभला आणि त्याला जोर आला.

वर्तमानपत्रें सेवाभावानेंच चाललीं पाहिजेत, हें 'इंडियन् ओपिनियन्'च्या पहिल्या महिन्याच्या कारकीर्दीवरूनच माझ्या लक्षांत आलें. वर्तमानपत्र ही महान् शक्ति आहे, पण ज्याप्रमाणें पाण्याचा निरंकुश लोट गांवच्या गांव बुडवून टाकतो, आणि पिकाचा नाश करतो त्याप्रमाणेंच लेखणीची निरंकुश गति हानिकारक होते. हा अंकुश बाहेरून लादण्यांत आल्यास तो निरंकुशतेपेक्षांहि अधिक घातक ठरतो. आंतरिक अंकुशच लाभदायी होऊं शकणार.

● ● ●

७४

' कूली लोकेशन् '

हिंदुस्थानांत आपली मोठ्यांत मोठी समाजसेवा करणारे घेड, भंगी इत्यादींना आपण अस्पृश्य समजून त्यांना गांवाबाहेर निराळें ठेवतों. गुजरातींत त्यांच्या वस्तीला घेडवाडा म्हणतात, आणि तें नांव उच्चारण्याचीहि आम्हांला किळस वाटते. त्याचप्रमाणें युरोपांतील ख्रिश्चन लोक एके काळीं यहुदी लोकांना अस्पृश्य मानीत. त्यांच्यासाठीं जो घेडवाडा वसलेला असे त्याला ' घेटा ' म्हणत. त्याचप्रमाणें दक्षिण आफ्रिकेमध्यें आम्ही हिंदी लोक तेथले घेड बनलों आहों.

आम्ही दक्षिण आफ्रिकेमध्यें ' कूली ' म्हणून नांवाजलेले आहों. 'कूली' शब्दाचा अर्थ इकडे फक्त 'मजूर' असा होतो; पण दक्षिण आफ्रिकेंतील शब्दाचा अर्थ घेड, पंचम इत्यादि तिरस्कारव्यंजक शब्दांनींच दर्शवितां येईल. दक्षिण आफ्रिकेमध्यें जें ठिकाण 'कूलीं'ना राहण्यासाठीं निराळें काढलेलें असतें, त्याला ' कूली लोकेशन् ' म्हणतात. असलें एक लोकेशन् जोहानिसबर्गमध्यें होतें. येथील जमीन नव्याण्णव वर्षांच्या करारानें दिलेली होती. त्यांत हिंदी लोकांची वसति भरगच्च होती. वसति वाढली, तरी लोकेशन् वाढण्यासारखें नव्हतें.

स्वच्छतेची देखरेख करणाऱ्या खात्याच्या अक्षम्य गफलतीमुळें आणि हिंदी रहिवाश्यांच्या अज्ञानामुळें लोकेशन्ची स्थिति आरोग्याच्या दृष्टीनें अगदीं खराब होती. सदर लोकेन्शचा नाश करण्याचा निश्चय त्या खात्यानें केला आणि त्या जमिनीचा कब्जा घेण्याची सत्ता तेथील विधिमंडळाकडून मिळविली.

रहिवाशी आपापल्या जमिनीचे मालक होते; अर्थात् त्यांना कांहीं तरी नुकसानभरपाई दिलीच पाहिजे. नुकसानीची रक्कम ठरविण्यासाठीं खास अदालत बसली होती.

यांपैकीं बहुतेक दाव्यांतील घरांच्या मालकांनीं मला वकील नेमलें होतें. मला त्यांतून पैसे कमवायचे नव्हते. मीं त्यांना सांगून टाकलें होतें, " तुमचा

जय होवो किंवा पराजय होवो, तुम्ही मला प्रत्येक करारामागें दहा पौंड द्या म्हणजे झालें.'' त्यांतलीहि अर्धी रक्कम गरीबांसाठीं हॉस्पिटल बांधण्याच्या किंवा असल्याच कसल्या तरी सार्वजनिक कामीं वापरण्यासाठीं निराळी काढून ठेवण्याचा माझा इरादा मीं त्यांना बोलून दाखविला. साहजिकपणेंच त्यामुळें सर्व खूष झाले.

या लोकांनीं स्वतःचीं विशेष दुःखें निवारण्यासाठीं स्वतंत्र हिंदी व्यापारी वर्गाच्या मंडळाहून निराळें असें एक मंडळ स्थापलें होतें. त्यांत मोकळ्या मनाचे, उदार भावनावाले आणि चारित्र्यसंपन्न हिंदपुत्र होते. या सद्गृहस्थांच्या मार्फत माझा उत्तर-दक्षिणच्या अनेक हिंदी लोकांशीं निकट संबंध जुळला; आणि मी त्यांचा वकीलच नव्हे, तर बंधु बनून गेलों. शेठ अबदुल्लांना मला 'गांधी' म्हणणें बरें वाटेना. त्यांनीं फारच प्रेमाचें नांव शोधून काढलें. मला 'भाई' या नांवानें संबोधूं लागले. तें नांव दक्षिण आफ्रिकेंत शेवटपर्यंत चालू होतें. पण हे गिरमिटमुक्त हिंदी लोक जेव्हां मला 'भाई' म्हणून संबोधीत, तेव्हां मात्र मला त्यांत और गोडी वाटे.

• • •

७५
प्लेग

या लोकेशनूची मालकी म्युनिसिपालिटीनें आपल्याकडे घेतली तरी हिंदी रहिवाश्यांना तेथून लगेच घालवून दिलें नव्हतें. पण दोन फेरफार झाले. हिंदी लोक धनी होते ते म्युनिसिपालिटीचे भाडेकरी बनले हा एक; व दुर्गंधि वाढली हा दुसरा.

हिंदी लोकांच्या मनाला स्वस्थता नव्हती. इतक्यांत एकाएकीं काळा प्लेग सुरू झाला. हा प्लेग प्राणान्तक होता. तो फुप्फुसांचा प्लेग होता. गांठीच्या प्लेगापेक्षां हा प्लेग अधिक भयंकर समजत.

प्लेग एका सोन्याच्या खाणींत सुरू झाला. तेथें मुख्यत्वें हबशी लोक काम करीत असत, तेथें कित्येक हिंदी लोकहि होते. त्यांच्यापैकीं तेवीस जणांना

एकाएकीं संसर्ग बाधला आणि ते एके दिवशीं संध्याकाळीं भयंकर प्लेगनें लागलेले लोकेशन्‌मध्यें स्वतःच्या राहत्या घरीं आले.

त्याच वेळीं भाई मदनजित 'इंडियन् ओपीनियन्' ला ग्राहक मिळविण्यासाठीं आणि वर्गणी वसूल करण्यासाठीं आले होते; या दुखणाइतांना पाहून त्यांच्या हृदयाला चरका बसला. त्यांनीं ताबडतोब एक चिठ्ठी पाठविली.

मदनजितांनीं एक रिकामें घर पडलें होतें, त्यांचें कुलूप बिनधास्तपणें तोडून त्याचा कबजा घेतला व त्यांत या रोग्यांना ठेवलें. मीं सायकलवर बसून लोकेशन्‌मध्यें जाऊन पोंचलों. तेथून टाऊनक्लार्कला हकीकत लिहून पाठविली.

डॉ. विल्यम गॉडफ्रे यांना खबर मिळतांच ते धांवून आले, आणि ते रोग्यांचे डॉक्टर व नर्स बनले.

दानत शुद्ध असली म्हणजे संकटनिवारणासाठीं सेवक आणि साधनें कोठून तरी चालून येतात, असा माझा अनुभवसिद्ध विश्वास आहे. माझ्या ऑफिसांत चार हिंदी होते. चारी कारकून म्हणा, सोबती म्हणा किंवा पुत्र म्हणा, त्यांना होमण्याचा मीं निश्चय केला.

शुश्रूषेची ती रात्र भयानक होती. डॉ. गॉडफ्रेची हिंमत पाहून आमचीहि भीति पळाली. रोग्यांची विशेषशी सेवा करतां येण्यासारखी नव्हती. त्या चार तरुणांची निर्भयता आणि त्यांनीं शरीराची पर्वा न करतां चालविलेली मेहनत पाहून माझा हर्ष गगनांत मावेना. त्या रात्रीं तरी कोणी रोगी गमावला नाहीं.

दुसऱ्याच दिवशीं एक रिकामें पडलेलें गोदाम म्युनिसिपालिटीनें माझ्या हवालीं केलें, आणि रोग्यांना त्याऱ्यामध्यें घेऊन जाण्याबद्दल सुचविलें. आम्ही स्वतःच तें साफ केलें. आणि लगेच एक तात्पुरतें इस्पितळ सुरू केलें.

नर्सला आम्ही विशेषेंकरून रोग्यांना शिवूं देत नसूं. नर्स स्वतः शिवायला तयार असे. परंतु तिच्यावर भलताच प्रसंग येऊं नये अशाबद्दल आम्हीं जपत असूं.

रोग्यांना वरचेवर ब्रँडी देण्याबद्दल आम्हांला सूचना मिळाली होती. नर्स आम्हांलाहि संसर्ग बाधूं नये अशासाठीं थोडथोडी ब्रँडी घेण्यास सुचवीत असे, आणि स्वतःहि घेई. आमच्यापैकीं तरी कोणी ब्रँडी घेण्यासारखे

नव्हतेच. तिघे रोगी ब्रँडीशिवाय चालविण्यास आणि मला मातीचे प्रयोग करूं देण्यास तयार होते. डॉक्टर गॉडफ्रेच्या परवानगीनें मी त्यांच्या डोक्यावर व छातीवर जेथें दुखत होतें तेथें मातीचा लेप देण्याचा प्रयोग केला. या तिघां रोग्यांपैकीं दोघे बचावले. बाकीचे सर्व रोगी गमावले.

जोहानिसबर्गपासून सात मैलांवर एक सांसर्गिक रोगांचें इस्पितळ होतें. तेथें तंबू उभारून त्यांत प्लेगनें आणखी कोणी लागल्यास त्यांना नेण्याची व्यवस्था केली होती. आमची त्या कामांतून मोकळीक झाली. थोड्याच दिवसांनंतर आम्हांला खबर मिळाली, कीं त्या भल्या नर्सला प्लेग झाला व त्यांतच तिचा देहान्त झाला. ते दोघे रोगी वांचले आणि आम्हांला संसर्ग बाधला नाहीं, याचें कारण काय तें कोण सांगूं शकणार? परतु मातीच्या उपचारांवरील माझी श्रद्धा आणि दारूचा औषधाच्या कामींहि उपयोग करण्याबद्दलची माझी अश्रद्धा हीं दोन्ही दृढ झालीं. मला माहीत आहे, कीं ही श्रद्धा आणि अश्रद्धा दोन्ही निराधार असतील. परंतु माझा त्या वेळीं झालेला आणि अजूनपर्यंत टिकून राहिलेला ग्रह मी बदलूं शकत नाहीं.

हा प्लेग उमटल्यानंतर लगेच मीं वर्तमानपत्रामध्यें कडक पत्र प्रसिद्ध केलें होतें. त्या पत्रामुळें मला मि. हेन्री पोलाक लाभले. तें पत्र जोसेफ डोक यांच्या मुलाखतीलाहि कांहीं अंशीं कारणीभूत झालें.

एका निरामिष भोजनगृहामध्यें मी जेवायला जात असें. तेथें माझी मि. आल्बर्ट वेस्टशीं ओळख झाली. रोज संध्याकाळीं आमची त्या खानावळींत गांठ पडे, व भोजनोत्तर आम्ही बरोबर फिरायला जात असूं.

फार दिवसांपासून मीं पद्धत ठेविली होती, कीं सांथीचें दुखणें असेल तेव्हां पोटावर भार कमी पडेल तेवढा चांगला. म्हणून मीं संध्याकाळचें जेवण बंद केलें आणि दुपारीं इतर कोणी नसतील अशा वेळीं जाऊन जेवून येत असें. मी प्लेगच्या रोग्यांची शुश्रूषा करीत असल्यामुळें इतरांशीं शक्य तेवढा कमी संबंध ठेवूं इच्छीत होतों.

मी खानावळींत न दिसल्यामुळें दुसऱ्या किंवा तिसऱ्याच दिवशीं सकाळच्या प्रहरीं, मी बाहेर निघण्याच्या तयारींत गुंतलों आहें इतक्यांत वेस्टनीं खोलीचें दार ठोठावलें. दार उघडतांच वेस्ट म्हणाले,

"तुम्ही खानावळींत दिसलां नाहीं, त्यामुळें मला धास्ती वाटूं लागली,

म्हणून या वेळीं तरी तुम्ही नक्की भेटणार या समजुतीनें आलों. माझ्याकडून कांहीं मदत होण्यासारखी असेल, तर सांगा. मी रोग्यांच्या शुश्रूषेलाहि तयार आहें. ”

मीं म्हटलें. “ तुम्हांला मी नर्स म्हणून तर घेणार नाहींच. आणखी रोगी आले नाहींत, तर आमचें काम एक-दोन दिवसांतच खलास होईल. तरी पण एक काम आहे खरें. ”

“ तें कोणतें ? ”

“ तुम्हीं डरबनला जाऊन इंडियन् ओपिनियन्‌च्या छापखान्याची व्यवस्था हातीं घ्याल का ? ”

वेस्टनीं अखेरचा जबाब आज संध्याकाळपर्यंत देतों असें सांगितलें.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं थोडें बोलणें झालें. वेस्टना दरमहा दहा पौंड पगार आणि छापखान्यांत कांहीं नफा राहिल्यास त्याचा विशिष्ट भाग देण्याचा ठराव झाला. दुसऱ्याच दिवशीं रात्रीच्या मेलनें वेस्ट स्वतःची वसुली माझ्याकडे सोंपवून डरबनला जायला रवाना झाले. तेव्हांपासून तों मी दक्षिण आफ्रिका सोडीपर्यंत ते माझ्या सुखदुःखांचे भागीदार राहिले.

● ● ●

७६

लोकेशन्‌ची होळी

लोकेशन्‌च्या स्थितीसंबंधीं म्युनिसिपालिटी खुशाल बेदरकार राहूं शकत होती; पण गोऱ्या नागरिकांच्या आरोग्याला मात्र ती चोवीसहि तास डोळ्यांत तेल घालून जपत असे. त्यांच्या आरोग्यरक्षणासाठीं पडेल तो खर्च करायला ती मागें-पुढें पाहत नसे; आणि या प्रसंगीं प्लेगचें पाऊल पुढें पडूं नये यासाठीं, तर तिनें पाण्यासारखा पैसा खर्च केला. तिच्या या शुभ प्रयत्नामध्यें मला जेवढी म्हणून मदत देतां आली, तेवढी मीं दिली. माझी समजूत आहे, कीं मीं ती मदत दिली नसती तर म्युनिसिपालिटीला जड गेलें असतें, आणि कदाचित् तिनें बंदुकीच्या बळाचाहि उपयोग केला असता; आणि आपलें तें खरें केलें असतें.

पण तसें कांहीं होण्याचा प्रसंगच आला नाहीं. हिंदी लोकांच्या वर्तणुकीनें म्युनिसिपालिटीचे अंमलदार संतुष्ट झाले. हिंदी लोकांना म्युनिसिपालिटीच्या म्हणण्याप्रमाणें वागावयास लावण्यासाठीं माझें त्यांच्यावर होतें नव्हतें तेवढें वजन मीं वापरलें

लोकेशनच्या सभोंवार पहारा बसविण्यांत आला. परवानगीशिवाय कोणी बाहेर पडायचें नाहीं किंवा आंतहि जायचें नाहीं. माझ्या जोडीदारांना व मला पाहिजे तेव्हां जाण्या-येण्याचे परवाने दिले होते. म्युनिसिपालिटीचा विचार लोकेशन्मधील सर्व रहिवाश्यांना तीन आठवडे जोहानिसबर्गपासून तेरा मैल अंतरावर खुल्या मैदानांत तंबू लावून त्यामध्यें बसवून लोकेशन्ला आग लावून देण्याचा होता.

लोक खूप घाबरले, पण मी त्यांच्यापाशींच असल्यामुळें त्यांना धीर होता. त्यांच्यापैकीं पुष्कळ गरीब लोक स्वतःचे पैसे स्वतःच्या घरांत पुरून ठेवीत. त्यांना बँक भेटावी कोठून? मी त्यांची बँक बनलों. मीं अशा प्रसंगीं फी आकारणें योग्य झालेंच नसतें. कसेंबसें हें काम संभाळूं शकलों. आमच्या बँकेच्या मॅनेजरशीं माझी चांगली ओळख होती. मी त्यांना कळविलें, कीं तुमच्याकडे आम्हांला खूप पैसे ठेवावे लागणार आहेत. मॅनेजरनें मला सर्व सोय करून दिली. पैसे जंतुनाशक पाण्यानें धुऊन बँकेकडे पाठविण्याचें ठरलें. क्लिपस्प्रुट फार्म येथें लोकेशन्च्या रहिवाश्यांना स्पेशल ट्रेनमधून नेलें. तेथें त्यांना अन्नपाणी म्युनिसिपालिटीनें स्वतःच्या खर्चानें पुरविलें. लोकांना मानसिक व्यथा झाली. नवें नवें वाटे, पण म्हणण्यासारखी गैरसोय सहन करावी लागली नाहीं. मी रोज सायकलवरून एक खेप मारून येत असें. तीन आठवडेपर्यंत अशा तऱ्हेनें खुल्या हवेंत राहिल्यानें लोकांच्या आरोग्यामध्यें सुधारणा तर अवश्य झाली, आणि मानसिक दुःखाचा, तर पहिले चोवीस तास संपण्यापूर्वीच विसर पडला. अर्थातच मग लोक आनंदानें राहूं लागले.

लोकेशन् रिकामें करण्यांत आलें त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं त्याची होळी करण्यांत आली. त्यांतील एक देखील वस्तु सोडवून आणण्याचा लोभ म्युनिसिपालिटीनें केला नाहीं. परिणाम हा झाला कीं, प्लेगचा प्रसार अशक्य झाला; शहर भयमुक्त झालें.

• • •

एका पुस्तकाचा जादूसारखा परिणाम

ह्या प्लेगमुळें गरीब हिंदी लोकांवरील माझें वजन, माझा धंदा आणि माझी जबाबदारी हीं वाढलीं. शिवाय युरोपियन लोकांशीं वाढत असलेल्या माझ्या कांहीं ओळखी इतक्या निकटच्या होत गेल्या, कीं त्यामुळेंहि माझी नैतिक जबाबदारी वाढूं लागली.

वेस्टची ओळख मीं निरामिष भोजनगृहामध्यें केली होती. पोलाकच्या बाबतींतहि तसेंच घडलें. त्यांच्या मनमोकळेपणामुळें मी प्रथमदर्शनींच त्यांचेकडे आकर्षिला गेलों. पहिल्याच रात्रीं आम्ही एकमेकांशीं पुरे परिचित झालों, आणि जीवनासंबंधींच्या आमच्या विचारांमध्यें आम्हांला फारच साम्य दिसून आलें.

'इंडियन् ओपिनियन' चा खर्च वाढत चालला होता. वेस्टनीं कळविलेल्या हकीकतीनें मी चकित झालों. त्या कामांत अव्यवस्था होती; नफाहि नव्हता.

मला वाटतें, या नवीन माहितीमुळें मी विचार न करतां विश्वास टाकणारा आहें असें वेस्टनीं ठरविलें असेल. सत्याच्या पुजाऱ्यानें फारच दक्षता ठेविली पाहिजे. स्वतःची पूर्ण खात्री झाली नसतांना दुसऱ्याच्या मनावर मर्यादेपलीकडे परिणाम करणें यापासून सत्याला हानि पोंचते. हें समजत असूनहि उतावळेपणानें विश्वास टाकून काम चालविण्याचा माझा स्वभाव मी पूर्णपणें सुधारूं शकलेला नाहीं. त्यांत मला स्वतःला शक्तीपलीकडे काम करण्याचा लोभ हा दोष दिसतो. या लोभामुळें माझ्यापेक्षांहि माझ्या सोबत्यांची अधिक पंचाईत होत आली आहे.

वेस्टचें अशा तऱ्हेचें पत्र आल्यामुळें मी नाताळला जायला निघालों. पोलाकना आतां माझ्या सर्व कारभाराची माहिती झालीच होती. ते मला पोंचवायला स्टेशनवर आले होते. आणि "हें पुस्तक प्रवासांत वाचण्या-

सारखें आहे, तें वाचून काढा. तुम्हांला तें आवडेल. " असें म्हणून त्यांनीं रस्किनचें ' अन्टु धिस लास्ट ' हें पुस्तक माझ्या हातांत दिलें.

हें पुस्तक वाचण्यास सुरू केल्यानंतर माझ्यानें तें सोडवेंच ना. त्यानें मला पकडूनच धरलें. ट्रेन संध्याकाळीं डरबनला पोंचली. पोंचल्यानंतर सबंध रात्रभर झोंप येईना. पुस्तकांत दर्शविलेले विचार अमलांत आणण्याचा विचार ठरला.

माझें पुस्तकांचें ज्ञान फारच तुटपुंजें आहे. सहजासहजीं किंवा निरुपायास्तव पाळल्या गेलेल्या या संयमामुळें माझें कांहीं एक नुकसान झालेलें नाहीं अशी माझी समजूत आहे. पण जीं थोडीशीं पुस्तकें मीं वाचलीं आहेत, तीं चांगलीं पचविलीं आहेत असें म्हणतां येईल. अशा पुस्तकांपैकीं हेंच एक पुस्तक असें म्हणतां येईल, कीं ज्यानें माझ्या जीवनामध्यें तत्काळ महत्त्वाचा रचनात्मक फेरफार घडवून आणला. पुढें मीं त्याचें भाषान्तरहि केलें व तें ' सर्वोदय ' ह्या नांवानें छापलेलें आहे.

माझी अशी समजूत आहे, कीं जी गोष्ट माझ्यामध्यें खोल भिनलेली होती तिचेंच स्पष्ट प्रतिबिंब मला रस्किनच्या या ग्रंथरत्नामध्यें पाहावयास मिळालें. त्यामुळें त्यानें माझ्यावर संपूर्ण ताबा मिळविला आणि त्याच्यांतील विचारांची अंमलबजावणी माझ्याकडून करविली.

' सर्वोदया 'चे सिद्धान्त मी समजलों ते असे:—

१. सर्वांच्या कल्याणांत आपलें कल्याण आहे.

२. वकील काय किंवा हजाम काय, दोघांच्याहि कामाची किंमत सारखीच असली पाहिजे. कारण पोटापाण्याचा हक्क दोघांनाहि सारखाच आहे.

३. साधें, अंगमेहनतीचें, शेतकऱ्याचें जीवन हेंच खरें जीवन होय.

पहिली गोष्ट मला माहीत होती; दुसरी मला अंधुक दिसत होती; तिसरीचा मीं विचारच केला नव्हता. पहिलीमध्यें दुसऱ्या दोन्ही समाविष्ट आहेत हें मला ' सर्वोदया 'नें दिव्यासारखें स्पष्ट दाखविलें. प्रभात झाली आणि या विचारांच्या अंमलबजावणीच्या प्रयत्नाला मी लागलों.

● ● ●

संग्रहालय, दिल्ली.
अनुक्रमांक 2565
विभाग आ. वा.
क्रमांक १९६८
नं. वि. 3

७८
फिनिक्सची स्थापना

सकाळीं प्रथम मीं वेस्टपाशीं गोष्ट काढली व सुचविलें कीं 'इंडियन् ओपिनियन्' एखाद्या शेतीच्या जमिनींत न्यावें. तेथें सर्वांनीं एकसारखा पोटापुरता पगार घ्यावा. सर्वांनीं आपापली शेती करावी आणि उरलेल्या वेळांत 'इंडियन् ओपिनियन्'चें काम करावें. वेस्टनीं या सूचनेला रुकार दिला.

छापखान्यांत दहा एक असामी काम करणारे होते. मी त्यांच्याशीं बोलणें सुरू केलें. दोघेजण संस्थेंत सामील झाले. इतरांनीं मी छापखाना घेऊन जाईन तिकडे येण्याचें कबूल केलें.

लौकरच मीं डरबनपासून तेरा मैल आणि फिनिक्स स्टेशनपासून अडीच मैल दूर एक हजार पौंड खर्चून जमीन खरेदी केली. तेथें कारखाना बांधला आणि राहण्यासाठीं घरें तयार केलीं. माझ्याबरोबर हिंदुस्थानांतून जे जे नातेवाईक वगैरे आलेले होते, त्यांना फिनिक्समध्यें दाखल करून घेण्याचा मीं प्रयत्न चालविला. ते तर सर्व पैसे कमाविण्याच्या हेतूनें दक्षिण आफ्रिकेला आलेले होते. त्यांची समजूत घालणें महामुष्किलीचें काम होतें. पण कांहींची समजूत पटली. त्या सर्वांपैकीं मगनलाल गांधींचें नांव या वेळीं माझ्या नजरेसमोर विशेषेंकरून येत आहे. मगनलाल गांधी स्वतःचा व्यवहार आटोपून मला येऊन मिळाले ते तेव्हांपासून कायम राहिले आहेत. आणि स्वतःचें बुद्धिबल, त्यागशक्ति आणि अनन्यभक्ति यांचे बळावर माझ्या आंतरिक प्रयोगांतील माझ्या मूळपासूनच्या सोबत्यांमध्यें आज प्रमुख स्थानीं आहेत; व स्वयंशिक्षित कारागीर या दृष्टीनें तर माझ्या मतें त्यांनीं त्यांच्यामध्यें अद्वितीय स्थान प्राप्त केलें आहे.

अशा तऱ्हेनें १९०४ सालीं फिनिक्सची स्थापना झाली.

• • •

पोलाकनीं उडी ठोकली

फिनिक्ससारखी संस्था स्थापिल्यानंतर खुद्द मी तिच्यामध्यें फारच थोडा वेळ राहूं शकलों. ह्या गोष्टीचें मला नेहमीं दुःख वाटतें. तिची स्थापना करते वेळीं माझी कल्पना अशी होती, कीं मी तिथेंच घर धरून राहीन, उपजीविका तेथील कामांतूनच चालवीन, हळूहळू वकिली सोडीन, फिनिक्स-मध्यें राहून जी काय सेवा होण्यासारखी असेल तेवढी करीन आणि फिनिक्सची योजना यशस्वी करणें हें स्वतःचें इतिकर्तव्य मानीन. परंतु या विचारांची मीं योजली होती तशी अंमलबजावणी झालीच नाहीं. ही गोष्ट माझ्या अनेकवार अनुभवाला आली आहे कीं, आपण योजतों एक आणि घडून येतें कांहीं दुसरेंच. पण त्याबरोबरच माझा असाहि अनुभव आहे, कीं जेथें सत्याचीच साधना व उपासना आहे, तेथें परिणाम आपल्या योजने-प्रमाणें न का येईना, तरीहि जो अकल्पित परिणाम येतो तोहि अनिष्ट तर नसतोच, उलट कित्येक वेळां आपण इच्छिलेल्या परिणामाहून अधिक श्रेयस्कर असतो. फिनिक्सचें जें अकल्पित रूपान्तर झालें तें अनिष्ट नव्हतें, एवढें तरी मी निश्चयपूर्वक सांगूं शकतों.

संस्थेचें काम अद्याप रांकेला लागलें नव्हतें, घरेंहि तयार झालेलीं नव्हतीं; इतक्यांतच या नवीन रचलेल्या कुटुंबाला सोडून मी जोहानिसबर्गला पळ काढला. तिकडचें काम फार काळपर्यंत बाजूला सारण्यासारखी माझी स्थिति नव्हती.

जोहानिसबर्गला येऊन पोलाकपाशीं या महत्त्वाच्या फेरफारांसंबंधीं बोललों. आपण दिलेल्या पुस्तकाचा एवढा परिणाम झालेला पाहून त्यांना अपार आनंद झाला. ते देखील फिनिक्सला येऊन पोंचले.

पण मीच त्यांना तेथें फार काळपर्यंत राखूं शकलों नाहीं. मि. रिचनीं विलायतेला जाऊन कायद्याचा अभ्यास पुरा करण्याचें ठरविलें. त्यासाठीं मीं पोलाकना माझ्या ऑफिसांत राहून वकिलीचा अभ्यास करण्याविषयीं सुचविलें. माझ्या मनांतील हेतु असा, कीं ते वकील झाले तरी शेवटीं आम्ही दोघेहिजण फिनिक्समध्येंच जाऊन राहूं.

हे सगळे बेत निष्फळ ठरले. पोलाक यांना फिनिक्समधील जीवन पसंत होतें पण त्यांचा मजवर विश्वास होता म्हणून ते माझ्या सांगण्यावरून फिनिक्स सोडून जोहानिसबर्गला आले व माझ्या ऑफिसांत वकिली उमेदवार या नात्यानें दाखल झाले.

अशा तऱ्हेनें फिनिक्सचें ध्येय लवकर गांठण्याच्या शुभ इराद्यानें मी तद्विरुद्ध अशा राहणीमध्येंच अधिकाधिक जखडला जातों, कीं काय असें वाटूं लागलें. आणि ईश्वरी संकेतच अन्य तऱ्हेचा नसता, तर साध्या राहणीच्या नांवाखालीं पसरलेल्या मोहजालामध्यें मी स्वतःच अडकणार होतों.

● ● ●

८०

मित्रांचे विवाह

आतां लवकरच स्वदेशीं परत जाण्याची, निदान जाऊन तिकडेच कायम राहण्याची आशा मीं सोडून दिली होती. म्हणून पत्नीला आणि मुलांना बोलावून घेण्याचा निश्चय केला.

पोलाकना माझ्या घरीं राहण्यास निमंत्रण दिलें व आम्ही सख्ख्या भावांप्रमाणें राहूं लागलों. पोलाकनीं ज्या स्त्रीशीं लग्न केलें तिच्याशीं त्यांची मैत्री आधीं अनेक वर्षांपासूनची होती. उभयतांमध्यें, अनुकूल काल येतांच लग्न लावण्याचें ठरूनहि राहिलें होतें. परंतु पोलाक थोड्याबहुत द्रव्यसंग्रहाची वाट पाहत राहिलेले होते. मीं असा युक्तिवाद केला कीं, "जिच्याशीं हृदयाची गांठ बांधली गेली तिचा वियोग केवळ द्रव्य नाहीं म्हणून सहन करावा हें योग्य नाहीं. तुमच्या हिशेबाप्रमाणें गरीबाला कोणालाच लग्न करतां येणार नाहीं. त्यांतूनहि आतां तर तुम्ही माझ्याबरोबरच राहतां; अर्थात् प्रपंचखर्चाचा प्रश्नच नाहीं. तुम्ही लवकर लग्न करावें अशीच माझी तर इच्छा आहे."

त्यांनीं माझें म्हणणें लगेच उचलून धरलें. भावी मिसेस् पोलाक तर

विलायतेमध्यें होत्या. थोड्याच महिन्यांत विवाह करण्यासाठीं त्या जोहानिसबर्गला येऊन पोंचल्या. आणि वडया मॅजिस्ट्रेटसमोर त्यांचा विवाह रजिस्टर झाला.

माझ्या आयुष्यांतील या काळीं ब्रह्मचर्यासंबंधींचे माझे विचार परिपक्व झाले नव्हते, त्यामुळें अविवाहित मित्रांचीं लग्नें लावून देण्याचा माझा धंदाच होता. वेस्ट आईवापांच्या भेटीसाठीं जाण्यास निघाले, तेव्हां त्यांना मीं शक्य तर लग्न करूनच परत येण्याचा सल्ला दिला; आणि ते लग्न करून परत आले.

गोऱ्या मित्रांचीं लग्नें करविलीं, त्याचप्रमाणें हिंदी मित्रांना आपापल्या कुटुंबांना बोलावून घेण्यास उत्तेजन दिलें. त्यामुळें फिनिक्स एक छोटेसें खेडें बनून गेलें.

● ● ●

८१

घरांतील फेरफार व बालशिक्षण

डरबनमध्यें बिऱ्हाड केलें होतें. त्यांतहि फेरफार केलेच होते. खर्च मोठा चाले, तरीहि वळण साधेपणाकडे होतें. पण जोहानिसबर्गमध्यें 'सर्वोदया'-तील विचारामुळें विशेषच फेरफार झाले.

बॅरिस्टरच्या घरांत जितका साधेपणा आणतां येण्यासारखा होता, तेवढा तर आणलाच. खरा साधेपणा वाढला तो अंतःकरणाचा. प्रत्येक काम स्वतः करण्याची हौस वाढली, आणि त्यांत मुलांनाहि तयार करूं लागलों.

बाजारची रोटी घेण्याऐवजीं हातानें रोटी करूं लागलों. हातानें चालविण्याचें एक जातें सात पौंड देऊन खरेदी केलें. हें जातें फिरविण्यास मुख्यतः पोलाक, मी व मुलें लागत असूं. हा व्यायाम मुलांना चांगला फायदेशीर झाला.

घरच्या साफसफाईसाठीं एक नोकर होता. तो कुटुंबांतीलच एक होऊन राहत असे, आणि त्याच्या कामांत मुलेंहि भरपूर भाग घेत.

त्यांच्या अक्षरज्ञानाकडे मीं दुर्लक्ष केलें असें मी म्हणत नाहीं, परंतु तें बाजूला सारून ठेवण्याचाहि मला संकोच वाटला नाहीं. त्यांना अक्षरज्ञान देण्याची इच्छा मला फार फार होई, प्रयत्नहि करीत असें; पण त्या कामीं नेहमींच कांहीं ना कांहीं विघ्न येऊन पडत असे. घरीं त्यांना शिकविण्याची दुसरी कांहीं सोय केलेली नव्हती. मला जर त्यांना अक्षरज्ञान देण्यासाठीं नियमितपणें एक तास जरी काढतां आला असता, तरी त्यांना आदर्श शिक्षण मिळालें असें मीं मनाशीं समाधान मानलें असतें. त्या बाबतींत मी दृढ राहिलों नाहीं, याबद्दलचें दुःख त्यांच्या व माझ्या दोघांच्याहि मनांत राहून गेलें आहे. या न्यूनाबद्दल मला पश्चात्ताप होत नाहीं किंवा होत असेल तर एवढाच, कीं मी आदर्श पिता झालों नाहीं. पण त्यांच्या अक्षरज्ञानाचा होमहि मी, कदाचित् अज्ञानानें असेल पण स्वतःच्या बुद्धीला प्रामाणिकपणें जें लोकसेवेचें कर्तव्य वाटत होतें त्याचेसाठींच केलेला आहे, अशी माझी समजूत आहे त्यांचें शील घडविण्याच्या कामीं जें कांहीं करणें योग्य होतें तें करण्याचे कामीं मीं कुचराई केलेली नाहीं, एवढें मात्र मी सांगूं शकतों.

● ● ●

८२

झुलू बंड

घर थाटून बसल्यानंतर स्थिरपणें एका ठिकाणीं राहण्याचें माझ्या कधींं नशिबींच नाहीं. जोहानिसबर्गमध्यें मी नित्यक्रमांत रुळल्यासारखा होतों न होतों इतक्यांत एक अकल्पित घटना घडून आली. नाताळमध्यें 'झुलू बंड' झाल्याची बातमी ऐकली ! माझें झुलू लोकांशीं वैर नव्हतें. 'बंड' संज्ञेच्या युक्ततेबद्दलहि मला शंका होती. पण इंग्रजी साम्राज्य हें जगाचें हित करणारें साम्राज्य आहे असें मला त्या वेळीं वाटत असे. माझी राजनिष्ठा हृदयापासूनची होती. स्वयंसेवकांचें लष्कर हें बंड मोडण्यासाठीं बाहेर पडलें असल्याचें मीं वाचलें

मी स्वतःला नाताळवासी समजत असें, म्हणून मीं गव्हर्नरला पत्र लिहिलें कीं जरूर असेल तर जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यासाठीं हिंदी लोकांची एक तुकडी घेऊन सेवा करण्यासाठीं जाण्यास मी तयार आहें. गव्हर्नरचा लगेच होकारार्थीं जबाब आला. हें पत्र लिहिण्यापूर्वीं मीं माझी व्यवस्था योजून ठेवली होती. असें ठरविलें होतें कीं, गव्हर्नराकडून मागणीचा स्वीकार झाला, तर जोहानिसबर्गचें बिऱ्हाड मोडून टाकावें, मि. पोलाकनीं निराळें लहानसें घर घेऊन राहावें, आणि कस्तुरबाईनें फिनिक्सला जाऊन राहावें. या योजनेला कस्तुरबाईची पूर्ण संमति मिळाली.

डरबनला पोंचतांच मीं चोवीस स्वयंसेवकांची एक तुकडी तयार केली. या तुकडीनें सहा आठवडेपर्यंत सतत काम केलें.

ठाण्यावर पोंचल्यानंतर जेव्हां मुख्यतः झुलू जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याचेंच काम आमच्या वांट्याला आलें, तेव्हां मला फार समाधान वाटलें. अंमलदार डॉक्टरानें आम्ही आलों याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. तो म्हणाला, "गोरे लोक कोणी या जखमी लोकांची शुश्रूषा करावयाला तयार होत नाहींत." जखमी लोकांनाहि आम्हांला पाहून आनंद झाला. गोरे शिपाई आम्ही जखमा साफ करूं नये अशासाठीं प्रयत्न करीत. आम्हीं त्यांचें ऐकलें नाहीं म्हणजे ते चिडत; आणि झुलू लोकांविषयीं जे अपशब्द बोलत, ते ऐकून तर कान किटत.

हळूहळू या शिपायांशींहि माझी ओळख झाली आणि ते आम्हांला हरकत करीनातसे झाले. यांतील कोणी धंदेवाईक शिपाई नव्हते. हे सर्व स्वयंसेवक होते.

ज्या जखमी लोकांच्या शुश्रूषेचें काम आमच्याकडे सोंपविण्यांत आलें होतें तेहि लढाईंत घायाळ झाले होते असे कोणी समजूं नये. त्यांच्यापैकीं कांहीं-जणांना वहिमावरून कैद केलेलें होतें; त्यांना सेनापतींनीं फटक्यांची शिक्षा फर्मावली होती. चाबकाचे हे वळ औषधपाणी न झाल्यामुळें सुजून आले होते. इतर कांहींजण होते ते झुलू लोकांचे मित्र समजले जात. या मित्रांनीं मित्रता दर्शविणारीं चिन्हें धारण केलीं असतांहि चुकीनें शिपायांनीं त्यांना घायाळ केलें होतें.

• • •

८३

हृदय-मंथन

झुलू बंडामध्यें मला खूप अनुभव मिळाले, आणि विचारहि करायला मिळाला. युद्धाचा भयंकरपणा बोअर युद्धामध्येंहि मला जाणवला नव्हता इतका येथें जाणवला. येथें लढाई नव्हे तर माणसांची शिकार चालली होती. त्यामध्यें राहणें मला असह्य झालें. पण कडू औषधाचा घोट म्हणून मीं तो पिऊन टाकला. माझ्या वांट्याला काम आलें तेंहि केवळ झुलू लोकांच्या सेवेचेंच आलें. एवढ्यावर मीं माझ्या मनाचें सान्त्वन केलें.

ह्या भागांत वस्ती फार थोडी होती. पहाड व खोरीं यामध्यें या भल्या, साध्या व जंगली मानल्या जाणाऱ्या झुलू लोकांच्या खोपटांपलीकडे कांहीं एक नव्हतें. त्यामुळें दृश्य भव्य दिसत असे. कित्येक मैलांपर्यंत वस्तीचें नांव नसे. अशा भागांतून आम्हीं एखाद्या घायाळ माणसाला घेऊन किंवा तसेच जात असतांना मी विचारांत गढून जाई.

ब्रह्मचर्यासंबंधींचे माझे विचार या ठिकाणीं परिपक्व झाले. माझ्या जोडीदारांबरोबरहि मीं त्यासंबंधीं थोडीशी चर्चा केली. ईश्वरदर्शन साधायचें तर ब्रह्मचर्य अनिवार्य वस्तु आहे, ही गोष्ट त्या वेळींहि माझ्या स्पष्टपणें लक्षांत आली नव्हती. पण समाजसेवेला ब्रह्मचर्याची आवश्यकता आहे हें मला स्पष्ट दिसूं लागलें. मला वाटूं लागलें कीं, अशा तऱ्हेची सेवा माझ्या वांट्याला अधिकाधिक येणार, आणि मी जर भोगविलासामध्यें, प्रजोत्पत्तीमध्यें, बालसंगोपनामध्यें, गढून राहिलों तर माझ्याकडून संपूर्ण सेवा घडणार नाहीं. मला दोन दरडीवर पाय ठेवतां येणार नाहींत. याच वेळीं पत्नी गर्भार असती तर मला निश्चिंत मनानें या सेवाकार्यांत पडतां आलें नसतें. ब्रह्मचर्याचें पालन करायचें नसेल तर कुटुंबवृद्धि ही समाजाच्या अभ्युदयासाठीं करावयाच्या प्रयत्नाला अडथळा आणणारी वस्तु होऊन बसेल. लग्न झालें असतांहि ब्रह्मचर्याचें पालन घडेल तर मात्र कुटुंबसेवा समाजसेवेला विरोधी होणार नाहीं. अशा तऱ्हेच्या विचारांच्या भोंवऱ्यांत मी सांपडलों, व ब्रह्मचर्याचें व्रतच घेऊन टाकण्याला अधीर बनलों. या विचारामुळें मला एक

तऱ्हेचा आनंद वाटूं लागला, व माझा उत्साह वाढला. कल्पनेनें सेवेला क्षेत्र विशाल करून सोडलें.

फिनिक्समध्यें पोंचल्यानंतर मी व्रत घेऊन टाकलें कीं, यापुढें जन्मभर ब्रह्मचर्याचें पालन करावयाचें. या व्रताचें महत्त्व व त्याच्या पालनाचा विकटपणा हीं त्या वेळीं माझ्या पूर्णपणें लक्षांत आलीं नव्हतीं. त्याच्या विकटपणाचा अनुभव आजमितीपर्यंत येत आहे. त्याचें महत्त्व दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रत्ययाला येत आहे.

शारीरिक संयम ही ब्रह्मचर्याची सुरुवात आहे, पण शुद्ध ब्रह्मचर्यामध्यें तर विचाराची मलिनताहि असूं नये. संपूर्ण ब्रह्मचाऱ्याच्या स्वप्नामध्येंहि कलुषित विचार येणार नाहींत; आणि जोंपर्यंत विकारी स्वप्नें पडत आहेत तोंपर्यंत ब्रह्मचर्य वरेंच अपूर्ण आहे असें समजलें पाहिजे.

मला शारीरिक ब्रह्मचर्यपालनाबाबतहि खूप कष्ट काढावे लागले आहेत. आज असें म्हणतां येईल कीं, त्या बाबतींत मला भय राहिलेलें नाहीं. पण स्वतःच्या विचारांवरहि जसा ताबा मिळायला पाहिजे तसा अद्याप मी मिळवूं शकलेला नाहीं. मीं प्रयत्नांत कसूर केली आहे असें मला वाटत नाहीं; पण आपल्याला नकोत ते विचार कोठून आणि कसे येऊन आपल्यावर चढाई करतात, तें अद्याप मी समजूं शकत नाहीं. विचारांनाहि ताब्यांत ठेवण्याची किल्ली माणसापाशीं आहे याबद्दल मला शंका नाहीं; पण ती ज्याची त्यानें स्वतःसाठीं शोधून काढायची असते; याच निर्णयावर मी सध्यां तरी येऊन राहिलेलों आहें.

अशा तऱ्हेनें ज्या ब्रह्मचर्याचें पालन इच्छा असो वा नसो १९०० सालापासून मी करीत आलों होतों त्याचा व्रत म्हणून आरंभ १९०६ सालच्या मध्यापासून केला.

● ● ●

८४

अन्नाचे आणखी प्रयोग

कायिक, वाचिक, मानसिक ब्रह्मचर्याचें पालन कसें व्हावें ही एक चिंता आणि सत्याग्रहयुद्धासाठीं अधिकांत अधिक वेळ कसा काढतां येईल व अधिक आत्मशुद्धि कशी होईल ही दुसरी चिंता. या दोन चिन्तांनीं मला आहारामध्यें अधिक संयमन, नवीन फेरफार करण्यास लाविलें शिवाय पूर्वी जे फेरफार मी मुख्यत्वेंकरून आरोग्याच्या दृष्टीनें करीत असें, ते आतां धार्मिक दृष्टीनें होऊं लागले.

यामध्यें उपवास व अल्पाहार यांना अधिक जागा मिळाली. ज्या माणसाला विषयवासना आहे त्याचेमध्यें जिभेची स्वादलोलुपता ही भरपूर असायचीच. माझीहि तीच स्थिति होती. जननेंद्रिय व स्वादेंद्रिय यांचेवर मीं पुरा जय मिळविला आहे असें अद्यापहि मी म्हणूं शकत नाहीं. मी स्वतःला अत्याहारी मानीत आलों आहें. मीं एकादशीला उपवास किंवा फलाहार करण्यास सुरुवात केली. जन्माष्टमीसारखे इतर दिवसहि पाळूं लागलों. पण संयमाच्या दृष्टीनें मला फलाहार व धान्याहार यांमध्यें विशेष फरक दिसून आला नाहीं. म्हणून धार्मिक दिवशीं उपवास किंवा एकदां जेवणें यांनाच मी अधिक महत्त्व देऊं लागलों. शिवाय प्रायश्चित्तासारखें अंमळ कांहीं कारण मिळालें कीं, एक वेळचा उपवास करून टाकीत असें.

यांतूनहि मला असाच अनुभव आला कीं, उपवास वगैरे जेवढ्या अंशीं संयमाचें साधन आहे, तेवढ्याच अंशीं तें भोगाचेंहि साधन होऊं शकतें. त्या दृष्टीनें आहारांतील निरनिराळ्या वस्तू व त्यांचें प्रमाण यांमध्यें फेरफार करूं लागलों. पण एक वस्तु सोडून तिच्याऐवजीं दुसरी घ्यावी तर तिच्यांतून अधिकच गोडी वाटू लागे.

अनुभवानें लक्षांत आलें कीं, माणसानें स्वादासाठीं नव्हे तर शरीरधारणेसाठींच खावें. प्रत्येक इंद्रियाचे व्यापार जेव्हां शरीराच्या हिताच्या दृष्टीनें व शरीरामार्फत आत्मदर्शन करण्याचे दृष्टीनें चालत असतात, तेव्हां त्यांतील इंद्रियसुख शून्यवत् होतें; आणि तेव्हांच इंद्रियें स्वाभाविकपणें वागत आहेत असें म्हणतां येईल.

● ● ●

८५

घरांत सत्याग्रह

जेलचा पहिला अनुभव मला १९०८ सालीं मिळाला. त्या मुदतींत मला दिसून आलें कीं, जेलमध्यें कैद्यांकडून पाळविले जाणारे कित्येक नियम संयमी किंवा ब्रह्मचारी इसमानें स्वखुषीनें पाळण्यासारखे आहेत. उदाहरणार्थ, कैद्यांनीं सूर्यास्तापूर्वीं पांच वाजेपर्यंत जेवून घेतलें पाहिजे. त्यांना चहा किंवा कॉफी मिळत नसे; मीठ खायचें झाल्यास निराळें घ्यायचें. स्वादासाठीं कांहींच खायचें नाहीं.

म्हणून तुरुंगांतून सुटल्यानंतर लगेच मीं तसे फेरफार करून टाकले. होतां होईल तों चहा घेण्याचें बंद केलें आणि संध्याकाळीं लवकर जेवण्याची संवय पाडली, जी आजला स्वाभाविक होऊन गेली आहे.

पण असाहि एक प्रसंग घडला कीं त्यामुळें मीं मिठाचाहि त्याग केला. हा त्याग जवळ जवळ दहा वर्षेंपर्यंत अखंडपणें टिकून राहिला होता. माणसाला मीठ खाणें आवश्यक नाहीं असें मीं वाचलें होतें. ब्रह्मचाऱ्याचा त्यापासून फायदा होईल हें माझ्या लक्षांत आलेंच होतें. ज्याचें शरीर दुबळें असेल त्यानें कडदण खाऊं नये, असें मीं वाचलें होतें; व माझा अनुभवहि तसाच होता. पण तें लगेच सोडूं शकलों नाहीं. दोन्ही वस्तू मला प्रिय होत्या.

शस्त्रक्रियेनंतर कस्तुरबाईचा रक्तस्राव कांहीं काळ बंद झाला होता, पण तो जो परत उलटला तो कांहीं केल्या बंद होईना. निव्वळ पाण्याच्या उपचारांनीं कांहीं होईना. दुसरीं औषधें पाहिजेत असा तिचा आग्रह नव्हता. म्हणून मीं तिची मीठ व कडदण सोडण्याबद्दल विनवणी केली. पुष्कळ समजूत घालून पाहिली, पण ऐकेना. शेवटीं तिनें सांगितलें, "कडदण आणि मीठ सोडायला तुम्हांला कोणीं सांगितलें तर तुम्हीसुद्धां सोडणार नाहीं." मला वाईट वाटलें आणि हर्षहि झाला. माझें प्रेम दर्शविण्याची मला संधि मिळाली. त्या हर्षाच्या भरांत मीं लगेच म्हटलें, "तुझी समजूत चुकीची आहे. मला दुखणें आलें आणि वैद्यानें हीचशी काय पण दुसरी कोणतीहि

वस्तु सोडायला सांगितलें तर अवश्य सोडून देईन. पण तें राहूं दे, मीं कडदण व मीठ एक वर्षांपुरतीं सोडलीं. तूं सोड किंवा न सोड, त्याचा माझ्या निश्चयाशीं संबंध नाहीं. ”

पत्नीला अतिशय पश्चात्ताप झाला. ती उसळून बोलली, “ मला क्षमा करा. तुमचा स्वभाव माहीत असूनहि बोलण्याच्या भरांत बोलून गेलें; आतां मी तर मीठ, कडदण खाणार नाहींच, पण तुम्ही आपला शब्द परत घ्या. ही तर मला बेसुमार शिक्षा केलीत असें म्हटलें पाहिजे. ”

मीं म्हटलें, “ तूं मीठ, कडदण सोडशील तर फारच चांगलें. पण केलेली प्रतिज्ञा मला बदलतां येणार नाहीं. कोणत्याहि निमित्तानें माणसानें संयम पाळला तर त्यापासून त्याला लाभच आहे.”

याला मी सत्याग्रह या नांवानें संबोधूं इच्छितों; आणि माझ्या जीवनांतील मधुर स्मरणांपैकीं हें एक आहे अशी माझी समजूत आहे.

यानंतर कस्तुरबाईची तब्येत खूप सुधारली.

स्वतः माझ्यावर या दोन्ही वस्तूंच्या त्यागाचा परिणाम चांगलाच झाला. वर्ज्य केल्यानंतर मिठावर किंवा कडदणावर वासनाहि कधीं जाईना. इंद्रियांचा शम अधिकाधिक अनुभवितां येऊं लागला आणि मनाला अधिकाधिक संयमनाची उत्कंठा लागली. दोन्ही वस्तू सोडण्यासंबंधीं वैद्यकीय दृष्टीनें दुमत असूं शकेल, पण संयमनाचे दृष्टीनें दोन्ही वस्तूंचा त्याग हितावहच आहे याबद्दल मला बिलकुल शंका नाहीं. भोगी इसमाहून संयमी इसमाचा आहार भिन्न असणार, त्यांचे मार्गच निरनिराळे झाले पाहिजेत. ब्रह्मचर्याचें पालन करूं इच्छिणारे लोक स्वतःची एकंदर राहणी मात्र भोगी इसमाप्रमाणेंच ठेवितात, व त्यामुळें ब्रह्मचर्य-पालन कठिण, कधीं कधीं अगदीं अशक्यच करून घेतात.

● ● ●

संयमाकडे

आतां दिवसेंदिवस ब्रह्मचर्याच्या दृष्टीनेंच आहारांत फेरफार होत गेले. त्यांतील पहिला फेरफार म्हणजे दूध सोडण्याचा. दूध ही इंद्रियविकार उत्पन्न करणारी वस्तु आहे, ही गोष्ट प्रथम मला रायचंदभाईंकडून समजली होती. अन्नाहारासंबंधींचीं इंग्रजी पुस्तकें वाचल्यानंतर तोच विचार दृढ झाला. पण ब्रह्मचर्याचा व्रत म्हणून स्वीकार केला नव्हता तोंपर्यंत दूध सोडण्याचा मुद्दाम संकल्प करूं शकलों नाहीं. शरीरधारणेसाठीं दुधाची जरूरी नाहीं हें तर मला केव्हांपासूनच कळलेलें होतें, पण दूध ही वस्तु चटकन् सुटण्यासारखी नव्हती. इंद्रियदमनासाठीं दूध सोडणें आवश्यक आहे ही गोष्ट माझ्या अधिकाधिक लक्षांत येत होती; त्याच सुमाराला गवळी लोक गाई-म्हशींचा जो छळ करतात, त्यासंबंधींचें कांहीं वाङ्मय कलकऱ्याकडून माझ्याकडे आलें. या वाङ्मयाचा माझ्यावर विलक्षण परिणाम झाला. त्यासंबंधीं मीं मि. कॅलनबॅकबरोबर चर्चा केली. त्यांनीं दूध सोडून देण्याची सूचना केली. मीं त्या सूचनेचा सहर्ष स्वीकार केला; आणि उभयतांनीं टॉलस्टॉय फार्ममध्यें त्याचक्षणीं दूध सोडलें. ही गोष्ट १९१२ सालीं घडली.

एवढ्या त्यागानेंहि मनाचें समाधान झालें नाहीं. दूध सोडल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं फलाहाराचा प्रयोग करण्याचा मीं निश्चय केला. फलाहारामध्येंसुद्धां जें स्वस्तांत स्वस्त मिळेल त्यावरच चालविण्याचा विचार होता. गरिबांतील गरीब मनुष्य ज्या पद्धतीनें राहील त्याच पद्धतीनें राहण्याची आम्हां उभयतांना हौस होती. फलाहार आम्हांला फार सोयीचाहि वाटला.

आहार व उपवास यांचा ब्रह्मचर्याशीं निकट संबंध असल्याचें मीं दर्शविलें असलें तरीही एवढी गोष्ट स्पष्ट आहे कीं, त्याचा मुख्य आधार मनावरच आहे. मलिन मन उपवासानें शुद्ध होत नाहीं. आहाराचा त्याचेवर कांहीं एक परिणाम होत नाहीं. मनाचा मळ हा विचारानें, ईश्वरचिंतनानें आणि अखेरीला ईश्वरप्रसादानेंच निघून जातो.

दूध व धान्य सोडून फलहाराचा प्रयोग सुरू केला, त्याच सुमाराला संयमाच्या दृष्टीनें उपवासहि सुरू केले. यांतहि मि. कॅलनबॅक सामील झाले. स्वतःच्या ब्रह्मचर्यव्रताला बळकटी आणण्यासाठीं मीं एकादशीच्या दिवशीं उपवास करण्याचें ठरविलें. फलाहारी उपवास तर आतां माझा नित्याचाच होऊन बसला होता. म्हणून आतां मीं पाणी घेण्याची तेवढी सूट ठेविली व बाकी पूर्ण उपवास सुरू केले.

माझ्यावर तरी आरोग्याच्या व विषयलोभाच्या दृष्टींनीं उपवासांमुळें चांगलाच परिणाम झाला, असा माझा अनुभव आहे. तथापि मला हेंहि कळतें कीं, उपवास इत्यादींचा असाच परिणाम सर्वांवरच होईल असा अबाधित नियम नाहीं. इंद्रियनिग्रहाच्या हेतूनें केलेल्या उपोषणाचाच संयमाच्या कामीं उपयोग होईल. याचा अर्थ असा कीं, उपवासाच्या मुदतींत विकार दाबण्याची व स्वाद जिंकण्याची सतत भावना असेल तरच त्याचें शुभ फळ मिळेल. उपवास वगैरे संयमी इसमाच्या मार्गांमध्यें साधन या नात्यानें आवश्यक आहेत. पण तेवढ्यानें सर्व कांहीं भागलें असें नाहीं. आणि जर शारीरिक उपवासाबरोबर मनाचा उपवास नसेल तर तो दंभच म्हणावा लागेल व नुकसानकारक होईल.

● ● ●

८७
पंतोजी

दक्षिण आफ्रिकेंतील सत्याग्रह-चळवळींत सत्याग्रही कुटुंबांसाठीं मि. कॅलनबॅक यांच्या देणगींतून टॉलस्टॉय आश्रम नांवाची एक संस्था निर्माण करण्यांत आली होती. टॉलस्टॉय आश्रमामध्यें मुलांमुलींसाठीं शिक्षणाची कांहीं तरी व्यवस्था करणें आवश्यक होतें. निराळे शिक्षक ठेवणें अशक्य होतें, व मला अनावश्यकहि वाटलें. चालू शिक्षणपद्धति मला पसंत नव्हती. योग्य पद्धति कोणती याचा मीं अनुभव मिळविला नव्हता. एवढें समजत होतें कीं, आदर्श स्थितीमध्यें खरें शिक्षण आईबापांच्या हाताखालींच मिळणार.

टॉलस्टॉय आश्रम हें एक कुटुंब होय, व त्यांत पित्याच्या स्थानीं मी आहें; अर्थात् मलाच या नवयुवकांना घडविण्याची जबाबदारी यथाशक्ति उचलली पाहिजे असा मीं विचार केला.

या समजुतीमध्यें पुष्कळ दोष तर होतेच. हे नवयुक माझेपाशीं जन्मापासून नव्हते. प्रत्येकजण निरनिराळ्या तऱ्हेच्या वातावरणांत वाढलेला होता. सगळे एका धर्माचेहि नव्हते.

पण मी हृदयाच्या शिक्षणाला म्हणजे चारित्र्याच्या विकासाला नेहमींच प्रथम स्थान देत आलों आहें. आणि चारित्र्याचें ज्ञान वाटेल त्या वयाच्या व वाटेल त्या वातावरणांत वाढलेल्या मुलांमुलींना, कमीजास्त प्रमाणांत का होईना पण, देतां येईलच असा विचार करून मी मुलांबरोबर पित्याच्या नात्यानें रात्रंदिवस राहत असें. चारित्र्य हाच त्यांच्या शिक्षणाचा पाया असें मानून मी चाललों. पाया पक्का झाला तर बाकीचें मुलें सवड मिळेल त्याप्रमाणें दुसऱ्याची मदत घेऊन किंवा स्वतःच्या बळावरहि, मिळवूं शकतील.

तरी पण अक्षरज्ञान थोडेंबहुत तरी दिलेंच पाहिजे हें मी समजून होतों; म्हणून वर्ग काढले.

शारीरिक शिक्षणाची आवश्यकता मला कळत होती, पण तें शिक्षण त्यांना सहजीं मिळतच होतें.

आश्रमांत नोकर तर नव्हतेच. पायखान्यापासून स्वयंपाकघरापर्यंतचीं सर्व कामें आश्रमवासीयांनींच करावयाचीं होतीं. फळझाडें पुष्कळ होतीं. नवीन लागवड करावयाची होती. स्वयंपाकांत गुंतलेल्यांखेरीज इतर सर्व लहान-मोठ्यांना रोज ठराविक वेळ बगीच्यामध्यें काम करावें लागतच असे. मुलांकडून त्या कामीं भरपूर मदत होई. मोठे खड्डे खणणें, ओझीं वाहून नेणें इत्यादि कामांमध्यें त्यांचीं शरीरें चांगलीं कसून निघत. त्यांना त्या कामाची मौजहि वाटे, आणि हीं कामें असल्यामुळें त्यांना इतर कसरत किंवा खेळ यांची आवश्यकता राहत नसे.

शारीरिक शिक्षणाबरोबर शारीरिक धंद्याचाहि उल्लेख करून टाकतों. सर्वांना कांहीं तरी उपयुक्त धंदा शिकवावयाचा असा बेत होता. त्यासाठीं मि. कॅलनबॅक ट्रेपिस्ट मठामध्यें चपला बनविण्याचें काम शिकून आले. त्यांच्या-

पासून तें मी शिकलों. आणि जीं मुलें हा धंदा शिकायला तयार झालीं त्यांना मीं शिकविलें. आश्रमांत सुतारकाम जाणणारा एक जोडीदार होता त्यामुळें तें कामहि थोडेंथोडें शिकविलें जात असे. स्वयंपाककाम तर बहुतेक सर्व मुलांनीं शिकून घेतलें.

टॉलस्टॉय आश्रमामध्यें प्रथमपासूनच असा रिवाज पाडलेला होता कीं जें काम आम्ही शिक्षक करणार नाहीं तें मुलांकडूनहि करवून घ्यायचें नाहीं. अर्थात् नेहमीं त्यांच्याबरोबर तेंच काम करणारा एक शिक्षकहि राही. त्यामुळें मुलें हौसेनें शिकत.

● ● ●

८८

शिक्षण

पुस्तकी शिक्षण देणें कठिण पडलें; त्या कामाला पुरे पडण्याचीं साधनें माझ्यापाशीं नव्हतीं. मला स्वत:ला इच्छा होती तेवढी फुरसत मिळेना. माझें ज्ञानहि पुरेसें नव्हतें. सबंध दिवसभर शारीरिक काम करून मी थकून जात असें; आणि थोडासा कोठें आराम घ्यायला पाहावें त्याच वेळीं वर्ग घ्यायचे असत.

पुस्तकी शिक्षणासाठीं अधिकांत अधिक तीन तास ठेवलेले होते. प्रत्येक मुलाला त्याच्या मातृभाषेंतूनच शिक्षण द्यायचें असा निर्धार होता. इंग्रजीहि सर्वांना शिकविलें जात असे. त्याखेरीज गुजरातीचें, हिंदु मुलांना संस्कृतचें व सर्वांनाच हिंदीचें थोडथोडें ज्ञान द्यायचें. इतिहास, भूगोल व अंकगणित सर्वांनाच शिकवायचें असा क्रम होता.

साधारणपणें हीं सर्व मुलें निरक्षर व शाळेंत न शिकलेलीं अशींच होतीं. शिकवीत असतांच मला आढळून आलें कीं, मला त्यांना शिकवायचें असें थोडेंच होतें. त्यांचा आळस निवारणें, ते आपण होऊन वाचीत बसतील असें करणें, त्यांच्या अभ्यासावर नजर ठेवणें, हींच कामें विशेष होतीं.

पाठ्यपुस्तकांची उणीव मला कधींच जाणवली नाहीं. माझी अशी समजूत आहे कीं, शिक्षक हाच विद्यार्थ्यांचें पाठ्यपुस्तक असावा. शिक्षकांनीं पुस्तकांतून शिकविलेलें असें फारच थोडें आज माझ्या स्मरणांत राहिलेलें आहे. त्यांनीं स्वमुखानें शिकविलें तें मात्र आजहि आठवतें. मुलें डोळ्यांनीं ग्रहण करतात, त्यापेक्षां कानांनीं ऐकलेलें कमी श्रमांत अधिक ग्रहण करूं शकतात.

विद्यार्थ्यांचीं शरीरें व मनें यांचा विकास करण्यापेक्षां आत्म्याचा विकास करण्याकरितां मला फारच अधिक परिश्रम करावे लागले. प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपल्या धर्माचीं मूलतत्त्वें माहीत असलीं पाहिजेत. आपापल्या धर्मपुस्तकांचें सामान्य ज्ञान त्याला असलें पाहिजे, असें माझें मत असल्यामुळें त्यांना तें ज्ञान मिळेल अशी मीं यथाशक्ति व्यवस्था केली होती. पण हें मी बौद्धिक शिक्षणाचेंच एक अंग समजतों. आत्म्याचें शिक्षण हा एक स्वतंत्रच विषय आहे. आत्म्याचा विकास करणें म्हणजे शील बनविणें, ईश्वराचें ज्ञान मिळविणें, आत्मज्ञान प्राप्त करून घेणें. हें ज्ञान मिळविण्यासाठीं मुलांना मदत खूपच पाहिजे; आणि त्याखेरीज इतर ज्ञान व्यर्थ आहे, हानिकारकहि होण्याचा संभव आहे असें मला वाटत असे.

आत्मज्ञान चतुर्थाश्रमामध्यें मिळवावें असा चुकीचा ग्रह माझ्या ऐकण्यांत आलेला आहे. पण या अमूल्य वस्तूला जे चतुर्थाश्रमापर्यंत थोपवून धरतात त्यांना आत्मज्ञान तर प्राप्त होत नाहींच, पण वार्धक्य व बालपणाची दुसरी परंतु केविलवाणी पुनरावृत्ति मिळते आणि ते पृथ्वीला भारभूत होऊन जगत असतात असाच सार्वत्रिक अनुभव दिसून येतो.

आत्मिक शिक्षण द्यायचें कसें ? मुलांना मी भजनें सांगत असें, नीतीचीं पुस्तकें वाचून दाखवीत असें; पण तेवढ्यावर संतोष होईना. हें ज्ञान पुस्तकांमार्फत देतां यायचेंच नाहीं, असें माझ्या लक्षांत आलें. शारीरिक शिक्षण शरीराच्या कसरतीनें देतां येतें, बौद्धिक शिक्षण बुद्धीच्या कसरतीनें, त्याचप्रमाणें आत्मिक शिक्षणसुद्धां आत्म्याच्या कसरतीनेंच देतां येणार. आत्म्याची कसरत शिक्षकाच्या वर्तनानेंच प्राप्त होणार. म्हणून युवक पाहत असोत किंवा नसोत, सदासर्वदां शिक्षकानें सावधान राहिलें

पाहिजे. मी खोटें वोलत गेलों आणि स्वतःच्या शिष्यांना मात्र सच्चें वनविण्याचा प्रयत्न केला, तर तो व्यर्थच जायचा. मित्रा शिक्षक शिष्यांना शौर्य शिकवूं शकणार नाहीं. व्यभिचारी शिक्षक शिष्यांना संयम कसा शिकविणार ? मीं मनाशीं ठरविलें कीं, मीं माझ्यापाशीं असलेले तरुण व मुली यांना वस्तुपाठरूप होऊन राहिलें पाहिजे. अशा तऱ्हेनें माझे शिष्यच माझे शिक्षक वनले. टॉलस्टॉय आश्रमांतील माझा वहुतेक संयम या मुलांमुलींच्यामुळेंच झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

आश्रमामध्यें एक मुलगा खूप आडदांडपणा करी, खोटें वोले, कुणाला जुमानीत नसे. एके दिवशीं त्यानें फारच दंगा केला. मी फिकीरींत पडलों. विद्यार्थ्यांना मी कधीं शिक्षा करीत नसें. या वेळीं मला फार राग आला. मी त्याच्याकडे गेलों. त्याची समजूत घालावी तर कांहीं केल्या समजूत पटेना. त्यानें मला फसविण्याचाहि प्रयत्न केला. मीं जवळ पडलेला रूळ उचलला आणि त्याच्या दंडावर मारला. मारतांना मी कांपत होतों. विद्यार्थी रडूं लागला त्यानें माझ्यापाशीं माफी मागितली. माझ्या रुळांत त्याला माझें दुःख दिसून आलें. या प्रसंगानंतर तो कधीं माझ्याविरुद्ध गेला नाहीं. पण मला मात्र तो रूळ मारल्याबद्दल अजूनपर्यंत पश्चात्ताप होत आहे. मला धास्ती वाटते कीं, त्याला मारून मीं आत्म्याचें नव्हे तर आपल्या पशुतेचें आविष्करण केलें.

वालकांना मार देऊन त्यांना शिकविण्याची पद्धति मला कधींच पसंत नव्हती. रूळ मारण्याच्या प्रसंगामुळें विद्यार्थ्यांचे वाबतींत शिक्षकाचें कर्तव्य काय, याबद्दल मी अधिक विचार करूं लागलों. त्यानंतर तशाच तऱ्हेचे दोष तरुणांकडून घडले, पण मीं दंडनीतीचा कधींच अवलंब केला नाहीं. अशा तऱ्हेनें दुसऱ्यास ज्ञान देण्याचा प्रयत्न करीत असतांना मला स्वतःलाच आत्म्याच्या गुणधर्मांचें अधिकाधिक ज्ञान होऊं लागलें.

• • •

८९

बऱ्यावाईटांचें एकत्र राहाणें

आश्रमामध्यें कांहीं मुलगे फार आडदांड व नाठाळ होते; कोणी उनाड होते. त्यांच्याच संगतींत माझे तीन मुलगेहि असत; तशाच स्थितींत वाढलेलीं इतर मुलेंहि असत. पण मि. कॅलनबॅकचें लक्ष मात्र तीं उनाड मुलें आणि माझे मुलगे यांनीं एकत्र कसें राहायचें याच गोष्टीकडे होतें. एके दिवशीं ते आवेशानें म्हणाले, " ही तुमची रीत मला बिलकुल पटत नाहीं."

मीं म्हटलें कीं, " माझे औरस मुलगे आणि हे उनाड मुलगे यांच्यामध्यें भेद कसा करावा ? सध्यां दोघांच्याहि बाबत माझी जबाबदारी सारखीच आहे. हे युवक माझ्याच बोलाविण्यावरून येथें आलेले आहेत. मला त्यांना येथेंच ठेविलें पाहिजे अर्थात् मग माझे मुलगेहि त्यांचे बरोबरच राहणार. शिवाय आपण इतरांहून श्रेष्ठ आहों अशा तऱ्हेचा भेदभाव मीं माझ्या मुलांना आज-पासूनच कां शिकवावा ? अशा तऱ्हेचा विचार त्यांच्या डोक्यांत घालणें म्हणजेच त्यांना आडमार्गाला नेणें आहे. सध्यांच्या स्थितींत राहिल्यानें ते चांगले घडून निघतील, बऱ्यावाईटाची परीक्षा आपल्या आपण करूं लागतील. "

या प्रयोगाचा परिणाम अनिष्ट झाला असें म्हणतां येणार नाहीं. माझ्या मुलांचें त्यापासून यत्किंचित्हि नुकसान झालें असें मला वाटत नाहीं. त्यांचा फायदा झालेला तर मला स्पष्ट दिसत होता. आईबापांची योग्य देखरेख असेल तर आपलीं बरींवाईट मुलें एकत्र राहिलीं किंवा शिकलीं तरी त्यापासून चांगल्या मुलांची कसलीच हानि होत नाहीं.

● ● ●

९०

प्रायश्चित्तादाखल उपवास

कित्येक कैदी सुटून गेल्यानंतर टॉलस्टॉय आश्रमामध्यें थोडींच माणसें राहिलीं. तीं बहुतेक फिनिक्सवासी होतीं, त्यामुळें आश्रम फिनिक्सला घेऊन गेलों. फिनिक्समध्यें माझी खूप कसोटी झाली. आश्रमवासीयांना फिनिक्सला पोंचवून मी जोहानिसबर्गला गेलों. जोहानिसबर्गला थोडे दिवस राहतों तोंच दोन व्यक्तींच्या भयंकर पतनाची बातमी मला मिळाली. सत्याग्रहाच्या महान् लढ्यामध्यें कोठेंहि अपयश आल्यासारखें दिसलें तरी त्यानें माझ्या मनाला धक्का बसत नसे. पण या हकीकतीनें माझ्यावर जणुं काय वज्राघात केला. माझ्या हृदयाला मोठी जखम झाली. मीं त्याच दिवशीं फिनिक्सची गाडी पकडली. मि. कॅलनबॅकनीं माझ्याबरोबर येण्याचा आग्रह धरला. पतनाची बातमी मला त्यांच्याकडूनच मिळाली होती.

रस्त्यामध्यें मीं माझा धर्म समजावून घेतला. मला असें वाटलें कीं आपल्या देखरेखीखालीं राहिलेल्यांच्या पतनाबद्दल पालक किंवा शिक्षक कांहीं अंशांनीं तरी जबाबदार आहेत. या प्रसंगाबद्दलची माझी स्वतःची जबाबदारी तर मला स्पष्ट दिसत होती. माझ्या पत्नीनें मला सूचनाहि दिली होती. पण मी स्वभावतः विश्वासावर चालणारा असल्यामुळें मीं तिची सूचना मनावर घेतली नव्हती. शिवाय, माझी अशीहि कल्पना होती कीं, मी जर या पतनाबद्दल प्रायश्चित्त घेतलें, तरच त्या पतितांना मला होणारें दुःख समजून येईल, आणि त्यामुळें त्यांना स्वतःच्या चुकीची जाणीव होईल, व तिच्या गांभीर्याचीहि थोडीबहुत कल्पना होईल; म्हणून मीं सात दिवस उपवास व साडेचार महिने एकाहार असें व्रत घेतलें. कॅलनबॅकनीं स्वतःहि माझ्याबरोबर तें व्रत पाळण्याचा आग्रह धरला. त्यांच्या निर्मळ प्रेमापुढें माझें कांहीं चालेना. एवढा निश्चय केल्याबरोबर मला लगेंच हलकें वाटूं लागलें, मन शान्त झालें. ज्यांचे हातून दोष घडला होता, त्यांचेबद्दलचा राग थंडावला आणि त्यांच्याबद्दल कींवच तेवढी राहिली.

माझ्या उपवासाबद्दल सर्वांना कठिण तर वाटेंलच, पण त्यामुळें वाता-

वरण निर्मळ झालें. पापाचरणाची भयंकरता सर्वांच्या लक्षांत आली, आणि विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांचा आणि माझा संबंध अधिक मजबूत व सरळ झाला.

कांहीं काळानंतर मला चौदा दिवस उपवास करण्याचा प्रसंग आला. त्याचा परिणाम तर अपेक्षेपलीकडे चांगला झाला अशी माझी समजूत आहे.

या प्रसंगावरून माझा असें सिद्ध करण्याचा हेतु नाहीं कीं, शिष्याच्या प्रत्येक दोषाबद्दल नेहमीं शिक्षकानें उपवास वगैरे केलेच पाहिजेत. पण मला वाटतें कीं, कांहीं प्रसंगीं तरी असल्या प्रायश्चित्तादाखल करावयाच्या उपवासांची अवश्य जरूरी आहे. मात्र, त्यासाठीं विवेक व अधिकार पाहिजेत.

• • •

९१
गोखल्यांच्या भेटीस

१९१४ सालीं जेव्हां सत्याग्रहाचा लढा समाप्त झाला, तेव्हां गोखल्यांच्या इच्छेवरून मला इंग्लंडहून स्वदेशीं यायचें होतें, म्हणून जुलै महिन्यामध्यें कस्तुरबाई, कॅलनबॅक व मी अशीं तिघें विलायतला जायला निघालों. सत्याग्रहाच्या लढ्याच्या वेळींच मीं तिसऱ्या वर्गानें प्रवास करण्यास सुरुवात केली होती. अर्थात् समुद्रमार्गानें तिसऱ्या वर्गाचेंच तिकीट काढलें.

मि. कॅलनबॅकना दुर्बिणीचा फार षोक होता. त्यांनीं एक-दोन भारी किंमतीच्या दुर्बिणी बाळगल्या होत्या. त्यासंबंधीं आमच्यामध्यें रोज वाद-विवाद होई. आमच्या आदर्शाला, आम्हांला जो साधेपणा मिळवायचा आहे त्याला, हें शोभत नाहीं असें त्यांना पटवून देण्याचा मी प्रयत्न करीत असें.

एक दिवस आमच्यामध्यें त्यासंबंधीं झणझणीत वाद झाला. मीं म्हटलें, " आमच्यामध्यें हा तंटा होत राहावा यापेक्षां ही दुर्बिण दर्यांत फेंकून दिली आणि तिची वार्ताच सोडून दिली तर किती बरें होईल, नाहीं ? "

मि. कॅलनबॅकनीं लगेच जवाब दिला, " अलबत, ही मोह पाडणारी वस्तु फेंकूनच द्या. "

मीं म्हटलें, " बरें फेंकतोंच तर. "

त्यांनीहि तितक्याच जलदीनें जबाब दिला, " मी खरोखरच म्हणतों कीं अवश्य फेंकून द्या. "

मीं दुर्बिण फेंकून दिली. ती सात एक पौंड किंमतीची होती, पण तिचें मोल तिच्या किंमतीवरूनच करायचें नव्हतें तर मि. कॅलनबॅकच्या तिच्यावरील मोहावरून करायचें होतें. इतकें असूनहि मि. कॅलनबॅकना तिच्याबद्दल कधींहि हळहळ वाटली नाहीं. त्यांच्या-माझ्यामध्यें अशा तऱ्हेचे प्रसंग अनेक वेळां घडत.

आमच्यामधील संबंधांतून आम्हांला रोज नवीन नवीन शिकायला मिळे. कारण कीं आम्ही दोघेहि सत्याला अनुसरूनच चालण्याचा प्रयत्न करीत होतों. सत्याची कांस धरल्यामुळें क्रोध, स्वार्थ, द्वेष इत्यादींचें सहजीं निवारण होत असे. निवारण न झाल्यास सत्यहि हातीं लागत नसे. राग-द्वेषांनीं भरलेला मनुष्य सरळ असूं शकेल; वाणीचें सत्यहि पाळूं शकेल; पण शुद्ध सत्य त्याला लाभणार नाहींच. शुद्ध सत्याचा शोध करणें म्हणजे रागद्वेषासारख्या द्वंद्वांतून पूर्ण मुक्ति मिळविणें होय.

आम्हीं प्रवास सुरू केला त्या वेळीं मला उपवास संपवून फारसा काळ झाला नव्हता. मला पुरेशी शक्तिहि आली नव्हती. आगबोटींत मी रोज डेकवर येरझारा घालून व्यायाम करून भरपूर खाण्याचा व खाल्लेलें पचविण्याचा प्रयत्न करीत असें. पण तसतसें माझ्या पायाच्या पोटरींत अधिकाधिक दुखूं लागलें. विलायतला पोंचल्यानंतर माझें हें दुखणें वाढलेंच. विलायतेंत डॉ. जीवराज मेहतांची ओळख झाली. त्यांना उपवासाची आणि पायांच्या दुखण्याची हकीकत सांगितली. तेव्हां ते म्हणाले, " तुम्ही जर थोडे दिवस पूर्ण विश्रांति घेतली नाहीं, तर पाय कायमचे लुले होऊन राहतील, असा संभव आहे. " तेव्हांच माझ्या लक्षांत आलें कीं, दीर्घ उपोषण करणाऱ्यानें गेलेली शक्ति तावडतोब परत मिळविण्याचा किंवा फार खाण्याचा लोभ करणें बरें नाहीं. उपोषण करतांना जपावें लागतें, त्याहून तें सोडतांना अधिक जपावें लागतें. संयमहि उपोषण सोडतांनाच अधिक करावा लागत असावा.

इंग्लंडच्या खाडीला पोंचतों तों महायुद्ध सुरू झाल्याची वातमी मिळाली. आम्ही ६ ऑगस्टला विलायतला पोंचलों.

● ● ●

९२

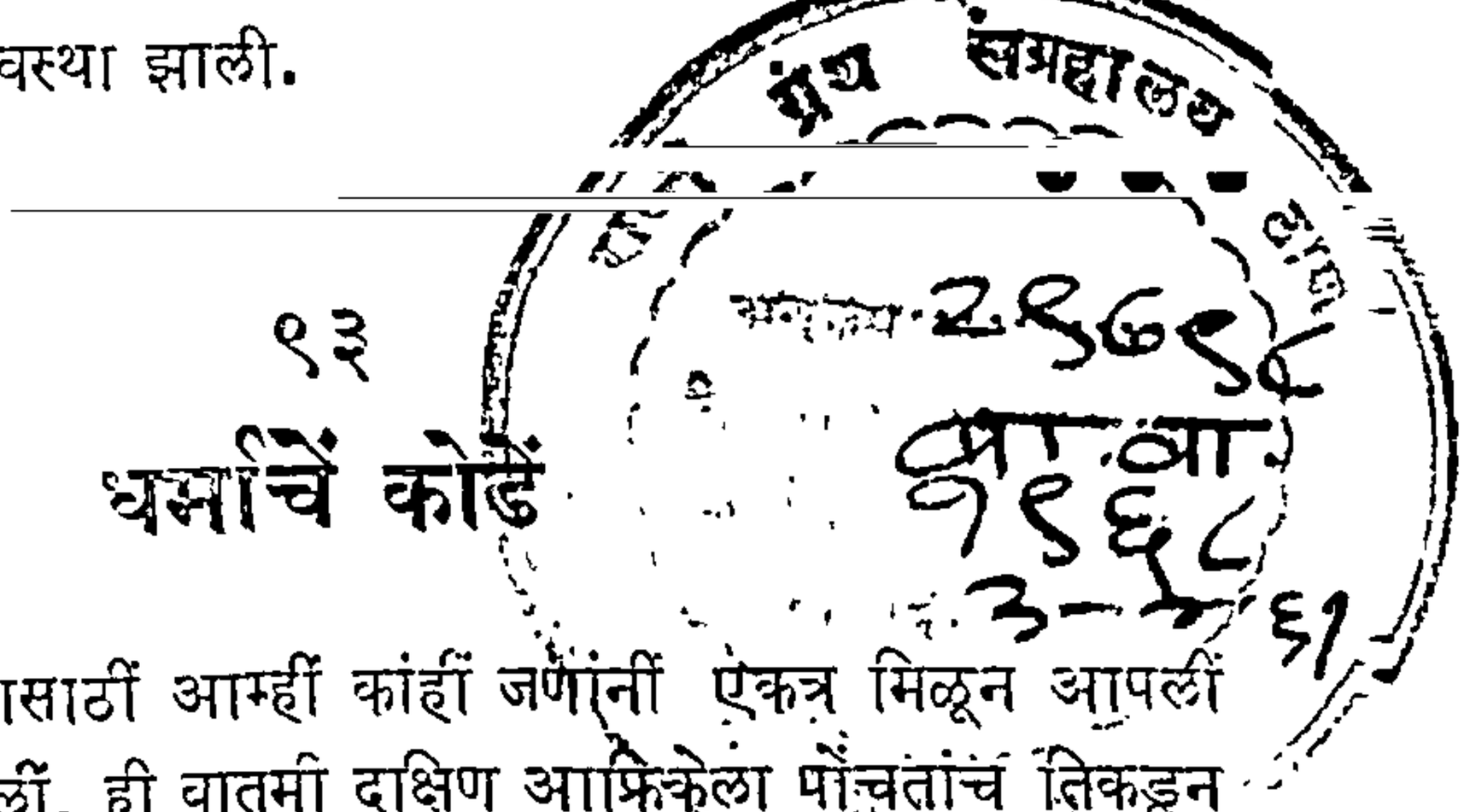
महायुद्धांत भाग

विलायतला पोंचतों तों बातमी मिळाली कीं, गोखले तर पॅरिसमध्यें अडकून पडले आहेत; ते केव्हां येतील तें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. त्यांना भेटल्याखेरीज स्वदेशीं जायचें नव्हतें. तोंपर्यंत करायचें काय? लढाईच्या बाबतींत माझें कर्तव्य काय? तुरुंगांतील माझे जोडीदार व सत्याग्रही असे सोराबजी अडाजाणिया विलायतेंतच बॅरिस्टरीचा अभ्यास करीत होते. त्यांच्यामार्फतीनें डॉक्टर जीवराज मेहता इत्यादि विलायतेंत राहणाऱ्या हिंदी लोकांची एक सभा बोलाविली व त्यांच्यापुढें मीं आपलें विचार मांडले. माझें असें मत होतें कीं, विलायतेंत राहणाऱ्या हिंदी लोकांनीं लढाईमध्यें स्वत:चा वांटा उचलला पाहिजे. याविरुद्ध त्या सभेमध्यें पुष्कळ युक्तिवाद झाले. मला आमची स्थिति निव्वळ गुलामगिरीची आहे असें वाटत नव्हतें. माझी अशी समजूत होती कीं, जर इंग्रजांमार्फत व त्यांच्या साह्यानें आपण आपली स्थिति सुधारण्याची इच्छा करीत असूं तर, आपण त्यांच्या अडचणींच्या वेळीं त्यांना मदत करूनच स्थिति सुधारून घेतली पाहिजे. राज्यपद्धति सदोष असली तरी आज जशी ती मला असह्य वाटते तशी त्या वेळीं वाटत नव्हती. पण ज्याप्रमाणें त्या पद्धतीवरील माझा विश्वास आज उडून गेलेला आहे, व त्यामुळें मी आज इंग्रजी सत्तेला मदत करणार नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्यांचा तेव्हांहि राज्यपद्धतीवरूनच नव्हे तर अंमलदारांवरूनहि विश्वास उडून गेला होता, ते मदत करायला कसे तयार व्हावेत?

प्रजेची मागणी जोरानें पुढें मांडून आपल्या स्थितीमध्यें सुधारणा करवून घेण्याबद्दल आग्रह धरण्याची हीच वेळ आहे, अशी त्यांची समजूत होती. उलट माझी समजूत अशी होती कीं, इंग्रजांच्या आपत्तीची वेळ ही आपल्या मागण्या करण्याची वेळ नव्हे, लढाई चालू असल्या मुदतींत आपल्या मागण्या तहकूब करणें यांतच शिष्टाचार व दीर्घदृष्टि हीं दोन्ही आहेत. त्यामुळें मीं माझा सल्ला कायम ठेवला आणि ज्यांना नांवें नोंदावयाचीं असेल त्यांनीं नोंदवावीं असें सुचविलें. नोंदाविलेल्या नांवांची संख्या भरपूर झाली.

या बाबतींत मीं लॉर्ड क्र्यू यांना पत्र लिहिलें, आणि हिंदी लोकांची मागणी स्वीकारली जावी यासाठीं जखमी शिपायांची शुश्रूषा करण्याचें शिक्षण घेण्याची आवश्यकता असेल तर तें घेण्याची इच्छा व तयारी व्यक्त केली. लॉर्ड क्र्यू यांनीं हिंदी लोकांची मागणी स्वीकारली.

जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याचें प्राथमिक शिक्षण घेण्यास सुरुवात झाली. सहा आठवड्यांचा छोटा अभ्यासक्रम होता. आम्ही सुमारें ८० जण या मुद्दाम काढलेल्या वर्गांत सामील झालों. परीक्षा घेण्यांत आली; तींत एकच जण नापास झाला. पास झालेल्यांना आतां सरकारकडून ब्वाईत वगैरे शिकविण्याची व्यवस्था झाली.

९३

धर्माचें कोडें

लढाईत काम करण्यासाठीं आम्हीं कांहीं जणांनीं एकत्र मिळून आपलीं नांवें सरकारकडे पाठविलीं, ही वार्तमी दक्षिण आफ्रिकेला पोंचतांच तिकडून मला दोन तारा आल्या. एक तार पोलाकची होती. तींत विचारलें होतें, "तुमचें हें कार्य तुमच्या अहिंसा तत्त्वाच्या विरुद्ध नाहीं काय?"

अशा तऱ्हेची तार येणार असें कांहींसें मला वाटलेंच होतें. कारण कीं ह्या विषयाची मीं 'हिंद-स्वराज्या' मध्यें चर्चा केली होती; आणि दक्षिण आफ्रिकेमध्यें तर ह्या विषयाची चर्चा निरंतर होतच असे.

खरें पाहतां ज्या विचारसरणीला अनुसरून मीं बोअर युद्धामध्यें पडलों होतों त्याच विचारसरणीचा उपयोग या वेळींहि केला होता. युद्धामध्यें भाग घेणें याचा अहिंसा तत्त्वाशीं मेळ बसत नाहीं हें मला पूर्णपणें कळत होतें. पण कर्तव्याचें ज्ञान हें दिव्याच्या प्रकाशाप्रमाणें नेहमींच स्पष्ट नसतें. सत्याच्या पुजाऱ्याला अनेक वेळां गोतेंहि खावे लागतात.

अहिंसा ही व्यापक वस्तु आहे. आपण हिंसेच्या वणव्याच्या मध्यभागीं सांपडलेले पामर प्राणी आहों. 'जीवो जीवस्य जीवनम्' हें वचन खोटें

नाहीं. मनुष्य एक क्षणभरहि बाह्य हिंसेशिवाय जगूं शकत नाहीं. पाणी पितां, बसतां, उठतां, सर्व क्रिया करतांना, इच्छा असो वा नसो, थोडी तरी हिंसा तो करीतच असतो. त्या हिंसेमधून सुटण्याचा तो महाप्रयास करीत असेल, त्याची भावना केवळ दयेचीच असेल, तो सूक्ष्मांत सूक्ष्म जंतूंचाहि नाश इच्छीत नसेल, आणि यथाशक्ति त्याला बचाविण्याचाच प्रयत्न करीत असेल, तर तो अहिंसेचा पुजारी होय. त्याच्या हरएक कार्यामध्यें नेहमीं वाढता संयम राहील; त्याची करुणावृत्ति निरंतर वाढत जाईल. पण कांहीं झालें तरी कोणीहि देहधारी बाह्य हिंसेपासून सर्वथैव मुक्त होऊं शकत नाहीं.

आणखी असें कीं अहिंसेचा पायाच अद्वैतभावना आहे. आणि जर प्राणिमात्रच अभिन्न आहेत तर एकाच्या पापाचा परिणाम दुसऱ्यावर होणारच; त्यामुळेंहि मनुष्य हिंसेपासून सर्वथैव मुक्त राहूं शकत नाहीं. समाजांत वावरणारा मनुष्य इच्छा नसतांहि समाजाच्या हिंसेंत भागीदार बनतोच. दोन प्रजांमध्यें जेव्हां युद्ध होतें, तेव्हां अहिंसा मान्य करणाऱ्या व्यक्तीचें कर्तव्य तें युद्ध थांबविण्याचें आहे. तें कर्तव्य जो करूं शकत नसेल, ज्याच्यामध्यें विरोध करण्याची शक्ति नसेल, ज्याला विरोध करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला नसेल, त्यानें लढाईच्या कामांत भाग द्यावा; आणि भाग घेत असतांहि त्या कर्मांतून स्वतःला, स्वतःच्या देशाला, त्याचप्रमाणें जगाला सोडविण्याचा त्यानें मनःपूर्वक प्रयत्न करावा.

इंग्रजी राज्यामार्फत माझी, म्हणजे माझ्या देशबांधवांची, स्थिति सुधारण्याची माझी इच्छा होती. अर्थात् जर मला त्या सत्तेशीं संबंध ठेवायचा असेल, त्या सत्तेच्या निशाणाखालीं राहायचें असेल, तर एक तर मीं युद्धाचा उघड उघड विरोध करून, जोंपर्यंत त्या सत्तेची युद्धनीति बदलणार नाहीं तोंपर्यंत, सत्याग्रहाच्या शास्त्राप्रमाणें तिच्यावर बहिष्कार घातला पाहिजे, किंवा त्या सत्तेचे जे कायदे मोडण्यासारखे असतील त्यांचा सविनय भंग करून तुरुंगाचा रस्ता पकडला पाहिजे. नाहींपेक्षां मीं तिच्या युद्धकार्यामध्यें भाग घेत राहूनच त्या कार्याचा विरोध करण्याची शक्ति व अधिकार हीं मिळविलीं पाहिजेत. तेवढी शक्ति माझ्यामध्यें नव्हती; अर्थात् मला युद्धांत भाग घेण्याखेरीज दुसरा मार्ग नाहीं असें मीं ठरविलें.

अहिंसेच्या दृष्टीनें हातांत बंदूक धरणारा व त्याला मदत करणारा यांच्यामध्यें मला तरी भेद दिसत नाहीं. लष्करांत जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यास जाणारा मनुष्य युद्धाच्या जबाबदारींतून मोकळा राहूं शकत नाहीं.

पोलाक यांची तार आल्यानंतर मीं त्यासंबंधीं कांहीं मित्रांशीं चर्चा केली. माझ्या वरील विचारांची सयुक्तिकता मी त्या वेळींहि सर्व मित्रांना पटवून देऊं शकलों नव्हतों. प्रश्न सूक्ष्म आहे; त्यांत मतभेदाला जागा आहे. सत्याबद्दल आग्रह राखणाऱ्या इसमानें केवळ रूढीला वश होऊनच कोणतेंहि कार्य करूं नये, त्यानें स्वतःच्या विचारांनाच हट्टानें चिकटून राहूं नये, आपले विचार चुकीचे असणेंहि शक्य आहे, ही जाणीव नित्य बाळगावी, आणि चुका लक्षांत येतांच येतील त्या अडचणी पत्करूनहि त्या कबूल कराव्या, व प्रायश्चित्तहि भोगावें.

• • •

९४

सत्याग्रहाची चुणूक

अशा तऱ्हेनें कर्तव्य म्हणून मी युद्धांत पडलों खरा; पण त्यांत जातीनिशी भाग घेण्याचें माझ्या नशिबीं नव्हतें, एवढेंच नव्हे तर असल्या नाजुक वेळींहि सत्याग्रह करण्याची पाळी आली.

आमचीं नांवें मंजूर होऊन नोंदलीं गेल्यानंतर आमची कवाईत पुरी करून घेण्यासाठीं एक अंमलदार नेमण्यांत आला. आमची सर्वांची समजूत अशी होती कीं, तो अंमलदार लढाईचें शिक्षण देण्यापुरताच आमचा अधिकारी होता; इतर सर्व बाबतींत तुकडीचा प्रमुख मी होतों. माझ्या जोडीदारांबद्दल मी जबाबदार होतों, व माझ्याबद्दल ते जबाबदार होते; म्हणजेच अंमलदारानें सर्व काम माझ्यामार्फतच चालवायचें अशी आमची समजूत होती. सोराबजी फार चतुर होते. त्यांनीं मला बजावलें, "भाई, पाहा, हा मनुष्य आपली सुलतानगिरी चालवूं पाहात आहे असें दिसतें. आम्हांला त्याची हुकुमत नको. पण आणखीहि ते तरुण आलेले आहेत ना,

तेहि आमच्यावर हुकूम चालवायलाच आलेले असावे असें दिसतें.” सोराबजींनीं सांगितलें तें माझ्याहि ध्यानांत आलें होतें.

तेवढ्या मुदतींत माझ्या फांसळ्यांत खूप दुखूं लागलें. यामुळें अखेरीस मला अंथरूण धरावें लागलें.

अंमलदारानें स्वतःचा अंमल गाजविला त्यानें स्पष्ट सांगून टाकलें कीं, सर्व बाबतींत मीच तुमचा अधिकारी आहें. सोराबजी माझ्यापाशीं येऊन थडकले. त्यांचें म्हणणें ऐकून मी अंमलदाराकडे गेलों. माझ्याकडे आलेल्या सर्व तक्रारी त्याच्यापाशीं सांगितल्या. माझें म्हणणें त्याला पटेना. त्यानें मला सांगितलें कीं, तुकडीनें अधिकारी निवडणें ही गोष्टच लष्करी नियमांच्या विरुद्ध आहे.

आम्हीं सभा भरविली. सत्याग्रहाचे गंभीर परिणाम सांगितले. बहुतेक सर्वांनीं सत्याग्रहाच्या शपथा घेतल्या. आमच्या सभेनें असा ठराव केला कीं, सध्यांच्या अधिकाऱ्यांना दूर करण्यांत आलें नाहीं, व तुकडीला नव्या अधिकाऱ्याची निवड करण्यास मिळाली नाहीं तर, आमच्या तुकडीनें कवाइतीला व छावणीला जाणें बंद करावें

मीं अधिकाऱ्याला एक पत्र लिहून माझी पूर्ण नापसंती व्यक्त केली. अंमलदारावर त्याचा कांहीं एक परिणाम झाला नाहीं. त्यानंतर मीं हिंदी प्रधानांना सर्व हकीकत कळविली. आमच्यामध्यें पुष्कळ पत्रव्यवहार झाला.

अंमलदारानें धाकदपटशा दाखवून व युक्तिप्रयुक्तीनें आमच्यांत फूट पाडली. कित्येकजण, त्यांनीं शपथा घेतल्या होत्या तरीहि, शक्तीला किंवा युक्तीला बळी पडले. इतक्यांतच नेटली हॉस्पिटलमध्यें कल्पनेपलीकडे जखमी शिपाई येऊन पडले, व त्यांच्या शुश्रूषेसाठीं आमच्या सबंध तुकडीची जरूरी पडली. अंमलदारानें फोडले होते तेवढे नेटलीला गेले, पण बाकीचे गेले नाहींत. हें इंडिया ऑफिसला रुचलें नाहीं. मीं तर अंथरुणाला खिळलेला होतों, पण तुकडींतील मंडळींच्या भेटी होतच होत्या. मि. रॉबर्टस्‌चा व माझा चांगला परिचय झाला होता. ते मला समक्ष भेटायला आले व बाकीच्यांनाहि नेटलीला पाठविण्याबद्दल त्यांनीं आग्रह केला. त्यांनीं निराळी तुकडी म्हणून जावें अशी त्यांची सूचना होती. “ नेटली हॉस्पिटलमध्यें

तर त्या तुकडीला तेथील अधिकाऱ्याच्या हुकुमांत राहावयाचें आहे, त्यामुळें त्यांची मानहानि व्हायची नाहीं, सरकारला त्यांच्या जाण्यानें संतोष होईल; आणि मोठ्या प्रमाणांत येऊन पडलेल्या जखमी लोकांची शुश्रूषाहि होईल." मला व माझ्या जोडीदारांना ही सूचना आवडली, आणि राहिलेले विद्यार्थीहि नेटलीला गेले. मीच एकटा दांत चावीत अंथरुणांत पडून राहिलों.

९९

दुखण्यावर इलाज

फांसळ्यांचें दुखणें उमटलें त्या वेळीं गोखले इंग्लंडांत येऊन दाखल झाले होते. मी व कॅलनबॅक नेहमीं त्यांचेकडे जात असूं.

माझें दुखणें हा एक चर्चेचा विषय होऊन बसला. माझे आहाराचे प्रयोग चालूच होते. त्या वेळचा माझा आहार म्हणजे भुईमूग, कच्चीं व पिकीं केळीं, लिंबें, जितुनचे तेल, टोमॅटो, द्राक्षें वगैरेंचा असे. दूध, धान्य, कडदण वगैरे मी बिलकुल घेत नसें. माझी शुश्रूषा जीवराज मेहता करीत होते, त्यांनीं दुधाचा व धान्य खाण्याचा फार आग्रह केला. गोखल्यांच्यापर्यंत फिर्याद गेली. फलाहाराच्या माझ्या तरफदारीबद्दल त्यांना विशेष मान वाटत नव्हता. प्रकृति टिकविण्यासाठीं डॉक्टर सांगतील तें व्यावें असा त्यांचा आग्रह होता.

गोखल्यांचा आग्रहाचा शब्द मोडणें माझ्या जिवावर आलें. मीं विचारासाठीं चोवीस तासांची मुदत मागून घेतली आणि कॅलनबॅक यांच्याबरोबर चर्चा केली. पण माझें मींच काय तें अंतर्नादाचा कानोसा घेऊन ठरवायचें होतें.

गोखल्यांच्या प्रेमाखातर तत्त्वहानि कितीशी पत्करावी, किंवा शरीररक्षणासाठींहि असले प्रयोग कितीसे बाजूला सारावे हा प्रश्न होता. म्हणून मीं असा निश्चय केला कीं, त्या प्रयोगांपैकीं जेवढा भाग धार्मिक दृष्टीनें केलेला होता, तेवढ्याला चिकटून राहायचें व इतर सर्व बाबतींत डॉक्टर

सांगतील तसें करावयाचें. दूध वर्ज्य करण्यामध्यें धर्मभावना मुख्य होती. त्यामुळें दुधाच्या त्यागाला चिकटून राहायचेंच असा निश्चय करूनच मी सकाळीं उठलों.

संध्याकाळीं गोखल्यांना भेटायला गेलों. त्यांनीं लगेच प्रश्न केला आणि मीं हळूच जबाब दिला, " मी सर्व कांहीं करीन, पण एका गोष्टीचा मात्र आपण आग्रह करूं नये. दूधदुभतें किंवा मांसाहार मात्र मी घेणार नाहीं. तें न घेतल्यामुळें शरीर गळून पडणार असेल तर त्याला पडूं देण्यामध्येंच धर्म आहे, असें मला तरी वाटतें. " माझा हा अखेरचा निर्णय आहे असें पाहून त्यांनीं मला आग्रह करण्याचें सोडून दिलें आणि माझ्या वृत्तीप्रमाणें डॉक्टरांना सूचना दिली.

फांसळ्यांतील दुःख दूर होईना, त्यामुळें मी विवंचनेंत पडलों.

आहारांत फेरफार करून रोग बरे करणारे डॉ. ॲलिनसन यांना मी सन १८९० मध्यें भेटलों होतों. त्यांना मीं बोलाविलें. ते आले. त्यांनीं माझा आहार ठरवून दिला आणि दुसऱ्या कित्येक सूचना केल्या. तें सर्व केल्यामुळें तब्येत कांहींशी सुधारली. डॉक्टर ॲलिनसननीं दुसऱ्या भेटींत आहारांत बदल केला. हा बदल मला अधिक मानवला.

पण दुखणें साफ नाहींसें झालें नाहीं; काळजी घ्यायला पाहिजे होती. डॉ. मेहता वरचेवर येऊन तपासून जातच असत. ' मी सांगतों तसें कराल तर आतां तुम्हांला बरें करतों.' हें पालुपद नेहमीं त्यांच्या तोंडीं असायचेंच.

मधून मधून लेडी सिसिलिया रॉबर्ट्स माझ्या समाचाराला येत. एके दिवशीं मि. रॉबर्ट्स माझ्याकडे आले; व त्यांनीं मला स्वदेशीं जाण्याचा आग्रह केला. " या स्थितींत तुमचें नेटलीला कधींच जाणें होणार नाहीं. कडाक्याची थंडी तर अजून पुढेंच पडायची आहे. तुम्ही आतां स्वदेशीं चला, आणि तेथें बरे व्हा. तोंपर्यंत लढाई चालू असली तर मदत करण्याचे अनेक प्रसंग तुम्हांला मिळतीलच, नाहीं तर तुम्ही येथें केलेंत तेंहि कांहीं कमी नव्हे, असें मला वाटतें. "

मीं ही सल्ला मान्य करून स्वदेशीं येण्याची तयारी केली.

● ● ●

९६

निघालों

मि. कॅलनबॅक जर्मन होते म्हणून त्यांना हिंदुस्थानांत येण्याची परवानगी मिळाली नाहीं. त्यांच्या वियोगाचें दुःख मला तर झालेंच, पण माझ्यापेक्षांहि त्यांना तें अधिक झालें असें मला दिसलें.

आम्हीं तिसऱ्या वर्गाचीं तिकिटें मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण पी. ॲण्ड ओ. च्या आगबोटींत तिसऱ्या वर्गाचें तिकीट मिळेना म्हणून तीं दुसऱ्या वर्गाचीं काढावीं लागलीं.

डॉ. मेहतांनीं शरीर मीड्स् प्लास्टरच्या पट्टीनें बांधून काढलें होतें; आणि ती पट्टी तशीच्या तशीच ठेवण्यास सांगितलें होतें. मी तें दोन दिवस तर सहन केलें, पण अधिक वेळ सहन होईना. म्हणून बरीचशी मेहनत करून ती पट्टी सोडवून काढली आणि स्नान करण्याची सवलत घेतली. आहार मुख्यतः सुक्या व ताज्या फळांचाच करून टाकला. तब्येत दिवसें-दिवस सुधारत चालली, आणि सुएझच्या कालव्यापर्यंत पोंचेतों पुष्कळच चांगली झाली. ही जी सुधारणा झाली ती शुद्ध व समशीतोष्ण हवेमुळेंच असें मीं ठरविलें.

थोडक्याच दिवसांत आम्ही मुंबईला पोंचलों. १९०५ सालींच परत येण्याची अपेक्षा होती, त्या ठिकाणीं दहा वर्षांनीं परत येऊं शकलों, त्यामुळें मला फार आनंद झाला. मुंबईत गोखल्यांनीं सभा-संमेलनादिकांची व्यवस्था करून ठेवलीच होती. त्यांची तब्येत फार नाजुक होती. तरीहि ते मुंबईला आले होते. त्यांची भेट घेऊन, त्यांच्या जीवनामध्यें समाविष्ट होऊन, माझ्या डोक्यावरील भार खालीं उतरवून देण्याचा बेत करून मी मुंबईला आलों होतों पण विधात्यानें निराळाच योगायोग रचून ठेवला होता.

• • •

९७

माझी वकिली

माझ्या वकिलीच्या वेळची किंवा वकील या नात्यानें आलेल्या अनुभवांचीं स्मरणें इतकीं कांहीं आहेत कीं त्यांचेंच एक पुस्तक होऊन जाईल. पण कित्येक जीं सत्यासंबंधींच आहेत, तीं देणें कदाचित् अनुचित होणार नाहीं.

वकिलीच्या धंद्यांत मीं कधीं असत्याचा आश्रय केलेला नाहीं; आणि वकिलीचाहि मोठा भाग केवळ सेवेसाठींच अर्पिलेला होता, व त्याच्याबद्दल मी खर्चापलीकडे कांहींहि घेत नसें. कित्येक वेळां खर्चहि स्वतः करीत असें.

वकिलीच्या धंद्यांत खोटें बोलल्याशिवाय चालायचेंच नाहीं, असें मी विद्यार्थिदशेंत असतांनाहि ऐकत असें. मला तर खोटें बोलून प्रतिष्ठाहि मिळवायची नव्हती, किंवा धनहि कमवावयाचें नव्हतें. त्यामुळें त्या गोष्टीचा माझ्या मनावर परिणाम होत नसे.

दक्षिण आफ्रिकेमध्यें याची कसोटी अनेकवार झाली. मला कळत असे कीं प्रतिपक्षाचे साक्षीदार पढविलेले आहेत, आणि मीं अशिलांना किंवा साक्षीदारांना खोटें बोलण्यास यत्किंचित् उत्तेजन दिलें तरी माझ्या अशिलांचा जय होईल. पण मी नेहमींच हा मोह बाजूला सारीत असें. माझ्या मनांतहि नेहमीं असेंच असे कीं, अशिलाचा पक्ष जर खरा असेल तर त्याचा जय व्हावा आणि खोटा असेल तर पराजय व्हावा. फी घेते वेळीं फीचा दर कधींहि जयापजयानुसार नक्की केल्याचें मला स्मरत नाहीं. अशील हरो किंवा जिंको; मी तर नेहमीं मेहनतानाच घेत असें. जय झाला तरीहि तेवढ्याचीच अपेक्षा असे. अशिलाला सुरुवातीलाच सांगून टाकीत असें कीं, "तुमचा पक्ष खोटा असेल तर माझ्याकडे येऊंच नका." शेवटीं माझा लौकिक असा पसरला कीं खोटे खटले माझ्यापाशीं येतच ना.

वकिली करीत असतेवेळीं मीं आणखी एक संवय पाडली होती कीं, माझें अज्ञान मी अशिलांपासूनहि लपवून ठेवीत नसें किंवा वकिलांपासूनहि

लपवीत नसें. जेथें म्हणून माझी मति चालेनाशी होई तेथें मी अशिलांना इतर वकिलांकडे जायला सांगत असें किंवा मला ठेवायचेंच असल्यास अधिक अनुभवी वकिलाचा सल्ला घेऊन काम चालवायला सांगत असें. ह्या प्रांजलपणामुळें मी अशिलांचें अगाध प्रेम व विश्वास संपादूं शकलों.

ह्या विश्वासाचा व प्रेमाचा सार्वजनिक कार्यांमध्यें मला परिपूर्ण उपयोग झाला.

दक्षिण आफ्रिकेमध्यें वकिली करण्यांत हेतु केवळ लोकसेवा हाच होता. या सेवेसाठींहि मला लोकांचा विश्वास संपादन करणें आवश्यक होतें. थोर मनाच्या हिंदी बांधवांनीं मीं पैसे घेऊन केलेल्या वकिलीलाहि सेवाच मानलें; आणि मीं जेव्हां त्यांना त्यांच्या हक्कासाठीं तुरुंगवासाचीं दुःखें सहन करण्याचा सल्ला दिला, तेव्हां त्यांच्यापैकीं अनेकांनीं तो सल्ला ज्ञान-पूर्वक मान्य करण्यापेक्षां माझ्यावरील त्यांच्या श्रद्धेमुळेंच व माझ्यावरील त्यांच्या प्रेमाला वश होऊनच मान्य केला. शेंकडों लोक पक्षकार होते, त्याऐवजीं मित्र झाले, सार्वजनिक सेवेमध्यें माझे सच्चे जोडीदार बनले, आणि माझ्या खडतर जीवनाला त्यांनीं रसमय करून सोडलें.

• • •

९८

पहिला अनुभव

मी स्वदेशीं येण्याच्या पूर्वीच फिनिक्सपैकीं जी मंडळी परत हिंदुस्थानला यावयाची होती ती येऊन पोंचली होती. मीं त्यांना अँड्रयूझना भेटून ते सांगतील त्याप्रमाणें करण्यास लिहिलें होतें.

त्यांना प्रथम कांगडी गुरुकुलामध्यें ठेवण्यांत आलें. तेथें श्रद्धानंदजींनीं त्यांची स्वतःच्या मुलांप्रमाणें काळजी घेतली. त्यानंतर त्यांना शान्तिनिकेतन-मध्यें ठेवण्यांत आलें. तेथें कविराज व त्यांचें मंडळ यांनीं त्यांचेवर तितक्याच प्रेमाची वृष्टि केली.

मी मुंबई बंदरीं उतरलों तोंच मला खबर मिळाली कीं सध्यां हें कुटुंब शान्तिनिकेतनमध्यें आहे. म्हणून गोखल्यांची भेट घेऊन तिकडे लवकर जाण्याची मला उत्कंठा लागलेली होती.

मुंबईमध्यें माझा सन्मान झाला, त्याच प्रसंगीं मला एक छोटासा सत्याग्रह करावा लागला. मि. पेटिटच्या घरीं माझ्यासाठीं संमेलन भरविण्यांत आलें होतें. तेथें तर मला गुजरातीमध्यें जबाब देण्याची हिंमत झालीच नाहीं. त्या महालामध्यें व डोळे दिपविणाऱ्या भपक्यामध्यें गिरमिट्या मजुरांच्या सहवासांत राहून आलेल्या मला खेडवळासारखें वाटूं लागलें. आजच्या माझ्या पोषाखाच्या मानानें त्या वेळीं मी घालीत असलेला अंगरखा, फेटा वगैरे पोषाख सुधारलेला म्हणतां येईल; तरी पण मी त्या अलंकृत समाजामध्यें निराळाच दिसत होतों. पण तेथें मीं माझें कसेंबसें भागविलें, आणि फिरोजशा मेहतांच्या कुशीचा आश्रय घेतला.

गुजरात्यांची निराळी सभा झालीच. ती सभा कोणाकोणाची होणार यासंबंधीं थोडीशी माहिती मीं मिळविली होती. मि. जिना हेहि गुजरातीच;

अर्थात् तेहि त्या सभेला हजर होते. त्यांनीं आपलें थोडक्यांत पण मधुर भाषण इंग्रजीमध्यें केलें. इतर भाषणेंहि बहुतेक इंग्रजींतच झालीं. माझी बोलण्याची पाळी आली, तेव्हां मीं गुजरातींतच उत्तर दिलें. गुजराती व हिंदुस्थानी याबद्दल मला वाटणारा जिव्हाळा मीं थोडक्याच शब्दांत व्यक्त केला; व गुजराती लोकांच्या सभेंत इंग्रजीचा उपयोग करण्याबद्दलचा आपला नम्र विरोध नमूद केला. गुजरातींतून उत्तर देण्याचें धाडस मीं केलें त्याचा कोणी भलताच अर्थ केला नाहीं, व सर्वांनीं माझा विरोध सहन केला हें पाहून मला समाधान वाटलें.

अशा तऱ्हेनें मुंबईत दोन एक दिवस राहून व प्राथमिक अनुभव मिळवून गोखल्यांच्या आज्ञेवरून मी पुण्यास गेलों.

• • •

९९

पुण्यास

पुण्यांत गोखले व सोसायटीचे सभासद यांनीं मला प्रेमामृतानें न्हाऊं घातलें. गोखल्यांची फार इच्छा होती कीं मींहि सोसायटीमध्यें दाखल व्हावें. माझी तर इच्छा होतीच. पण सभासदांचें मत पडलें कीं सोसायटीचे आदर्श व त्यांची काम करण्याची रीत माझ्या रीतीहून भिन्न आहे, त्यामुळें मीं सभासद होणें योग्य होईल कीं काय याबद्दल त्यांना शंका वाटत होती.

मीं स्वतःची कल्पना त्यांना कळविली होती. मी सोसायटीचा सभासद झालों किंवा न झालों तरी माझ्या मनांतून एक आश्रम काढून त्यांत फिनिक्समधील सहवासी मंडळीला घेऊन राहावयाचें होतें. मी गुजराती असल्यामुळें गुजरातद्वाराच सेवा करण्याची माझ्यापाशीं जास्त शक्ति असणार ह्या समजुतीनें गुजरातमध्येंच कोठें तरी स्थिर होण्याची माझी इच्छा होती. गोखल्यांना हा विचार पसंत पडला व ते म्हणाले,

" तुम्ही अवश्य तसें करा. सभासदांबरोबरच्या चर्चेचा निकाल कसाहि

लागो, पण तुम्हांला आश्रमासाठीं लागणारें द्रव्य तुम्हीं माझ्यापासूनच घ्यायचें आहे. मी तो माझाच आश्रम समजणार.”

माझें हृदय फुलून गेलें. पैसे गोळा करण्याच्या कामांतून बरी मोकळीक झाली असें म्हणून मीं फार आनंद मानला; आणि यापुढें मला स्वतःच्या जबाबदारीवर चालावें लागणार नाहीं, तर प्रत्येक अडचणीमध्यें मला मार्ग-दर्शक मिळणार या विश्वासामुळें माझ्या डोक्यावरील मोठा भार खालीं उतरला, असें मला वाटलें.

● ● ●

१००
धमकी म्हणजे ?

माझ्या वडील बंधूंच्या विधवा पत्नीला व इतर कुटुंबी जनांना भेटण्या-साठीं राजकोटला व पोरबंदरला जायचें होतें, म्हणून मुंबईहून तिकडे गेलों.

मुंबई ते काठेवाड तिसऱ्या वर्गांतून जायचें होतें. ह्या प्रवासांत फेटा व अंगरखा म्हणजे नसता बोजा असें मला वाटलें. फक्त सदरा, धोतर व आठ दहा आण्यांची काश्मिरी टोपी एवढाच पोषाख केला होता. असला पोषाख वापरणाऱ्याची गणना गरिबांतच होणार. त्या वेळीं विरमगांव कीं वढवाण येथें प्लेगमुळें तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंची तपासणी होत असे; माझ्या अंगांत थोडासा ताप होता. तपासणी करणाऱ्या अंमलदारानें मला राजकोटांत डॉक्टरला भेटण्याचा हुकूम केला आणि नांव नोंदून घेतलें.

वढवाण स्टेशनवर तेथील लोकसेवक म्हणून प्रसिद्ध असलेले शिंपी मोतीलाल भेटायला आले होते. त्यांनीं माझ्यापाशीं विरमगांवची जकात-तपासणी व तिच्यापायीं होणारे तापत्रय यांचें वर्णन केलें; मीं त्यांना थोडक्यांत जबाब दिला,

“ तुम्हीं तुरुंगांत जायला तयार आहां ? ”

त्यांनीं फारच दृढतापूर्वक उत्तर दिलें, “ आम्ही अवश्य तुरुंगांत जाऊं; पण तुम्हीं आमचें नेतृत्व स्वीकारलें पाहिजे. ”

मोतीलाल माझ्या नजरेंत भरले. मागाहून त्यांच्याशीं माझा परिचय झाला. सत्याग्रहाश्रम स्थापन झाला, तेव्हां दर महिन्याला ते आश्रमांत थोडे दिवस तरी हजेरी देऊन जायचेच. मुलांना शिवणकाम शिकवीत आणि आश्रमाचें शिवण्याचें काम करून जात. विरमगांवची गोष्ट तर माझ्यापाशीं रोज काढीत असत. या मोतीलालना दुखण्यानें भर तारुण्यामध्यें उचलून नेलें.

राजकोटला पोंचल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी पूर्वी मिळालेल्या हुकुमाप्रमाणेंच इस्पितळांत हजर झालों. तेथें मी अपरिचित नव्हतों. डॉक्टर खजिल झाले; ते त्या तपासणी करणाऱ्या अंमलदाराच्या नांवानें चरफडूं लागले. मला त्यांत रागावण्याचें कारणच दिसेना. अमलदारानें आपलें कर्तव्यच बजावलें होतें.

काठेवाडांत मी जेथें जेथें हिंडलों, तेथें तेथें विरमगांवच्या जकाततपासणीपायीं होणाऱ्या तापत्रयासंबंधीं तक्रारी कानांवर आल्या.

त्याबाबत हातीं आले तेवढे कागदपत्र वाचले. मुंबई सरकारबरोबर पत्रव्यवहार चालविला. सेक्रेटरींना भेटलों. लॉर्ड विलिंग्डननाहि भेटलों. त्यांनीं सहानुभूति दर्शविली, पण दिल्लीच्या चेंगटपणाबद्दल तक्रार केली.

मीं वरिष्ठ सरकारबरोबर पत्रव्यवहार चालविला. जेव्हां मला लॉर्ड चेल्म्सफर्डना भेटण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां, म्हणजे जवळ जवळ दोन वर्षांच्या पत्रव्यवहारानंतर, दाद मिळाली. थोडक्याच दिवसांत जकात रद्द झाल्याची नोटीस मीं वर्तमानपत्रांत वाचली.

हा विजय म्हणजे सत्याग्रहाचें मंगलाचरण असें मी तरी समजलों. मुंबई सरकारच्या सेक्रेटरींनीं बगसरामध्यें मीं केलेल्या भाषणांतील सत्याग्रहाच्या उल्लेखाबद्दल विचारलें, " तुम्हांला ही धमकी नाहीं वाटत ? आणि अशा तऱ्हेनें बलवान् सरकार धमकीला थोडीच भीक घालणार आहे ? "

मीं प्रत्युत्तर दिलें, " ही धमकी नव्हे, हें लोकशिक्षण आहे. लोकांना आपल्या दुःखाचें निराकरण करण्याचे सर्व रास्त मार्ग दाखवून देणें माझ्यासारख्याचें कर्तव्य आहे. ज्या राष्ट्राला स्वतंत्रता पाहिजे असेल, त्या राष्ट्रापाशीं स्वतःच्या संरक्षणाचा अंतिम इलाज असणें आवश्यक आहे.

सामान्यपणें असले इलाज हिंसक असतात. सत्याग्रह हें शुद्ध अहिंसक शस्त्र आहे. त्याच्या उपयोग व त्याची मर्यादा दाखवून देणें मी स्वतःचा धर्म समजतों. इंग्रज सरकार शक्तिमान् आहे, याबद्दल मला शंका वाटत नाहीं. पण सत्याग्रह हें सर्वश्रेष्ठ शस्त्र आहे, याविषयीं मला शंका नाहीं. ”

सुज्ञ सेक्रेटरींनीं आपलें डोकें हालविलें, व ते म्हणाले, “ काय तें दिसेलच. ”

● ● ●

१०१

शांतिनिकेतन

राजकोटहून मी शांतिनिकेतनला गेलों. तेथील शिक्षक व विद्यार्थी यांनीं माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. स्वागताच्या विधीमध्यें साधेपणा, कला व प्रेम यांचें सुंदर मिश्रण होतें.

येथें माझ्या मंडळाला उतरण्यास स्वतंत्र जागा देण्यांत आली होती. मगनलाल गांधी त्या मंडळाची काळजी घेत असत; व फिनिक्स आश्रमाच्या सर्व नियमांचें बारकाईनें स्वतः पालन करीत आणि इतरांकडून करवून घेत. त्यांनीं स्वतःचें प्रेम, ज्ञान व उद्योग यांच्यामुळें आपला सुवास शांतिनिकेतनामध्यें पसरविला असल्याचें मला आढळून आलें.

माझ्या स्वभावानुरूप मी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यांत मिसळून गेलों, आणि अंगमेहनतीसंबंधीं चर्चा करूं लागलों. पगारी आचाऱ्याऐवजीं शिक्षक आणि विद्यार्थीच स्वतःचा स्वयंपाक करून घेतील तर चांगलें होईल ही गोष्ट मीं तेथील शिक्षकांपुढें मांडली. कित्येकांना प्रयोग फार आवडला. मुलांना नवीन गोष्ट, मग ती कसलीहि असली तरी, आवडायचीच; त्या न्यायानुरूप हीहि आवडली व प्रयोग सुरू झाला. ही गोष्ट कविश्रींपुढें मांडली असतां शिक्षकांची अनुमति असेल तर हा प्रयोग आपल्याला तर अवश्य आवडेल असा त्यांनीं स्वतःचा अभिप्राय दिला. त्यांनीं विद्यार्थ्यांना सांगितलें, “ यांत स्वराज्याची गुरुकिल्ली आहे. ”

पण मेहनतीचें काम सव्वाशें विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांनाहि एकदम झेंपण्यासारखें नव्हतें; त्यामुळें रोज चर्चा होई. कित्येकजण थकून जात.

अखेरीला कित्येक कारणांमुळें हा प्रयोग बंद झाला. माझी समजूत आहे, कीं या जगद्विख्यात संस्थेनें हा प्रयोग थोडक्या मुदतीपुरता चालविल्यानेंहि कसलेंच नुकसान झालेलें नाहीं. माझा इरादा शान्तिनिकेतनमध्यें कांहीं काळपर्यंत राहण्याचा होता. पण विधात्यानें मला बळजबरीनें ओढून नेलें. मी एक आठवडाभर राहिलों असेन नसेन इतक्यांत पुण्याहून गोखल्यांच्या मृत्यूची तार आली. शान्तिनिकेतन शोकामध्यें बुडून गेलें. सर्वजण माझ्याकडे येऊन हळहळूं लागले. मंदिरामध्यें मुद्दाम सभा भरविण्यांत आली. मी त्याच दिवशीं पुण्यास निघालों. पत्नी व मगनलाल यांस बरोबर घेतलें. बाकी सर्वजण शान्तिनिकेतनामध्यें राहिले.

अँड्रूझ बरद्वानपर्यंत माझ्याबरोबर आले होते. त्यांनीं मला विचारलें, "तुम्हांला हिंदुस्थानांत सत्याग्रह करण्याचा प्रसंग येईल असें वाटतें का? आणि वाटत असेल, तर केव्हां? त्याची कांहीं कल्पना येते का?"

मीं उत्तर दिलें, "याचें उत्तर देणें कठिण आहे. मला एक वर्षपर्यंत तर कांहीं करायचेंच नाहीं. गोखल्यांनीं माझ्याकडून वचन घेतलें आहे, कीं एक वर्षपर्यंत मीं भ्रमण करावें, कोणत्याहि सार्वजनिक प्रश्नासंबंधीं मत निश्चित करूं नये, किंवा बोलून दाखवूं नये. हें वचन मी अक्षरशः पाळणार आहें. त्यानंतरसुद्धां मला कोणत्याहि प्रश्नावर बोलण्यासारखें असेल तरच मी बोलणार आहें. यावरून पांच वर्षेंपर्यंत सत्याग्रह करण्याचा प्रसंग येईल असें मला वाटत नाहीं."

• • •

१०२

माझा प्रयत्न

पुण्याला पोंचल्यानंतर उत्तरक्रिया वगैरे आटोपून सोसायटीचा योगक्षेम यापुढें कसा चालवावा आणि मी सोसायटींत दाखल व्हावें किंवा नाहीं, या प्रश्नाच्या चर्चेला आम्ही सर्वजण लागलों. गोखल्यांची आज्ञा किंवा इच्छा असेल त्याप्रमाणें करायचें एवढेंच माझें काम होतें. ही स्थिति मला पसंत होती. भारतवर्षरूपी तुफानी समुद्रामध्यें माझ्या आयुष्याचें तारूं ढकलतांना मला कोणी सुकाणूदार पाहिजे होता, आणि गोखल्यांसारखा सुकाणूदार मिळाल्यावर मला कसलीच धास्ती नव्हती.

आतां मला वाटूं लागलें, कीं मीं सोसायटींत दाखल होण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे. गोखल्यांच्या आत्म्याची अशीच इच्छा असणार असें मला वाटे. मी संकोच न धरतां व दृढपणें त्या प्रयत्नाला लागलों. पण सभासदांमध्यें त्या बाबतींत मतभेद असल्याचें माझ्या नजरेला आलें.

आमची सर्व चर्चा मित्रत्वाच्या नात्यानें व केवळ सिद्धान्तांना अनुसरून चाललेली होती. पुष्कळ चर्चा झाल्यानंतर आम्ही आपापल्या ठिकाणीं गेलों. सभासदांनीं अखेरचा निर्णय करण्याचें पुढील सभेवर टाकलें.

घरीं जात असतां मी विचारांच्या भोंवऱ्यांत सांपडलों. सोसायटींत बहुमतानें दाखल होण्याचा प्रसंग आला तर तसें दाखल होणें इष्ट म्हणतां येईल का ? ही माझी गोखल्यांबद्दलची निष्ठा म्हणतां येईल का ? माझ्याविरुद्ध मत पडलें तर त्यामुळें सोसायटीची स्थिति बिकट करण्याला मीच कारण झालों असें नाहीं का होणार ? मला स्पष्ट दिसून आलें, कीं सोसायटीच्या सभासदांमध्यें जोंपर्यंत मला दाखल करण्याबद्दल मतभेद असेल, तोंपर्यंत माझा मींच दाखल होण्याचा आग्रह सोडून दिला पाहिजे; तेणेंकरूनच विरुद्ध पक्षाची नाजुक स्थितींत पडण्यापासून सुटका होईल, आणि त्यानेंच सोसायटी व गोखले यांच्याबद्दलचें माझें कर्तव्य मीं केलें असें होईल. अंतरात्म्यांत हा निर्णय होतांच मीं श्री. शास्त्री यांना पत्र लिहिलें, कीं त्यांनीं मी दाखल होण्याचा विचार करण्याकरितां सभा भरवूंच नये. सोसायटीमध्यें दाखल

होण्यासंबंधींचा माझा अर्ज परत घेऊनच मी सोसायटीचा खराखुरा सभासद झालों.

अनुभवानें आतां मला दिसतें, कीं मी सोसायटीचा रीतसर सभासद झालों नाहीं हें ठीकच झालें; व सभासदांनीं माझ्या सभासदत्वाला केलेला विरोध योग्य होता. लौकिक दृष्टीनें मी तिचा सभासद नसेना का, पण आध्यात्मिक दृष्टीनें मी सभासद आहेंच. लौकिक संबंधापेक्षां आध्यात्मिक संबंध अधिक मौल्यवान् आहे. आध्यात्मिक संबंधाखेरीज लौकिक संबंध हा प्राणाशिवायच्या देहाप्रमाणें होय.

● ● ●

१०३
कुंभ

मला डॉक्टर प्राणजीवन मेहता यांना भेटण्यासाठीं रंगूनला जावयाचें होतें. तिकडे जातांना कलकत्त्यामध्यें श्री. भूपेंद्रनाथ वसूंच्या निमंत्रणावरून मी त्यांच्याकडे उतरलों होतों. येथें बंगाली शिष्टाचाराची परमावधि झाली. त्या वेळीं मी फलाहारच करीत असें. जेवढी म्हणून सुकीं किंवा ताजीं फळें कलकत्त्यांत मिळण्यासारखीं होतीं, तेवढीं सगळीं एकत्र करण्यांत आलीं होतीं. माझ्या जोडीदारांसाठीं अनेक तऱ्हांचीं पक्कानें शिजविलेलीं होतीं. त्यांतील प्रेम व शिष्टाचार मला कळत होतीं. परंतु एक दोन पाहुण्यांसाठीं सर्व घर सबंध दिवस गुंतलेलें राहावें हें मला असह्य वाटलें. माझ्या हातीं या विटंबनेंतून निसटून जाण्याचा इलाज नव्हता.

रंगून येथेंसुद्धां माझ्या फलाहाराचा खटाटोप नेहमींच्या मानानें फाजीलच होता. मीं खाण्याच्या जिनसांवर कांहींसा निर्बंध घातला होता, पण पदार्थ अमुक इतकेच खायचे असा मीं नियम केलेला नव्हता; त्यामुळें पुष्कळ प्रकारचीं फळें येत, त्यांना मी हरकत घेत नसें. अधिक प्रकार असले म्हणजे डोळ्यांना व जिभेला बरें वाटे. खाण्याची वेळ वाटेल ती असे. मला स्वतःला लवकर आटपून घेणें पसंत असे. पण रात्रीचे आठ-नऊ तर सहज वाजत.

या म्हणजे १९१५ सालीं हरिद्वारला कुंभमेळा होता. त्याला जाण्याची मला फारशी इच्छा अशी नव्हती; पण मला महात्मा मुनशीरामजींच्या दर्शनाला जावयाचेंच होतें. कुंभमेळ्याचे प्रसंगीं गोखल्यांच्या सेवकसमाजानें एक मोठी तुकडी पाठविली होती. त्या कामीं मदत करायला मीं माझ्या तुकडीलाहि घेऊन जावें असें ठरलें होतें. मगनलाल गांधी शान्तिनिकेतनामध्यें असलेल्या तुकडीला घेऊन माझ्यापूर्वीच हरिद्वारला जाऊन पोंचले होते. मी रंगूनहून परत आल्यानंतर त्यांना जाऊन मिळालों.

शान्तिनिकेतनमध्यें आम्हांला दिसून आलें होतें, कीं भंगीकाम करणें हाच आमचा हिंदुस्थानांत खास धंदा होऊन बसणार. पायखान्यासाठीं डॉ. देव यांनीं खड्डे खणविले होते. या खड्ड्यांमध्यें पडणारा मळ वरचेवर मातीनें झांकून काढण्याचें व ते इतर तऱ्हांनीं साफ राखण्याचें काम फिनिक्सच्या तुकडीनें आपल्याकडे घ्यावें ही माझी मागणी डॉक्टर देव यांनीं आनंदानें मान्य केली. ही सेवा करण्याची मागणी करणारा मी, पण ती प्रत्यक्ष करण्याची जबाबदारी उचलणारे मगनलाल गांधी.

माझा धंदा बहुतांशीं तंबूमध्यें बसून 'दर्शन' देणें आणि अनेक यात्रेकरू येत त्यांच्याबरोबर धर्मासंबंधीं व तसलीच चर्चा करणें हाच होऊन बसला. दर्शन देतां देतां मी बेजार झालों. त्यांतून एका मिनिटाचीसुद्धां फुरसत मिळत नसे. तंबूमध्येंहि कोठेंहि एक क्षणभरसुद्धां मला निवान्त बसायला मिळत नसे. दक्षिण आफ्रिकेमध्यें जी कांहीं सेवा घडूं शकली तिचा एवढा खोल परिणाम साऱ्या भरतखंडभर झाल्याचें हरिद्वारमध्येंच माझ्या अनुभवाला आलें.

जात्याच्या दोन पेडांमध्यें सांपडून चुराडा व्हावा त्यांतली माझी स्थिति झाली. अनोळखी ठिकाणीं तिसऱ्या वर्गाचा उतारू म्हणून कष्ट भोगायचे, आणि जेथें उतरावें तेथें दर्शनार्थी लोकांच्या प्रेमानें गांजलें जायचें. दोहोंपैकीं कोणती स्थिति अधिक करुणाजनक असेल तें सांगणें पुष्कळ वेळां मला कठिण वाटलें आहे.

या वेळीं माझ्यामध्यें हिंडण्याफिरण्याची शक्ति पुरेशी होती. त्यामुळें मी खूप भटकूं शकलों. या भ्रमणामध्यें लोकांच्या धर्मभावनेपेक्षां त्यांचा बावळट-पणा, चंचलता, पाखंड व अव्यवस्था हींच माझ्या अधिक प्रत्ययाला आलीं.

साधूंचें तर पेंवच फुटलें होतें. ते फक्त मालपुवा व खीर खायलाच्च जन्मास आले असावे असें दिसलें. तेथें मी पांच पायांची गाय पाहिली. मला तर आश्चर्य वाटलें. पण अनुभवी माणसांनीं माझें अज्ञान लवकरच दूर केलें.

कुंभाचा दिवस येऊन ठेपला. माझ्या दृष्टीनें ती धन्य घडी होती. मी हरिद्वारला गेलों तो यात्रेच्या भावनेनें गेलों नव्हतों. तीर्थक्षेत्रांना पवित्रतेच्या अपेक्षेनें जाण्याचा मोह मला कधींच वाटलेला नाहीं. पण सतरा लाख माणसें सगळीं पाखंडी असणें शक्य नाहीं. त्यांतील असंख्य माणसें पुण्य कमाविण्या-साठीं, आत्मशुद्धि प्राप्त करण्यासाठीं आलेलीं आहेत याबद्दल मला बिलकुल शंका नव्हती. अशा प्रकारची श्रद्धा आत्म्याला कोठपर्यंत उन्नत करीत असते तें सांगणें अशक्य नाहीं तरी कठिण तर आहेच.

रात्रीं अंथरुणांत पडल्यापडल्या मी विचारसागरामध्यें मग्न झालों. चारी बाजूंना पसरलेल्या या पाखंडामध्यें हे असले पवित्र आत्मेहि आहेतच. ईश्वराच्या दरबारांत ते शिक्षेस पात्र गणले जाणार नाहींत. हरिद्वारमध्यें अशा प्रसंगीं येणें हेंच जर पाप असेल, तर उघडपणें विरोध करून कुंभाच्या दिवशीं तरी हरिद्वारचा त्याग करणें माझें कर्तव्य होतें. तेथें येण्यामध्यें व कुंभाच्या दिवशीं राहण्यामध्यें जर पाप नसेल तर माझें कर्तव्य कोणतें तरी कडक व्रत घेऊन चालू पापाचें प्रायश्चित्त करणें, आत्मशुद्धि करणें हेंच होय. माझें सारें जीवनच व्रतांवर आधारलेलें आहे, म्हणून मीं कसलें तरी कडक व्रत घेण्याचा निश्चय केला. कलकत्ता व रंगून येथें माझ्या निमित्तानें यजमानांना पडलेल्या अनावश्यक त्रासाचें मला स्मरण झालें. म्हणून मीं आहाराच्या वस्तूंची संख्या मर्यादित करण्याचें व अंधार पडण्यापूर्वीं जेवण आटोपण्याचें व्रत घेण्याचा निश्चय केला. मीं चोवीस तासांत पांचांहून अधिक वस्तू न खाण्याचें व रात्रींचें जेवण वर्ज्य करण्याचें व्रत घेऊन टाकलें. या व्रतामध्यें एकहि पळवाट ठेवावयाची नाहीं असा निश्चय केला. या व्रतानें माझी चांगली कसोटी केली आहे. पण कसोटी केली त्याचप्रमाणें त्यानें माझें ढालीप्रमाणें संरक्षणहि चांगल्या तऱ्हेनें केलें आहे. या व्रतामुळें माझें आयुष्य वाढलें आणि अनेक वेळां मी आजारांतून बचावून गेलों अशी माझी समजूत आहे.

● ● ●

लक्ष्मण झूला

पहाडाप्रमाणें दिसणाऱ्या महात्मा मुनशीरामजींच्या दर्शनाला व त्यांचें गुरुकुल पाहायला गेलों, तेव्हां मला भरपूर शांति मिळाली. महात्म्यांनीं माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. गुरुकुलामध्यें औद्योगिक शिक्षण सुरू करण्याच्या आवश्यकतेसंबंधानें रामदेवजी व इतर शिक्षक यांच्याबरोबर भरपूर चर्चा केली. गुरुकुल लगेच सोडून जाणें माझ्या जिवावर आलें.

लक्ष्मण झूलाची स्तुति मीं खूप ऐकली होती. माझ्या मनांतून तेथपर्यंत पायीं जायचें होतें. त्यामुळें एक टप्पा हृषीकेशचा व दुसरा लक्ष्मण झूलाचा होता.

हृषीकेशमध्यें पुष्कळ संन्यासी भेटण्यास आले. त्यांच्यापैकीं एकाला माझ्या राहणीबद्दल बरीच जिज्ञासा वाटली. त्यांना माझ्या डोक्यावर शेंडी व गळ्यांत जानवें दिसलें नाहीं. त्याचें त्यांना वाईट वाटलें व ते म्हणाले,

" तुम्ही आस्तिक आहां. असें असून तुम्हीं जानवें व शेंडी ठेवीत नाहीं, याचें आमच्यासारख्यांना वाईट वाटतें. हीं दोनहि हिंदु धर्माचीं बाह्य चिन्हें आहेत; तीं प्रत्येक हिंदूनें धारण करणें आवश्यक आहे. "

मीं म्हटलें, " जानवें तर मी घालणार नाहीं, असंख्य हिंदु जें घालीत नसतांहि हिंदुच समजले जातात, तें मीं घालावें अशी आवश्यकता मला दिसत नाहीं. शिवाय जानवें धारण करणें म्हणजे दुसरा जन्म घेणें; म्हणजेच आपण इरादापूर्वक शुद्ध होणें, ऊर्ध्वगामी होणें. सध्यां हिंदुसमाज व हिंदुस्थान पतितावस्थेमध्यें आहेत; अशा स्थितींत जानवें घालण्याचा आपल्याला अधिकार तरी कोटें आहे? हिंदुसमाज अस्पृश्यतेचा मळ काढून टाकील, उच्चनीचपणाची भावना विसरून जाईल, अंगीं खिळून राहिलेले इतर दोष काढून टाकील, चारी बाजूंना पसरलेले अधर्म--पाखंड दूर करील, तेव्हां मग त्याला जानव्याचा अधिकार प्राप्त होणार असेल तर होवो. यासाठीं जानवें वापरण्यासंबंधींचें तुमचें म्हणणें मला पटत नाहीं. पण शेंडीसंबंधींच्या तुमच्या सांगण्याचा मला अवश्य विचार केला पाहिजे.

ती मी ठेवीतच होतों. मीं ती लज्जा व भय यांमुळेंच कापून टाकली आहे. ती ठेवणें आवश्यक आहे असें मला दिसतें. माझ्या सोबत्यांबरोबर मी ह्या गोष्टीचा विचार करीन. ”

जानव्यासंबंधींचें माझें म्हणणें स्वामींना रुचलें नाहीं. जेथें बाह्य चिन्हाचेंच स्तोम वाढलें असेल, किंवा आपल्या धर्माला इतर धर्मांपासून वेगळा करून दाखविण्यासाठींच त्याचा उपयोग होत असेल तेव्हां तें त्याज्य ठरतें. सध्यां जानव्यामुळें हिंदुधर्माची उन्नति होत असलेली मला दिसत नाहीं. त्यामुळें मी त्यासंबंधीं उदासीन आहें.

शेंडी काढल्याबद्दल माझी मलाच लाज वाटत होती. त्यामुळें तिच्या-संबंधीं सोबत्यांबरोबर चर्चा करून ती ठेवण्याचा मीं निश्चय केला.

हृषीकेश व लक्ष्मण झूला येथील सृष्टिसौंदर्य मला फार आवडलें. आमच्या पूर्वजांची निसर्गाची कला ओळखण्याची शक्ति व कलेला धार्मिक स्वरूप देण्यांत त्यांनीं दाखविलेला दूरदर्शीपणा यांचेबद्दल मनामध्यें अत्यादर उत्पन्न झाला.

पण माणसांची कृति पाहून मात्र मनाला समाधान वाटलें नाहीं. हरिद्वारमध्यें त्याचप्रमाणें हृषीकेशमध्यें लोक रस्ते व गंगेचा सुंदर कांठ घाणेरडा करून टाकीत होते. गंगेचें पवित्र पाणी कलुषित करण्याचाहि त्यांना संकोच वाटत नव्हता.

लक्ष्मण झूलाला जातांना लोखंडी झुलता पूल पाहिला. हा पूल नैसर्गिक वातावरणाशीं विजोड दिसत होता आणि कसासाच वाटत होता. यात्रेकरू लोकांच्या या पुलाची चावी सरकारच्या स्वाधीन करण्यांत यावी हें त्या वेळच्या माझ्या राजनिष्ठेलाहि असह्य झालें.

• • •

१०५

आश्रमाची स्थापना

सत्याग्रहाश्रमाची स्थापना २९ मे १९१५ रोजीं झाली.

मी अहमदाबादवरून पुढें जात असतां पुष्कळ मित्रांनीं मला अहमदाबाद पसंत करण्यास सांगितलें व आश्रमाचा खर्च आपणच पुरा पाडण्याचें त्यांनीं वचन दिलें. घर शोधून देण्याचेंहि त्यांनीं कबूल केलें.

अहमदाबादवर माझी दृष्टि होतीच. मी गुजराती असल्यामुळें गुजराती भाषेमार्फतच देशाची अधिकांत अधिक सेवा करूं शकेन अशी माझी समजूत होती. अहमदाबाद एकेकाळीं हातमागांचें मोठें केंद्र असल्यामुळें चरख्याचें काम येथेंच अधिक चांगल्या तऱ्हेनें चालेल अशी पण समजूत होती. गुजरातची राजधानी असल्यानें येथील धनाढ्य लोकांकडून पैशाची मदतहि होऊं शकेल ही आशासुद्धां होतीच.

अहमदाबादच्या मित्रांबरोबर चर्चा होत असतांना अस्पृश्यांचा प्रश्न निघाला होता मीं स्पष्टपणें सांगून टाकलें होतें कीं, जर एखादा लायक अंत्यज बंधु आश्रमांत येऊं इच्छिणारा भेटला तर मी त्याला अवश्य घेईन.

घराचा तपास करतां मला अहमदाबादमध्यें राहवून घेणाऱ्यांमध्यें श्री. जीवनलाल बॅरिस्टर प्रमुख होते. त्यांचेंच कोचरबमध्यें असलेलें घर भाड्यानें घेण्याचें ठरलें.

आश्रमाला नांव काय द्यावयाचें हा प्रश्न लगेच उपस्थित झाला. मित्रांबरोबर विचार केला. आम्हांला तर सत्याची पूजा, सत्याचा शोध करावयाचा होता; त्याचाच आग्रह धरावयाचा होता आणि दक्षिण आफ्रिकेमध्यें ज्या पद्धतीचा उपयोग मीं केला तिचीच ओळख भारतवर्षांमध्यें करून द्यायची होती, आणि तिची शक्ति कोठपर्यंत पोंचूं शकते तें पाहायचें होतें. त्यासाठीं मी व माझ्या सोबत्यांनीं 'सत्याग्रहाश्रम' हें नांव पसंत केलें. त्यामध्यें सेवा व सेवेची पद्धति या दोहोंचेंहि दिग्दर्शन सहजींच होत होतें.

• आश्रम चालविण्यासाठीं नियमावलि तयार करून तिच्यावर अभिप्राय मागविले. सर गुरुदास बानर्जींना नियमावलि आवडली, पण त्यांची अशी

सूचना होती, कीं व्रतामध्यें नम्रपणाच्या व्रताला स्थान दिलें पाहिजे. नम्रपणाचा अभाव मला ठिकठिकाणीं जाणवत होता खरा; पण नम्रपणाला व्रतामध्यें स्थान दिल्यानें नम्रता ही नम्रता राहतच नाहीं अशी शंका वाटत होती. नम्रतेचा पुरा अर्थ तर शून्यता होय. इतर व्रतें हीं शून्यता प्राप्त करण्याचीं साधनें आहेत. शून्यता ही मोक्षाची स्थिति आहे. मुमुक्षूच्या किंवा सेवकाच्या प्रत्येक कार्यामध्यें जर नम्रता-निरभिमानता—नसेल तर तो मुमुक्षु नव्हे, सेवक नव्हे. तो स्वार्थी होय, अहंकारी होय.

• • •

१०६
कसोटी

आश्रम अस्तित्वांत येऊन थोडेसे महिनेहि लोटले नाहींत इतक्यांतच मीं आशाहि केली नव्हती अशा तऱ्हेची आमची कसोटी झाली. भाई अमृतलाल ठक्कर यांच्याकडून पत्र आलें, ' एक गरीब व प्रामाणिक अंत्यज-कुटुंब आहे. त्याची इच्छा तुमच्या आश्रमांत येऊन राहण्याची आहे. त्यांना घ्याल का ? '

मीं चपापलों तर खराच. सोबत्यांना पत्र वाचून दाखविलें. त्यांनीं पत्राबद्दल समाधान व्यक्त केलें. तें कुटुंब आश्रमाचे नियम पाळण्यास तयार असलें तर त्याला दाखल करण्याची तयारी भाई अमृतलाल ठक्कर यांस कळविली.

दूदाभाई, त्यांच्या पत्नी दानीबेन आणि रांगती अंगावरची लक्ष्मी अशीं तिघेंजण आलीं.

साहाय्यक मित्रमंडळामध्यें खळबळ उडाली. पैशाची मदत बंद पडली. बहिष्कारासंबंधीं अफवा माझ्या कानांवर येऊं लागल्या. मीं सोबत्यांबरोबर विचार करून ठेवलाच होता कीं, ' आपल्यावर बहिष्कार पडला आणि आपल्यापाशीं कसलीच मदत राहिली नाहीं, तरीहि यापुढें आतां आपल्याला

अहमदाबाद सोडून चालणार नाहीं. अंत्यजवाड्यांत जाऊन त्यांच्यावरोबर राहूं व जें कांहीं मिळेल तेवढ्यावर किंवा मजुरी करून निर्वाह करूं. '

अखेरीला एक दिवस मगनलालनीं मला नोटीस दिली : ' येत्या महिन्याला आश्रमखर्च चालविण्यास आपल्यापाशीं पैसे शिल्लक नाहींत. ' मीं शांतपणें उत्तर दिलें, ' तर मग आपण अंत्यजवाड्यांत राहायला जाऊं. '

अशा तऱ्हेचा अडचणीचा प्रसंग माझ्यावर हा पहिलाच होता असें नाहीं. प्रत्येक प्रसंगीं अखेरच्या घडीला भगवन्तानें मदत धाडलेली आहे.

नंतर लवकरच एके दिवशीं सकाळीं एक शेठ मोटारींतून येऊन आश्रमाबाहेर थांवले. मी मोटारपाशीं गेलों. शेठनीं मला विचारलें, " आश्रमाला कांहीं मदत देण्याची माझी इच्छा आहे, तुम्ही घ्याल का? "

मी म्हणालों, " तुम्ही घ्याल तर अवश्य घेईन. मला कबूल केलें पाहिजे, कीं सध्यां मी अडचणींतहि आहें. "

दुसऱ्या दिवशीं ठरलेल्या वेळीं मोटारीचें शिंग वाजलें. मीं त्यांना भेटायला गेलों. ते माझ्या हातांत १३,००० रुपयांच्या नोटा ठेवून निघून गेले. सुमारें एका वर्षाचा खर्च मला मिळून चुकला.

या कुटुंबाला आश्रमांत ठेवल्यापासून आश्रमाला पुष्कळ शिकायला मिळालें आणि आश्रमांत अस्पृश्यतेला थारा नाहीं ही गोष्ट सुरुवातीलाच स्पष्ट होऊन गेल्यामुळें आश्रमाची ध्येयरेषा स्पष्ट होऊन गेली, व या बाबतींतील त्याचें काम विनधोक बनलें.

• • •

१०७

गिरमिटची पद्धति

गिरमिट्ये* म्हणजे पांच किंवा त्याहून कमी वर्षेंपर्यंत मजुरी करण्याच्या करारनाम्यावर सही करून हिंदुस्थानबाहेर मजुरी करण्यासाठीं गेलेले मजूर. नाताळमधील असल्या गिरमिट्यांवरील तीन पौंडांचा वार्षिक कर सन १९१४ मध्यें कमी झाला होता; पण ही चालच मुळांत बंद झाली नव्हती. सन १९१६ सालीं भारतभूषण पंडित मालवीयजींनीं हा प्रश्न कायदेमंडळामध्यें काढला होता व लॉर्ड हार्डिंजनीं त्यांचा ठराव मान्य करून जाहीरहि केलें होतें, कीं ही चाल 'वेळ येतांच' बंद करण्याचें वचन आपल्याला बादशहांकडून मिळालें आहे. परंतु ही चाल तत्काल बंद करण्याचा ठराव होणें आवश्यक आहे असें मला वाटत होतें. या प्रश्नाला चालना देण्यासाठीं मीं उभ्या हिंदुस्थानभर भ्रमण सुरू केलें.

भ्रमणाला सुरुवात मुंबईपासूनच केली. मुंबईतील सभेच्या ठरावामध्यें मुदतबंदी-मजुरीची पद्धति बंद करण्याबद्दल विनंति करावयाची होती. केव्हां बंद करावयाची हा प्रश्न होता. तीन सूचना आल्या होत्या—'शक्य तेवढ्या लवकर', 'जुलैच्या ३१ तारखेपूर्वीं' व 'तावडतोव'. 'जुलैची ३१ तारीख' मीं सुचाविली होती. मला तर निश्चित तारीख पाहिजे होती, कीं जेणेंकरून तेवढ्या मुदतींत कांहीं न झाल्यास पुढें काय करावयाचें किंवा काय करतां येण्यासारखें आहे, त्याचा विचार करतां येईल. अखेरीला ठरावामध्यें ३० तारीख घातली गेली. जाहीर सभेपुढें हा ठराव मांडण्यांत आला व जुलैची ३१ तारीख नक्की झाली.

कराची, कलकत्ता इत्यादि ठिकाणींहि मीं हिंडून आलों. सर्व ठिकाणीं छानदार सभा झाल्या. सर्व ठिकाणीं लोकांचा उत्साह खूप होता.

---

* गिरमिट हें 'अॅग्रीमेंट' म्हणजे करार या इंग्रजी शब्दांचें अपभ्रष्ट रूप.

फिरण्यास सुरुवात केली त्या वेळीं अशा सभा होतील किंवा त्यांना श्रोत्यांची इतकी गर्दी लोटेल अशी मला आशा वाटली नव्हती.

जुलैच्या ३१ तारखेपूर्वी गिरमिटाची चाल बंद करण्यांत आल्याचा ठराव चाहेर पडला. सन १८९४ सालीं ह्या चालीचा निषेध करणारा पहिला अर्ज मीं तयार केला होता, व कधीं काळीं तरी ही 'अर्धगुलामगिरी' रद्द होईलच अशी आशा बाळगिली होती. १८९४ सालीं सुरू झालेल्या या प्रयत्नामध्यें अनेकजणांची मदत झाली. पण त्याच्या पाठीशीं शुद्ध सत्याग्रह होता असेंहि म्हटल्याशिवाय राहवत नाहीं.

• • •

१०८
निळीचा डाग

चंपारण्य म्हणजे जनकराजाची भूमि. चंपारण्यांत ज्याप्रमाणें आंब्याचीं वनें आहेत, त्याचप्रमाणें सन १९१७ सालीं तेथें निळीचीं शेतें होतीं. चंपारण्यांतील शेतकऱ्यांनीं आपापल्या जमिनीच्या तीनविसांश भागामध्यें जमिनीच्या मूळ मालकासाठीं निळीचीच लागवड केली पाहिजे असें कायद्याचें बंधन होतें. याला 'तीन कठिया' असें नांव होतें.

राजकुमार शुक्ल नांवाचे चंपारण्यांतील एक शेतकरी होते; त्यांनाहि हें दुःख सहन करावें लागलें होतें. तें दुःख त्यांना सलत तर होतेंच, पण स्वतःला भोगाव्या लागलेल्या आपत्तींमुळें सर्वांवरील हा निळीचा डाग धुऊन काढण्याची तळमळ त्यांच्यामध्यें उत्पन्न झाली होती.

लखनौच्या काँग्रेसला मी गेलों होतों; तेथें या शेतकऱ्यानें माझी पाठ धरली. लखनौहून मी कानपूरला गेलों. तेथेंहि राजकुमार शुक्ल हजरच. मी आश्रमाला गेलों, तर तेथेंहि राजकुमार शुक्ल माझ्या पाठीवर हजर! "अब तो दिन मुकर्रर कीजिये!" मीं म्हटलें, "जा जा, मला अमुक तारखेला कलकत्त्याला जावयाचें आहे, तेथें या आणि मला घेऊनच जा." कलकत्त्याला मी भूपेन्द्र बाबूंकडे जाऊन पोंचणार, त्यापूर्वीच त्यांनीं त्यांच्या-

कडे बिऱ्हाड ठोकलेलें होतें. या अशिक्षित, अडाणी परंतु निश्चयी शेतकऱ्यानें मला हारीस आणलें.

१९१७ सालच्या आरंभीं कलकत्त्याहून आम्ही दोघेजण रवाना झालों. दोघांचीहि समान जोडी. दोघेहि शेतकऱ्याप्रमाणेंच दिसत होतों. राजकुमार शुक्ल घेऊन गेले त्या गाडींत आम्ही दोघेहि बसलों. सकाळीं पाटण्याला उतरलों. मला ते राजेंद्रबाबूंच्या घरीं घेऊन गेले. राजेंद्रबाबू पुरीला कीं कोठेंसे गेले होते.

बिहारमध्यें स्पर्शास्पर्शाचा रिवाज फार सक्त होता. माझ्या बादलींतील पाण्याचे थेंब उडाले, तर तेवढ्यानें नोकराला विटाळ होई. राजकुमारांनीं आंतील पायखान्याचा उपयोग करावयाला सांगितलें. नोकरानें बाहेरच्या पायखान्याकडे बोट केलें. मला यांत खट्टू होण्याचें किंवा राग येण्याचें कसलेंच कारण नव्हतें. असल्या अनुभवांना मी निर्ढावलेला होतों. या मौजेच्या अनुभवामुळें राजकुमारांविषयीं ज्याप्रमाणें माझा मान वाढला तसेंच ज्ञानहि वाढलें. पाटण्यापुढें लगाम मीं आपल्या हातांत ठेवला.

• • •

१०९

बिहारी सरलता

मौलाना मझरूल हक्क व मी एकाच वेळीं लंडनमध्यें शिकत होतों. त्यानंतर आमची भेट मुंबईस १९१५ च्या राष्ट्रीय सभेमध्यें झाली. त्यांनीं जुनी ओळख काढून मी पाटण्याला गेल्यास आपल्याकडे येण्याचें निमंत्रण दिलें होतें. त्या आमंत्रणाच्या आधारें मीं त्यांना पत्र लिहिलें व आपलें काम कळविलें. ते लगेच आपली मोटार घेऊन आले, व मला आपल्या घरीं घेऊन जाण्याचा आग्रह करूं लागले. मीं त्यांचे आभार मानले व मला जिकडे जावयाचें होतें तिकडे पहिल्या गाडीनें पाठवून देण्याबद्दल सांगितलें. त्याच दिवशीं संध्याकाळीं मुझफ्फरपूरला जाणाऱ्या गाडीमध्यें त्यांनीं मला बसवून दिलें. मुझफ्फरपूरला त्या वेळीं आचार्य कृपलानी राहत असत.

मीं त्यांना तार केली. ते अध्यापक मलकानींकडे राहत असत. त्यांच्याकडेच मला घेऊन गेले.

सकाळीं छोटेसें वकीलमंडळ माझ्याकडे आलें; त्यांच्यापैकीं रामनवमी-प्रसाद यांनीं आपल्या आग्रहामुळें माझें लक्ष वेधून घेतलें.

" तुम्ही जें काम करावयाला आला आहां, तें या जागीं राहून होणार नाहीं. गयाबाबू येथील प्रख्यात वकील आहेत. त्यांच्यातर्फे मी तुम्हांला त्यांच्याकडे उतरण्याबद्दल आग्रह करतों. आम्हां सर्वांना सरकारची भीति तर वाटतेच; पण आमच्याकडून होण्यासारखी तेवढी सर्व मदत आम्ही तुम्हांला देऊं. राजकुमार शुक्लांनीं सांगितलेली वरीचशी हकीकत खरीच आहे. बाबू किशोरप्रसाद व राजेंद्रप्रसाद यांना मीं तारा केल्या आहेत. दोघेहि लवकरच येतील व तुम्हांला संपूर्ण माहिती व मदत देऊं शकतील."

मी गयाबाबूंकडे गेलों. त्यांनीं व त्यांच्या कुटुंबीजनांनीं माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला.

ब्रजकिशोरबाबू आणि राजेंद्रबाबू आले. बिहारच्या वकीलवर्गाला ब्रजकिशोरबाबूंबद्दल वाटत असलेला आदर पाहून मला सानंदाश्चर्य वाटलें. त्या मंडळींमध्यें व माझ्यामध्यें जन्माची प्रेमगांठ बांधली गेली.

ब्रजकिशोरबाबूंनीं मला सर्व हकीगत सांगितली. मीं म्हटलें, " आपण असले खटले करण्याचें यापुढें बंदच करावें. जेथें सगळेच इतके भयग्रस्त आहेत तेथें, कचेऱ्यांमार्फत इलाज थोडाच होऊं शकणार? लोकांचा भित्रेपणा दूर करणें हेंच त्यांच्यासाठीं खरें औषध आहे. ही 'तीन कठिया' पद्धत नाहींशी होईपर्यंत आपण सुखानें बसूं शकत नाहीं. मीं तर दोन दिवसांत पाहतां येईल तेवढें पाहण्यास आलों होतों. पण आतां तर मला असें दिसतें कीं, या कामाला दोन वर्षेंहि लागतील. एवढा वेळ लागला तरी तो देण्यास मी तयार आहें. या कामीं काय केलें पाहिजे तें मला सुचत आहे; पण तुमची मदत मात्र पाहिजे. "

ब्रजकिशोरबाबूंनीं शान्तपणें जवाब दिला, " आमच्याकडून होईल ती मदत आम्ही करूं, पण ती कशा स्वरूपाची पाहिजे तें समजावून सांगा. "

आम्ही या संभाषणांत रात्र घालविली. मीं सांगितलें, " मला तुमच्या

चकिलीच्या शक्तीचा उपयोग कमीच पडेल. तुमच्यासारख्यांकडून मी तर कारकुनाचें आणि दुभाष्याचें काम घेणार. त्यांत तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग येण्याचाहि संभव आहे. तुमची तयारी नसेल तर तेवढें जोखीम नाहीं पत्करलेंत तरी हरकत नाहीं. पण वकिलाचे कारकून बनणें आणि आपापला धंदा अनिश्चित मुदतीपर्यंत बंद ठेवणें हेंहि कांहीं मी कमी मागत नाहीं. सर्व काम सेवाभावानें व विनपैशानें झालें पाहिजे.

ब्रजकिशोरबाबूंची समजूत पटली; पण त्यांनीं माझी व आपल्या जोडीदारांची उलट तपासणी चालविली. शेवटीं त्यांनीं पुढीलप्रमाणें निश्चित जबाब दिला : " आम्ही इतकेजण तुम्ही सांगाल तें काम करून घ्यायला नेहमीं तयार राहूं. यांच्यापैकीं ज्या वेळीं जेवढ्यांची. मागणी कराल तेवढे तुमच्याबरोबर राहतील. तुरुंगांत जाण्याची गोष्ट नवीन आहे. त्या बाबतींत [illegible] मिळविण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं. "

अहिंसादेवीचा साक्षात्कार

मला शेतकऱ्यांच्या स्थितीची चौकशी करावयाची होती. परंतु त्यांच्याशीं संबंध येण्यापूर्वीं निळीच्या मालकांची बाजू ऐकून घेणें व कमिशनरसाहेबांना भेटणें मला आवश्यक वाटलें. दोघांनाहि पत्रें लिहिलीं.

मालकांच्या मंडळाच्या चिटणिसांची भेट झाली, तेव्हां त्यांनीं साफ सांगून टाकलें, कीं तुम्हांला तर परकीय म्हणतां येईल. तुम्ही आमच्या व शेतकऱ्यांच्या मध्यें पडतां कामा नये. मी कमिशनरसाहेबांनाहि भेटलों. त्यांनीं तर धमकी द्यायलाच सुरुवात केली, व मला पुढें न जातां तिरहुत सोडून जाण्याची शिफारस केली.

मीं सर्व हकीकत सोबत्यांना निवेदन केली व सांगितलें, कीं तपास करण्याची सरकार मला आडकाठी करील असा संभव आहे, व तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग मला वाटलें होतें त्याहून लवकरहि येईल. अटक व्हावयाचीच तर

मला मोतीहारीमध्यें किंवा शक्य तर बेतियामध्यें झालेली बरी. त्यासाठीं शक्य तेवढ्या त्वरेनें तिकडे जाऊन पोंचलें पाहिजे.

म्हणून सोबत्यांना बरोबर घेऊन मी त्याच दिवशीं मोतीहारीला जावयाला निघालों. पोंचलों त्याच दिवशीं समजलें, कीं मोतीहारीपासून सुमारें पांच मैल अंतरावर एक शेतकरी राहत असे त्याच्यावर अत्याचार झाले आहेत. त्याला भेटण्यास उदईक मीं धरणीधरप्रसाद वकिलांना घेऊन जावें असें ठरलें. सकाळीं आम्ही हत्तीवर बसून निघालों. अर्ध्या वाटेपर्यंत जातों, इतक्यांत पोलिस सुपरिंटेंडंटचा मनुष्य येऊन थडकला व मला म्हणाला, "तुम्हांला सुपरिंटेंडंटसाहेबांनीं सलाम सांगितले आहेत." मीं समजलों. मी त्या जासुदाबरोबर त्यानें भाड्यानें घेतलेल्या गाडीमध्यें बसलों. त्यानें चंपारण्य सोड्रन जाण्याची नोटीस मला दिली, मला घरीं घेऊन गेला व माझी सही मागितली. मीं जबाब लिहून दिला, कीं मी चंपारण्य सोड्रन जाण्यास तयार नाहीं; मला पुढें जायचें आहे, व तपासहि करावयाचा आहे. निघून जाण्याचा हुकूम मोडल्याबद्दल दुसऱ्या दिवशीं कोर्टांत हजर होण्याबद्दल समन्स मिळालें.

सबंध रात्र जागून मीं मला पत्रें लिहावयाचीं होतीं तीं लिहून काढलीं व ज्या ज्या सूचना करावयाच्या होत्या त्या ब्रजकिशोरबाबूंपाशीं बोलून ठेविल्या.

समन्सची वार्ता एका क्षणांत सगळीकडे पसरली, व लोक म्हणत कीं पूर्वीं कधीं न पाहिलेलें दृश्य त्या वेळीं मोतीहारीमध्यें दिसून आलें. गोरखबाबूंचें घर व कचेरी यांमध्यें मावत ना इतके लोक येऊन भरले. लोक क्षणभर शिक्षेचें भय सोडून आपल्या नव्या मित्राच्या प्रेमाच्या सत्तेच्या अधीन झाले.

येथें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे, कीं चंपारण्यामध्यें मला कोणी ओळखीत नव्हतें. शेतकरीवर्ग साफ अशिक्षित होता. त्या ठिकाणीं राष्ट्रीय सभेचें नांवहि ऐकायला येत नव्हतें.

त्यांच्यामध्यें कोणींहि अजूनपर्यंत राजकीय काम केलेलेंच नव्हतें. चंपारण्याबाहेरच्या दुनियेची त्यांना खबरहि नव्हती. असें असतांहि त्यांची-माझी भेट जुन्या मित्रांप्रमाणें झाली. यामध्यें मला ईश्वराचा, अहिंसेचा व सत्याचा साक्षात्कार झाला असें म्हणण्यामध्यें अतिशयोक्ति तर नाहींच, पण तें अक्षरशः

सत्य आहे. हा साक्षात्कार करण्यासारखा माझ्या अंगीं अधिकार तरी कोणता होता, याचा जेव्हां मी विचार करतों तेव्हां लोकांबद्दलच्या प्रेमाशिवाय मला दुसरें कांहींच आढळत नाहीं. हें प्रेम म्हणजे प्रेम किंवा अहिंसा याबद्दल माझ्या मनांत वसणारी अढळ श्रद्धा.

• • •

१११

खटला काढून घेतला

खटला चालू झाला. सरकारी वकील, मॅजिस्ट्रेट वगैरे धावरून गेले होते. काय करावें तें त्यांना सुचेना. सुनावणी पुढें ढकलावी अशी मागणी सरकारी वकील करीत होता. मी मध्यें पडलों, आणि विनंति केली, पुढें ढकलण्याची कांहीं जरूरी नाहीं. कारण कीं, चंपारण्य सोडून जाण्याची नोटीस मोडल्याचा गुन्हा कबूलच करावयाचा आहे. असें म्हणून मीं एक अगदीं छोटेंसें निवेदन तयार केलें होतें, तें वाचून दाखविलें.

आतां खटल्याची सुनावणी तहकूब ठेवण्याचा प्रश्नच उरला नाहीं. पण मॅजिस्ट्रेटला किंवा वकिलाला कल्पनाहि नव्हती, कीं येथपर्यंत गोष्ट येऊन ठेपेल; म्हणून कोर्टानें शिक्षा सांगण्यासाठीं खटला तहकूब केला. शिक्षेसाठीं कोर्टांत जाण्याची वेळ येण्यापूर्वींच मॅजिस्ट्रेटचा हुकूम आला, कीं गव्हर्नर-साहेबांच्या हुकुमावरून खटला काढून घेण्यांत आला आहे; व कलेक्टर-कडूनहि पत्र आलें, कीं मला करावयाची असेल ती चौकशी करावी, व त्या कामीं अंमलदारांकडून लागेल ती मदत मागावी.

उभ्या हिंदुस्थानला सत्याग्रहाचा अथवा सविनय कायदेभंगाचा पहिला स्थानिक वस्तुपाठ मिळाला. वर्तमानपत्रांत या गोष्टीची खूप चर्चा झाली व चंपारण्याला आणि माझ्या चौकशीला कल्पनातीत प्रसिद्धि मिळाली.

मी करीत असलेल्या चौकशीसाठीं सरकारकडून निःपक्षपातीपणाची मला जरूरी होती, तरी पण वर्तमानपत्री चर्चेची व त्यांच्या वातमीदारांची जरूर नव्हती. एवढेंच नव्हे, तर त्यांची भरमसाट टीका व चौकशीचे

लांबलचक रिपोर्ट यांपासून हानि होण्याची भीति होती. त्यासाठीं मीं मुख्य वर्तमानपत्रांच्या चालकांना विनंति करून ठेविली, कीं त्यांनीं वातमीदारांना पाठविण्याच्या खर्चांत पडूं नये. जेवढें छापणें आवश्यक असेल तेवढें मीच पाठवीत जाईन व त्यांना वातम्या पुरवीत जाईन.

लढ्याला मीं कधींहि राजकीय स्वरूप येऊं दिलें नाहीं. ज्या ठिकाणीं राजकारणाला स्थान नाहीं, त्या गोष्टीला राजकीय स्वरूप दिल्यानें हेंहि नाहीं आणि तेंहि नाहीं अशी स्थिति होते; आणि अशा तऱ्हेनें विषयांचें स्थानान्तर न केल्यानें दोन्ही सुरळीत चालतात. शुद्ध लोकसेवेमध्यें प्रत्यक्ष नाहीं तर परोक्ष रीतीनें राजकारण हें येतेंच, ही गोष्ट चंपारण्यांतील लढा सिद्ध करीत होता.

• • •

११२

कार्यपद्धति

गोरखबाबूंच्या घरीं राहूनच ही चौकशी करावयाची तर त्यांना आपलें घर रिकामें करून देऊन स्वतः दुसरीकडे जावें लागणार. मोतीहारीमध्यें कोणापाशीं घर भाड्यानें मागितलें तरीहि तो चटकन् देईल इतकी निर्भयता लोकांमध्यें आली नव्हती; परंतु चतुर ब्रजकिशोरबाबूंनीं विस्तीर्ण कंपाउंड असलेलें एक घर भाड्यानें घेतलें, व आम्ही त्याच्यामध्यें जाऊन राहिलों.

बिलकुल पैशांखेरीज आम्हीं हें काम चालवूं शकूं अशी स्थिति नव्हती. ब्रजकिशोरबाबू प्रसंग पडल्यास आपल्या खिशांतून खर्च भागवीत किंवा मित्रमंडळींकडून कांहीं घेत. चंपारण्यांतील रयतेकडून एक पैहि घ्यावयाची नाहीं असा माझा दृढनिश्चय होता. ती घ्यावी तर त्याचा भलताच अर्थ होणार. म्हणून ह्या चौकशीसाठीं हिंदुस्थानांत जाहीर फंडहि काढूं नये, असेंहि ठरविलें होतें. तसें केल्यास त्या प्रश्नाला राष्ट्रीय व राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें असतें. मुंबईहून मित्रांनीं १५००० रुपयांच्या मदतीची तार

पाठविली. त्यांची मदत आभारपूर्वक परत केली. बिहारमधीलच सुखी लोकांकडून ब्रजकिशोरबाबूंचें मंडळ मिळवूं शकेल तेवढें साहाय्य घ्यावें आणि कमी पडेल तेवढें मीं डॉ. प्राणजीवनदास मेहतांकडून मागवून घ्यावें असें ठरविलें. डॉक्टर मेहतांनीं लागेल तेवढी मदत मागवून घेण्याबद्दल लिहून कळविलें. अशा तऱ्हेनें पैशाच्या बाबतींत आम्ही निश्चिंत झालों.

आरंभकाळची आमची राहणी विचित्र होती; वकीलमंडळींपैकीं प्रत्येकाबरोबर आचारी, नोकर असावयाचे; प्रत्येकाचा स्वयंपाक स्वतंत्र स्वतंत्र व्हावयाचा. हे महाशय राहत आपापल्या खर्चानेंच; तरी पण मला या राहणीचा उपद्रवच वाटे. ते माझे वाग्बाण प्रेमानें सहन करीत. शेवटीं असें ठरलें, कीं नोकरांना रजा द्यावी, सर्वांनीं एकत्र जेवावें व जेवणांत नियमितपणा पाळावा. त्यासाठीं निर्मांस भोजन तयार करून एकच भोजनगृह चालवावयाचें असा ठराव झाला. भोजनसुद्धां साधें ठेवण्याबद्दल कटाक्ष होता. त्यामुळें काम करण्याची शक्ति वाढली व वेळहि वांचला.

शेतकऱ्यांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या स्वतःची कहाणी लिहून देण्यास येऊं लागल्या. कहाणी लिहून घेणारांनीं कांहीं नियमांचें पालन करावयाचें असे. यामुळें वेळ थोडासा अधिक लागे खरा, पण जबान्या पुष्कळशा खऱ्याखुऱ्या व सिद्ध करतां येतील अशा मिळत.

या जबान्या घेतेवेळीं गुप्त पोलिसांचे कोणी ना कोणी अंमलदार हजर असावयाचेच. त्यांच्यादेखत ते ऐकत असतांच सर्व जबान्या घेण्यांत येत असत. यापासून एवढा फायदा झाला, कीं लोकांमध्यें अधिक निर्भयता आली. खोटें सांगूं लागल्यास अंमलदार पकडतील, या भीतीनें त्यांना जपूनच बोलावें लागे.

माझी इच्छा नीलवरांना खिजविण्याची नव्हती. त्यांना विनयपूर्वक वळविण्याचा मला प्रयत्न करावयाचा होता. म्हणून ज्याच्याविरुद्ध विशेष गंभीर अशी तक्रार असेल, त्याला पत्र लिहीत असें, व भेटण्याचाहि प्रयत्न करीत असें. त्यांच्यापैकीं कांहींजण माझा तिरस्कार करीत. कांहीं तटस्थ होते, व कोणी आदरहि दर्शवीत.

● ● ●

११३
ग्रामप्रवेश

मला अनुभव मिळत चालला तसतसें वाटूं लागलें, कीं चंपारण्यामध्यें नीट काम करावयाचें तर खेडोंपाडीं शिक्षणाचा प्रवेश झाला पाहिजे. लोकांचें अज्ञान कींव येण्याजोगें होतें. पोरें गांवांत रखडत असत; किंवा त्यांना दोन किंवा तीन पैसे मजुरी मिळे, तेवढ्यासाठीं आईबाप त्यांना सारा दिवस निळीच्या मळ्यामध्यें राबवीत असत.

सोबत्यांबरोबर विचार करून सहा खेड्यांमध्यें प्रथम मुलांसाठीं शाळा उघडण्याचें ठरविलें. अशी अट घातली होती, कीं त्या त्या गांवच्या पुढाऱ्यांनीं घर आणि शिक्षकाचें जेवण एवढें द्यावें व बाकीचा खर्च आम्हीं पुरवावा.

शिक्षक कोठून आणावे हा प्रश्न होता. या कामासाठीं स्वयंसेवकांची मीं जाहीर रीतीनें मागणी केली. बारा शिक्षक आणि शिक्षिका यांचा संघ तयार केला.

पण मला शिक्षणावरच थांबावयाचें नव्हतें. गांवांत घाण अमर्याद असे. प्रौढांना स्वच्छतेच्या शिक्षणाची जरूर होती. चंपारण्यांतील लोक रोगांनीं पछाडलेले दिसत. या कामीं डॉक्टरांच्या मदतीची जरूर होती. ती मला मिळाली.

सर्वांबरोबर एवढा ठराव करून ठेविलेला होता कीं, कोणींहि नीलवरांविरुद्ध तक्रारी आल्यास त्यामध्यें पडावयाचें नाहीं; राजकारणाला स्पर्शहि करावयाचा नाहीं; कोणींहि आपल्या क्षेत्राबाहेर एक पाऊलभरहि जाऊं नये. चंपारण्यामध्यें या सोबत्यांनीं केलेलें नियमपालन अद्‌भुत होतें.

शाळा, ग्रामसुधारणा व औषधपाणी इत्यादि कामांमुळें लोकांमध्यें स्वयंसेवकांविषयीं विश्वास व आदर हीं वाढलीं व त्यांच्यावर चांगली छाप बसली.

पण मला सांगण्यास दिलगिरी वाटते, कीं हें काम दृढमूल करण्याची माझी इच्छा सफल झाली नाहीं. असें असतांहि सहा महिनेपर्यंत केलेल्या कामाचीं पाळेंमुळें येथपर्यंत गेलीं, कीं त्यांचा परिणाम या नाहीं त्या स्वरूपांत आजमितीपर्यंत टिकून राहिला आहे.

● ● ●

११४

उजळ बाजू

एकीकडून समाजसेवेचें काम आणि दुसरीकडून लोकांच्या दुःखाच्या कहाण्या नोंदण्याचें काम वाढत्या प्रमाणांत चालू होतें. नीलवरांचा क्रोध वाढत चालला. माझी चौकशी बंद करविण्याचे त्यांच्याकडून होणारे प्रयत्न वाढत गेले.

एके दिवशीं मला बिहारसरकारकडून पत्र आलें. त्याचा भावार्थ पुढील-प्रमाणें होता:—"तुमची चौकशी बरीच लांबली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तुम्ही आतां ती आटोपती घेऊन बिहार सोडून गेलें पाहिजे." पत्राची भाषा आदरयुक्त होती. पण भावार्थ स्पष्ट होता. मीं उत्तरीं लिहिलें कीं, "तपास तर लांबणारच आणि तो आटोपल्यानंतरहि लोकांच्या दुःखाचें निवारण होईपर्यंत माझा इरादा बिहार सोडून जाण्याचा नाहीं."

गव्हर्नर सर एडवर्ड गेइट यांनीं मला बोलाविलें, व स्वतः चौकशी-कमिटी नेमण्याचा आपला इरादा मला बोलून दाखविला; आणि त्या कमिटीचा सभासद म्हणून काम करण्यास मला पाचारण केलें. मीं इतर नांवें पाहिलीं व सोबत्यांबरोबर विचार करून, मला सोबत्यांबरोबर सल्ला मसलत करण्याची मोकळीक असली पाहिजे या शर्तीवर, सभासद होण्याचें कबूल केलें. तसेंच सरकारनें हेंहि ध्यानांत बाळगलें पाहिजे, कीं मी सभासद झालों म्हणून शेतकऱ्यांचा कैवारी नाहींसा होत नाहीं हें एक, व दुसरें, चौकशी आटोपल्यानंतर माझें समाधान न झाल्यास शेतकऱ्यांना मार्ग दाखविण्याचें माझें स्वातंत्र्य मी हातचें घालविण्यास तयार नाहीं.

सर एडवर्ड गेइटनीं या अटी वाजवी म्हणून मान्य केल्या. चौकशी-कमिटीनें शेतकऱ्यांच्या सर्व तक्रारी रास्त ठरविल्या, आणि नीलवरांनीं गैरवाजवी रीतीनें घेतलेल्या पैशांपैकीं अमुक इतका भाग परत करावा व 'तीन कठियां'चा कायदा रद्द करण्यांत यावा अशी शिफारस केली.

हा रिपोर्ट सांगोपांग होण्याच्या व अखेरीस तदनुरूप कायदा पसार

झोण्याच्या कामीं सर एडवर्ड गेइट यांचा हिस्सा फार मोठा होता. कमिटीच्या शिफारशींचा त्यांनीं संपूर्ण अंमल केला.

अशा तऱ्हेनें शंभर वर्षांपासून चालत आलेला 'तीन कठियां'चा कायदा मोडून पडला, व त्याबरोबर नीलवरराज्याचा अस्त झाला. जो रयतवर्ग सदाचा दबलेला राहत होता, त्याला स्वतःच्या शक्तीची कांहींशी जाणीव झाली, आणि निळीचा डाग धुऊन जातां जाणार नाहीं अशा तऱ्हेचा जो चुकीचा समज होता, तो दूर झाला.

* * *

११९
मजुरांशीं संबंध

चंपारण्यांतील कमिटीचें काम मी आटोपीत आहें इतक्यांत खेडा जिल्ह्यांतून त्या जिल्ह्यांतील शेतीचें नुकसान व सारामाफी यासंबंधीं मोहनलाल पंड्या व शंकरलाल पारेख यांचें मला पत्र आलें. तिकडे जाऊन लोकांचें नेतृत्व स्वीकारण्याबद्दल त्यांनीं आग्रह केला. जाग्यावर जाऊन तपास केल्याखेरीज सल्ला देण्याची माझी इच्छा नव्हती, माझी शक्तिहि नव्हती किंवा हिंमतहि नव्हती.

दुसरीकडून श्रीमती अनसूयाबाईंचें पत्र त्यांच्या मजूरसंघासंबंधीं आलें होतें. मजुरांचे पगार तुटपुंजे होते. पगारवाढीची त्यांची मागणी फार काळापासूनची होती. या बाबतींत त्यांचें मार्गदर्शन करण्याची मला हौस होती. हें छोटेसें वाटणारें कामहि मी दूर राहून करूं शकेन असें मला वाटत नव्हतें म्हणून मी पहिली संधि सांपडतांच अहमदाबादला समक्ष गेलों.

अहमदाबादमध्येंच खेडा जिल्ह्यांतील कामासंबंधीं सल्लामसलती चालू होत्या. त्या मुदतींतच मीं मजुरांचें काम हातीं घेतलें.

माझी स्थिति अतिशय नाजुक होती. मजुरांचा पक्ष मला अतिशय बळकट दिसला. गिरणीमालकांशीं माझा सलोख्याचा संबंध होता. त्यांच्याबरोबर लढणें माझ्या जिवावर येत होतें. त्यांच्याबरोबर वाटाघाटी करून

मीं त्यांना मजुरांच्या मागणीसंबंधीं पंच नेमण्याबद्दल विनविलें; परंतु आपल्या व मजुरांच्यामध्यें पंचांनीं मध्यस्थी करावी, हेंच मालकांना योग्य वाटेना.

मजुरांना मीं संप पुकारण्याचा सल्ला दिला.

संपवाल्यांची सभा रोज नदीकिनारीं एका झाडाच्या छायेमध्यें भरूं लागली. त्या सभेला रोज शेंकडों मजूर हजर राहत. मी रोज त्यांना त्यांच्या प्रतिज्ञेचें स्मरण करून देत असें. शान्ति पाळण्याची व स्वाभिमान टिकविण्याची आवश्यकता समजावून देत असें.

● ● ●

११६
आश्रमाचें दर्शन

मजुरांचें प्रकरण पुढें चालविण्यापूर्वीं आश्रमाकडे नजर टाकून येणें आवश्यक आहे.

कोचरब हें अहमदाबादशेजारचें एक लहान खेडें आहे. आश्रमाची जागा या गांवांत होती. कोचरबमध्यें प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. प्लेगचा अर्थ आम्हांला कोचरब सोडून जाण्याची नोटीस असा मीं केला. श्री. पुंजाभाई हिराचंद यांनीं आश्रमाला पाहिजे असलेली जमीन लगेच शोधून देण्याचें अंगावर घेतलें. सध्यां जेथें आश्रम आहे, त्या जमिनीचा ते शोध लावून आले. ती तुरुंगाच्या नजीक आहे हें मला एक विशेष प्रलोभन वाटलें.

आठ एक दिवसांतच जमिनीचा सौदा केला. त्या जमिनींत एकहि घर नव्हतें. एकहि झाड नव्हतें. नदीकिनारा व एकान्त हे गुण तें ठिकाण मनांत भरण्यास विशेष कारणीभूत झाले. आम्हीं तंबूमध्यें राहण्याचा निश्चय केला. व हळूहळू कायमचीं घरें बांधण्यास सुरुवात करावी असा विचार केला.

कायमचें घर बनेपर्यंत भोगाव्या लागलेल्या गैरसोयींना सीमा नव्हती. पावसाळा डोक्यावर आला होता. या पडित जमिनीमध्यें सर्प वगैरेहि होतेच. सर्पादिकांना न मारण्याचा रिवाज होता; पण त्यांच्या भयापासून सर्वथैव मुक्त असे आमच्यापैकीं कोणीच नव्हते, आजहि नाहींत.

हिंसक प्राण्यांना न मारण्याच्या नियमाचें यशाशक्ति पालन फिनिक्स, टॉलस्टॉय फार्म व साबरमती या ठिकाणीं केलेलें आहे. तिन्ही ठिकाणीं पडित जमिनीमध्येंच वसाहत करावी लागली होती. तिन्ही ठिकाणीं जीव-जिवड्याचा उपद्रव भरपूर होता असें म्हणतां येईल. असें असतांहि अद्याप-पर्यंत एकहि मृत्यु घडलेला नाहीं. यामध्यें माझ्यासारख्या श्रद्धाळू माणसाला तरी ईश्वरी नेमानेम, त्याची कृपाच दिसते. ईश्वर पक्षपात करीत नाहीं, मनुष्याच्या रोजच्या कामामध्यें ढवळाढवळ करावयाला तो रिकामा बसलेला नाहीं, अशा तऱ्हेची निरर्थक शंका कोणींहि घेण्याचें कारण नाहीं. ही गोष्ट, हा अनुभव अन्य तऱ्हेनें कसा व्यक्त करावा तें मला समजत नाहीं. ईश्वराच्या कृतीचें वर्णन लौकिक भाषेमध्यें करीत असलों तरीहि मला माहीत, आहे, कीं त्याचें 'कार्य' अवर्णनीय आहे. पण पामर मनुष्य वर्णन करूं लागला म्हणजे त्याच्यापाशीं त्याच्या बोबड्या बोलीशिवाय दुसरें साधन नाहीं. सामान्यपणें सर्पांना वगैरे न मारण्याचा रिवाज असूनहि आश्रमीय समाजाचीं पंचवीस वर्षें निर्विघ्नपणें जावीं हा निव्वळ योगायोग समजण्याऐवजीं त्याला ईश्वरी कृपा मानणें हा जर भ्रम असेल तर असला भ्रमहि छातीशीं कवटाळण्यासारखा आहे.

• • •

११७

उपवास

मजुरांनीं पहिले दोन आठवडेपर्यंत खूप हिंमत दाखविली; शांतिहि खूप टिकविली; रोजच्या सभेला हजिरीहि खूप असे. रोज मी त्यांना त्यांच्या प्रतिज्ञेचें स्मरण करून देत असें. 'आम्ही मरूं पण आपल्या प्रतिज्ञेपासून कधींहि ढळणार नाहीं', असें रोज ते मोठमोठ्यानें गर्जून बोलत असत.

पण पुढें ते नरम पडूं लागले आणि एखादे वेळीं कोणावर शक्तीचाहि प्रयोग करतील अशी मला धास्ती वाटूं लागली. अशा प्रसंगीं माझा धर्म कोणता याचा विचार मी करूं लागलों. जी प्रतिज्ञा करविण्यामध्यें माझें

अंग होतें, जिचा मीं रोज साक्षी होत होतों, त्या प्रतिज्ञेचा भंग कसा व्हावा? हा विचार अभिमानप्रेरितहि असेल किंवा तो मजुरांबद्दलच्या व सत्याबद्दलच्या प्रेमामुळेंहि उद्भवलेला असेल.

सकाळचा प्रहर होता. मी सभेमध्यें होतों. मी पुढें काय करणार आहें, याची मला कांहीं कल्पना नव्हती. पण सभेमध्यें मी बोलून गेलों : "मजूर जर पुन्हां सज्ज होत नसतील व निकाल लागेपर्यंत संप टिकवूं शकणार नसतील, तर तसा निकाल लागेपर्यंत मीहि उपवास करणार."

हजर असलेले मजूर चपापले. ते म्हणूं लागले, "तुम्ही नका; आम्ही उपवास करतों. पण तुम्ही उपवास करतां कामा नये. आम्हांला माफ करा, आम्ही प्रतिज्ञा पाळूं."

मीं म्हटलें, "तुम्हांला उपवास करण्याची जरूरी नाहीं. तुम्ही तुमच्या प्रतिज्ञेचें पालन करा म्हणजे झालें. आपल्यापाशीं पैसे नाहींत, आपल्याला मजुरांना भिक्षान्न खाऊं घालून संप चालवावयाचा नाहीं. तुम्ही कसली तरी मजुरी करा आणि आपल्या रोजच्या रोटीपुरते पैसे मिळवा, म्हणजे संप कितीहि लांबला तरी तुम्हांला निश्चित राहतां येईल. माझा उपवास आतां निकाल लागण्यापूर्वी सुटणें शक्य नाहीं."

या उपवासामध्यें एक दोष होता. मालकांशीं माझा मित्रत्वाचा संबंध होता. अर्थात् उपवासाची आंच त्यांना लागल्याखेरीज राहिलीच नसती. सत्याग्रही या नात्यानें मला त्यांच्याविरुद्ध उपवास करतां येणारच नाहीं हें मला समजत होतें. त्यांच्यावर जो कांहीं परिणाम होणार तो मजुरांच्या संपाचाच झाला पाहिजे. माझें प्रायश्चित्त त्यांच्या दोषासाठीं नव्हतें, मजुरांच्या दोषानिमित्त होतें. मी मजुरांचा प्रतिनिधि असल्यामुळें त्यांच्या दोषांनीं मीहि दूषित होईन. मालकांना मी फक्त विनंति करूं शकणार, त्यांच्याविरुद्ध उपवास करणें हा त्रागा होईल; तरी पण माझ्या उपवासाचा त्यांच्यावर परिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. हें मला कळत होतें; परिणाम झालाहि. पण माझा उपवास थांबविणें मलाहि शक्य नव्हतें. असा सदोष उपवासहि करणें मला माझा धर्म असल्याचें प्रत्यक्ष दिसत होतें.

मालकांना मीं समजावून सांगितलें, "माझ्या उपवासामुळें तुम्हांला

तुमचा मार्ग सोडण्याची बिलकुल जरूरी नाहीं.” त्यांनीं मला कटुमधुर टोमणेहि मारले. त्यांना तसें करण्याचा अधिकार होता.

मालक केवळ दयेला वश होऊन तडजोड करण्याचे मार्ग शोधून काढूं लागले. श्री. आनंदशंकर ध्रुवहि मध्यें पडले. अखेरीस त्यांनाच पंच नेमण्यांत आलें व संप मिटला. मला तीनच दिवस उपवास करावा लागला. मालकांनीं मजुरांना मिठाई वांटली. एकवीस दिवसांनीं तडजोड झाली.

• • •

११८
खेडा-सत्याग्रह

मजुरांचा संप पुरा झाल्यानंतर लगेच खेडा जिल्ह्यांतील सत्याग्रहाचें काम मला हातीं घ्यावें लागलें. या वेळीं मी गुजरात सभेचा अध्यक्ष होतों. सभेनें कमिशनरला व गव्हर्नरला अर्ज केला, तारा केल्या, अपमान सहन केले. त्यांच्या धमक्यांकडे सभेनें दुर्लक्ष केलें.

लोकांची मागणी इतकी स्पष्ट आणि अल्प होती, कीं तिच्यासाठीं लढण्याची जरूरीच पडूं नये. पीक चार आणे किंवा त्याहून कमी आल्यास त्या वर्षापुरता वसूल माफ झाला पाहिजे, असा कायदाच आहे. पण सरकार ऐकतें कशाला? लोकांकडून पंच नेमण्याची मागणी करण्यांत आली. सरकारला ती सहन झाली नाहीं. करतां आली तेवढी विनवणी करून झाल्यानंतर सोबत्यांचा विचार घेऊन मीं सत्याग्रह करण्याचा सल्ला दिला.

पाटीदारांनासुद्धां अशा तऱ्हेचा लढा नवीनच होता. गांवोगांव हिंडून त्याचें रहस्य समजावून सांगावें लागे. अंमलदार हे प्रजेचे शेठ नाहींत तर नोकर आहेत. प्रजेच्या पैशांतूनच ते पगार खाणारे आहेत, हें समजावून देऊन त्यांच्याबद्दलचा दरारा दूर करणें हें मुख्य काम होतें; आणि निर्भय होऊनहि विनय टिकवून धरण्यास सांगणें व तें त्यांस पटवून देणें हें तर जवळ जवळ अशक्यसें वाटत होतें. सत्याग्रह्यानें अविनयी होणें म्हणजे दुधांत

सोमल पडल्यासमान आहे, असें म्हणतां येईल. विनय हा सत्याग्रहाचा कठिणांत कठिण भाग आहे. विनय म्हणजे बोलतांना आदरयुक्त भाषा ठेवणें एवढाच अर्थ येथें घ्यावयाचा नाहीं. विनय म्हणजे विरुद्ध पक्षाबद्दल मनांत आदर, सरळभाव, त्याच्या हिताची इच्छा व त्याप्रमाणें वर्तन.

प्रथमप्रथमच्या दिवसांमध्यें लोकांमध्यें खूप हिंमत दिसून येत होती. सुरुवातीला सरकारचे इलाजहि मऊमऊच होते. पण सरकारला जेव्हां दिसलें, कीं लोक अधिकाधिक भक्कम होत चालले आहेत, तेव्हां त्यानेंहि अधिक उग्र इलाज करण्याचा विचार केला. लोकांची घाबरगुंडी वळली. कांहींनीं सारा भरला. 'अंमलदार आपला मालच जप्त करून सारा वसूल करून घेतील तर बरें,' असें इतर कांहींजण मनांतल्या मनांत म्हणूं लागले. कांहींजण सर्वस्वावर उदार होणारेहि निघाले.

भयभीत झालेल्या लोकांमध्यें उत्साह आणण्यासाठीं मीं एक युक्ति योजिली. एक शेत अयोग्य तऱ्हेनें जप्त करण्यांत आलें होतें व त्यांत कांद्याचें पीक तयार झालेलें होतें. तें पीक मोहनलाल पंड्यांच्या नेतृत्वाखालीं काढून आणण्याचा सल्ला मीं दिला. माझ्या मतें यांत कायद्याचा भंग होत नव्हता; आणि होत असला तरी सुद्धां एवढ्यातेवढ्या साऱ्यासाठीं उभें पीक जप्त करणें याला कायद्याचा आधार असला तरी तें न्यायनीतीला सोडून आहे, ती सरळ लूट आहे, आणि अशा तऱ्हेनें झालेल्या जप्तीचा अनादर करणें आपलें कर्तव्यच आहे, असें मीं सुचविलें.

मोहनलाल पंड्या व त्यांचे जोडीदार यांना अटक करण्यांत आली. त्यामुळें लोकांमध्यें उत्साह वाढला.

खेडा-सत्याग्रहाचा शेवट विचित्र तऱ्हेनें झाला. लोक दमले होते, हें स्पष्ट दिसत होतें. सत्याग्रहींना कमीपणा येणार नाहीं, अशा तऱ्हेनें लढा आटोपण्याचा शोभण्यासारखा कांहीं मार्ग मिळाल्यास तो घेण्याकडे माझी प्रवृत्ति होती. अशा तऱ्हेचा मार्ग अवचितच सांपडला. नाडियाद तालुक्याच्या मामलेदारानें सांगून पाठविलें, कीं जर सुस्थितींतील पाटीदारांनीं आपापला महसूल भरला तर गरिबांची वसुली तहकूब ठेवण्यांत येईल. सबंध जिल्ह्याची

जबाबदारी कलेक्टरच घेऊं शकेल; म्हणून मीं कलेक्टरला विचारलें. त्यांच्याकडून उत्तर आलें कीं, मामलेदार म्हणतात तसा हुकूम पूर्वीच निघालेला आहे. प्रतिज्ञेंत हीच गोष्ट होती; म्हणून तेवढ्या हुकुमावर संतोष मानून घेतला.

तरी पण या निकालानें आमचें कोणाचेंच समाधान झालें नाहीं. सत्याग्रहाच्या युद्धाच्या पश्चात् जी गोडी झाली पाहिजे ती तेथें नव्हती. कलेक्टरला तर वाटे, कीं आपण नवीन असें कांहींच केलें नाहीं. गरीब लोकांना सूट देण्याची भाषा होती, पण तेहि क्वचितच सुटले. गरीब कोण हें ठरविण्याचा अधिकार लोकांना चालवितां आला नाहीं. लोकांमध्यें तेवढें त्राण राहिलें नाहीं. याबद्दल मला वाईट वाटत होतें. म्हणूनच युद्धाच्या अंतानिमित्त उत्सव करण्यांत आला तरी तो मला वरील कारणास्तव निस्तेज वाटला.

सत्याग्रहाचा शुद्ध शेवट तोच म्हणतां येईल, कीं जेव्हां सुरुवातीपेक्षां शेवटीं लोकांमध्यें अधिक तेज व शक्ति हीं दिसून येतील. तसें कांहीं मला दिसलें नाहीं.

असें असलें तरीहि खेडा-सत्याग्रहापासूनच गुजरातच्या शेतकरीवर्गाच्या जागृतीला, त्यांच्या राजकीय शिक्षणाला सुरुवात झाली.

• • •

११९
ऐक्याची तळमळ

खेडा-प्रकरण चाललें होतें, त्या वेळीं युरोपांत महायुद्धहि चालू होतें. त्यानिमित्त व्हाइसरॉयांनीं दिल्लीला सर्व पुढाऱ्यांची सभा बोलाविली. तिला हजर राहण्याबद्दल त्यांनीं मलाहि आग्रह केला.

मी आमंत्रण मान्य करून दिल्लीला गेलों; पण त्या सभेमध्यें भाग घेण्याबाबत मला एक अडचण वाटत होती. मुख्य कारण तर हें, कीं त्या सभेला अल्लीबंधू, लोकमान्य व इतर पुढारी यांना निमंत्रण दिलेलें नव्हतें. अल्लीबंधू त्या वेळीं कैदेंत होते.

हिंदु-मुसलमानांमध्यें खरी मैत्री नाहीं हें तर दक्षिण आफ्रिकेमध्येंच माझ्या लक्षांत आलें होतें. दोहोंमधील वैषम्य जेणेंकरून मिटेल असा कोणताहि उपाय तिकडे असतांना मी हातचा घालवीत नसें. लटकीच खुशामत करून किंवा स्वत्व घालवून त्यांची काय किंवा कोणाचीहि काय मनधरणी करण्याचा माझा स्वभावच नव्हता. पण तिकडे असल्या वेळेपासूनच मला समजून चुकलें होतें, कीं माझ्या अहिंसेची कसोटी व तिचे विशाल प्रयोग ह्या ऐक्याच्या निमित्तानेंच व्हावयाचे आहेत अजूनहि माझा हा अभिप्राय कायम आहे. ईश्वर माझी क्षणोक्षणीं सत्त्वपरीक्षा करीत आहे.

ह्या विचारांनिशींच मी मुंबई बंदरीं उतरलों होतों. अर्थात् मला या बंधुद्वयाची झालेली भेट मनापासून आवडली. आमच्यामधील स्नेह वाढत गेला.

अल्लीभाईंना सोडविण्यासाठीं मीं सरकारबरोबर पत्रव्यवहार चालविला. त्यानिमितानें त्या बंधूच्या खिलाफतीसंबंधींच्या चळवळीचा अभ्यास केला. मी या निर्णयावर आलों, कीं माझी जर मुसलमानांचा सच्चा मित्र होण्याची इच्छा असेल, तर मीं अल्लीबंधूंना सोडविण्याच्या व खिलाफतीच्या प्रश्नाचा न्यायास धरून निवाडा लावून घेण्याच्या कामीं मदत केली पाहिजे खिलाफतीचा प्रश्न माझ्या दृष्टीनें सोपा होता. त्याच्या स्वतंत्र गुणदोषाची चौकशी करण्याचें मला कारण नव्हतें. मुसलमानांची त्या बाबतींतील मागणी नीतीविरुद्ध नसेल तर मीं मदत दिली पाहिजे असें माझें मत होतें. खिलाफतीबाबतची मागणी मला नीतीविरुद्ध वाटली नाहीं. एवढेंच नव्हे तर ती मागणी ब्रिटिश प्रधान लॉइड जॉर्ज यांनीं मान्य केली होती; अर्थात् त्यांनीं आपलें वचन पाळावें एवढ्यापुरताच प्रयत्न करण्याचें माझें काम होतें.

खिलाफतीच्या प्रश्नाबाबत मीं मुसलमानांना दुजोरा दिला. याबद्दल मित्रांनीं व टीकाकारांनीं माझ्यावर टीकेचा वर्षाव केला आहे. या सर्वांचा विचार केल्यानंतरहि मीं केलेल्या निर्णयाबद्दल आणि केल्या करविलेल्या मदतीबद्दल मला पश्चात्ताप होत नाहीं.

• • •

१२०

रिक्रूटभरती

मी सभेला हजर राहिलों. सैनिक-साह्याच्या ठरावाला मीं दुजोरा द्यावा अशी व्हाइसरॉयांची फार इच्छा होती. मीं हिंदी–हिंदुस्थानीमध्यें बोलण्याची परवानगी मागितली. व्हाइसरॉयांनीं माझी मागणी मान्य केली, पण त्याबरोबरच इंग्रजींत बोलण्याची सूचना केली. मी एवढेंच बोललों : "मला माझ्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव आहे; ती जबाबदारी लक्षांत घेऊनच मी या ठरावास दुजोरा देत आहें."

हिंदुस्थानीमध्यें बोलल्याबद्दल अनेकांनीं मला धन्यवाद दिले. ते म्हणाले, कीं व्हाइसरॉयांच्या सभेंत हिंदुस्थानीमध्यें भाषण करण्याचें या काळांतलें हें पहिलेंच उदाहरण होय. धन्यवाद व हें पहिलेंच उदाहरण असल्याची माहिती दोन्ही माझ्या मनाला बोंचलीं. मला शरम वाटली. आपल्याच देशामध्यें, देशाबाबतच्या कामाच्या सभेमध्यें, देशी भाषेवर बहिष्कार असावा किंवा अवहेलना व्हावी ही केवढी दुःखाची गोष्ट !

मला रंगरुटांची भरती करावयाची होती. ही याचना मीं खेडा जिल्ह्यांत नाहीं तर कोठें करावयाची ? आपल्या सोबत्यांना प्रथम बोलवावयाचें नाहीं तर कोणाला बोलवावयाचें ? त्यांच्यापैकीं कित्येकांच्या ही गोष्ट गळीं उतरेना. त्यांना ती गोष्ट आवडली त्यांना ती कितपत तडीला जाईल याबद्दल शंका वाटत होती. ज्या वर्गांमधून भरती करावयाची होती, त्या वर्गाला सरकारबद्दल कसलाच कळवळा नव्हता. सरकारी अंमलदारांचा त्यांना आलेला अनुभव अद्याप ताजाच होता.

तरी पण कार्याला सुरुवात तर करावीच असें सर्वांचें मत पडलें. आरंभ करतांक्षणींच माझे डोळे उघडले. माझा आशावादहि कांहींसा लटका पडला.

हळूहळू आमच्या सतत कार्याचा परिणाम लोकांवर होऊं लागला. सुरुवातीच्या नांवांची नोंदहि बरी होऊं लागली; आणि पहिली एक तुकडी बाहेर पडली, म्हणजे आणखी मिळविण्याला मार्ग मोकळा होईल असें आम्हांला वाटूं लागलें.

• • •

१२१

मृत्युशय्या

रिकूटभरती करतां करतां मला शरीर खूप झिजवावें लागलें. त्या वेळीं माझा आहार मुख्यत्वेंकरून भाजून कुटलेले व गूळ घातलेले भुईमूगदाणे, केळ्यांसारखीं फळें व दोन-तीन लिंबांचें पाणी असा असे. दाणे प्रमाणाबाहेर खाल्ल्यास बाधक होतात, हें मला कळत असतांहि ते जास्त खाल्ले गेले. त्यामुळें किंचित् मुरडा होऊं लागला. मला त्या मुरड्याकडे लक्ष देण्याचें कारण दिसलें नाहीं. रात्रीं आश्रमांत जाऊन पोंचलों. त्या काळीं औषधें मी क्वचित्च घेत असें. एक वेळ खाल्लें नाहीं म्हणजे बरें वाटेल असा विश्वास वाटत होता. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कांहीं खाल्लें नाहीं, त्यामुळें दुखावयाचें बहुतेक बद झालें.

तो दिवस कसल्या तरी सणाचा होता. दुपारींहि मी जेवणार नाहीं असें कस्तुरबाईला सांगून ठेवल्याचें स्मरतें. पण तिनें मला मोहांत गुंतविलें व मी सांपडलों. माझ्यासाठीं गहूं भरडून तेलावर परतून त्यांची लापशी बनविलेली होती. लापशी व मुगाची उसळ माझ्यासाठीं ठेवून दिलेली आहे असें कस्तुरबाईनें मला सांगितलें; आणि जिव्हालौल्यामुळें माझा निश्चय डळमळला. डळमळला तरी इच्छा अशी होती, कीं मी कस्तुरबाईची समजूत करण्यापुरतें थोडेंसेंच खाईन, स्वाद पण चाखीन व शरीरहि सांभाळून ठेवीन. पण जेवावयाला बसलों आणि थोडेंसेंच खाऊन उठण्याऐवजीं मीं पोट भरून खाल्लें. स्वादसुख तर पुरें घेतलें, पण त्याबरोबर यमराजालाहि निमंत्रण दिलें. खाऊन एक तासभर लोटला नसेल इतक्यांत जोराचा मुरडा सुरू झाला.

रात्रीं परत नडियादला जावयाचें होतें.

नडियाद स्टेशन आलें. स्टेशनापासून अनाथाश्रमापर्यंत अर्ध्या मैलाचें अंतर होतें, पण तें दहा मैलांएवढें वाटलें. मोठ्या शिकस्तीनें मुक्कामावर जाऊन पोंचलों. पण तिडीक वाढत चालली होती. शौचाला पंधरा-पंधरा मिनिटांनीं होई. अखेरीला मीं हरलों. वेदना असह्य झाल्याचें जोडीदारांना कळविलें, आणि अंथरूण धरलें. सर्व सोबती चिंतातुर होऊन माझ्या

सभोंवार जमले. त्यांनीं माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. माझा हट्टहि अमर्याद होता. डॉक्टरला बोलावून आणण्याचें मीं नाकारलें. औषध मला घ्यावयाचें नाहीं. केल्या कर्माचें प्रायश्चित्तच भोगणार. खाणें मीं बंदच केलें होतें. सुरुवातीच्या दिवसांत फळांचे रसहि घेतले नाहींत.

ज्या शरीराला मी अजूनपर्यंत शिळेप्रमाणें समजत होतों, तेंच मातीच्या गाऱ्यासारखें होऊन गेलें. शक्ति खर्चून गेली. अतिश्रमामुळें ताप आला, व बेशुद्धीहि आली. मित्रमंडळी विशेषच घाबरली.

शेठ अंबालाल व त्यांच्या धर्मपत्नी नडियादला आलीं. सोबत्यांचा विचार घेऊन ते मला फार काळजीपूर्वक आपल्या मिर्झापूरच्या बंगल्यावर घेऊन गेले. या दुखण्यामध्यें मला जी निर्मळ, निष्काम शुश्रूषा लाभली त्याहून अधिक कोणालाच मिळणें शक्य नाहीं, एवढें मी अवश्य सांगूं शकतों. बारीक ताप जडला. शरीर क्षीण होत चाललें. कदाचित् यांतून मी उठणारहि नाहीं, असें मला दिसूं लागलें. अंबालाल शेठच्या बंगल्यामध्यें सर्वजण प्रेमानें शुश्रूषा करीत होते. तरीहि माझ्या मनाला स्वस्थता वाटेना. मला आश्रमांत घेऊन जाण्याबद्दल मीं त्यांची फार विनवणी केली.

आश्रमामध्यें माझी व्यथा चालूच होती; इतक्यांत वल्लभभाईंनीं बातमी आणली, कीं जर्मनीचा पुरा पाडाव झाला असून रिक्रूटभरती करण्याची आतां आवश्यकता राहिली नाहीं, असा निरोप कमिशनरकडून आलेला आहे. यामुळें रिक्रूटिंगच्या काळजींतून मीं मोकळा झालों, आणि तेवढेंच बरें वाटलें.

आतां पाण्याचे उपचार करीत असें आणि त्यामुळें देह टिकून राहिला होता. दुखणें शान्त झालें, पण शरीर कांहीं केल्या भरून येईना. दोन-तीन मित्रांनीं सांगितलें, कीं दूध वर्ज्य असेल तर मांसाचा सुरवा घ्यावा. एकानें अंडीं घेण्याची शिफारस केली. ज्या धर्माची अंमलबजावणी मीं माझ्या मुलांच्या बाबतींत केली, पत्नीच्या बाबतींत केली, मित्रांचे बाबतींत केली, त्या धर्माचा त्याग मीं स्वत:च्या बाबतींत कसा करावा ?

इतकें लांबलेलें किंवा इतक्या गंभीर स्वरूपाचें असें हें माझ्या आयुष्यांतील पहिलेंच दुखणें होतें. या दुखण्यामध्यें मला धर्मनिरीक्षण करण्याचा,

त्याची कसोटी करण्याचा, अलभ्य लाभ मिळाला. एके दिवशीं रात्रीं तर मीं आशा सोडून दिली. मृत्यु जवळच येऊन ठेपला आहे, असें माझ्या मनानें घेतलें. डॉक्टर कानुगांनीं नाडी तपासून पाहिली आणि म्हणाले, " मला स्वतःला तरी मृत्यूचीं कांहीं एक चिन्हें दिसत नाहींत. नाडी साफ आहे. तुम्हांला केवळ अशक्ततेमुळें मानसिक भीति वाटत आहे. " पण मला विश्वास वाटेना. रात्र गेली. त्या रात्रींत मला किंचित् तरी झोंप लागली असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे.

सकाळ झाली. मृत्यु आला नाहीं. तरी पण अद्याप जगण्याची आशा वाटेना. मृत्यु नजीकच आहे असें समजून होईल तेवढा वेळ मी मित्रांच्या तोंडून गीतापाठ ऐकण्यांतच घालवूं लागलों. कांहीं कामकाज करण्याची शक्ति नव्हतीच. थोडेंसें बोलावें इतक्यांत मेंदू थकून जात असे. त्यामुळें जगण्यामध्यें कसलाच अर्थ वाटेना. निव्वळ जगण्यासाठीं जगणें मला कधींच पसंत पडलेलें नाहीं.

अशा तऱ्हेनें मृत्यूची वाट पाहत बसलों होतों; इतक्यांत डॉक्टर तळवलकर एका विचित्र प्राण्याला घेऊन आले. ते माझ्यासारखेच ' चक्रम ' आहेत; त्यामुळें मला त्यांची प्रथमदर्शनींच ओळख पटली. ते बर्फाच्या उपचारांची फार तरफदारी करणारे आहेत. माझ्या दुखण्याची वार्ता ऐकून आपले बर्फाचे उपचार माझ्यावर करून पाहण्यासाठीं ते आले. तेव्हांपासून आम्ही त्यांना ' आइस डॉक्टर ' या टोपणनांवानेंच ओळखींत असतों. त्यांचे शोध योग्य असोत किंवा अयोग्य असोत; एवढें खरें, कीं मीं त्यांना माझ्या शरीरावर प्रयोग करूं दिले. बाह्य उपचारांनीं बरें होतां येईल तर मला पाहिजेच होतें; आणि त्यांतून हे उपचार तर बर्फाचे म्हणजे पाण्याचे होते. त्यांनीं माझ्या सर्वांगावर बर्फ घासण्यास सुरुवात केली. त्यापासून त्यांची समजूत आहे तितका परिणाम जरी माझ्यावर घडून आला नाहीं, तरीहि रोज जो मी मरणाची वाट पाहत बसत असें, त्याऐवजीं आतां मला जगण्याची कांहींशी आशा वाटूं लागली; कांहींसा हुरूप वाटूं लागला. मानसिक उत्साहाबरोबर शरीरांतहि उत्साह जाणवूं लागला.

• • •

१२२

रौलॅट ॲक्ट व माझें धर्मसंकट

माथेरानला गेल्यास शरीर लवकर सुधारेल, अशी मित्रांची सल्ला मिळाल्यावरून माथेरानला गेलों. आमांशानुळें गुदद्वार फार नरम होऊन गेलें होतें; आणि तेथें भेगा पडलेल्या असल्यामुळें मलत्यागाचे वेळीं खूप वेदना होत. एका आठवड्यांतच माथेरानहून परत फिरलों. माझ्या तब्येतीची रखवालदारी शंकरलालनीं आपल्याकडे घेतली होती. त्यांनीं डॉक्टर दलालांची सल्ला घेण्याचा आग्रह केला. डॉक्टर दलाल आले.

" तुम्ही दूध घेत नाहीं तोंपर्यंत मला तुमचें शरीर सुधारतां येणार नाहीं. लोह व सोमल यांचीं इंजेक्शनें घेतलीं पाहिजेत. " डॉक्टर म्हणाले.

" इंजेक्शन द्या, दूध मात्र मी घेणार नाहीं." असा मीं जबाब दिला.

" तुमची दुधाविषयींची प्रतिज्ञा काय आहे ? " डॉक्टरनीं विचारलें.

" गाई-म्हशींवर फुंकारीची क्रिया होते हें ऐकल्यापासून दुधाबद्दल तिरस्कार उत्पन्न झाला; व तो मनुष्याचा आहारहि नव्हे असें मीं नेहमींच मानीत आलों आहें. म्हणून मीं दुधाचा त्याग केला आहे. "

" असेंच असेल तर बकरीचें दूध घेतां येईल. " कस्तुरबाई खाटेपाशीं उभी होती, ती चटकन म्हणाली.

" बकरीचें दूध घेतलेंत म्हणजे माझें काम झालें. " डॉक्टर मध्येंच म्हणाले.

मी डळमळलों. सत्याग्रहाच्या लढ्याबद्दलच्या मोहामुळें माझ्यामध्यें जगण्याचा लोभ उत्पन्न झाला, आणि मीं प्रतिज्ञेच्या अक्षरपालनावर संतोष मानून प्रतिज्ञेच्या आत्म्याचा घात केला. सत्याच्या पुजाऱ्यानें सत्याग्रहाच्या लढाईसाठीं जगण्याची इच्छा करून सत्याला कलंक लावला.

माझ्या या कृत्याचा दंश अद्यापि भरून निघालेला नाहीं, आणि बकरीचें दूध सोडण्याबद्दल माझें चिंतन चालूच आहे. मला बकरीचें दूध सध्यां जांचतें तें अहिंसेच्या दृष्टीनें नव्हे; तें मला सत्याच्या दृष्टीनें वांचत आहे.

मी अहिंसेला ओळखूं शकलों आहें त्याहून अधिक सत्याला ओळखतों असें मला वाटतें. सत्याची कांस सोडून दिली तर अहिंसेची कठिण कोडीं उकलतां येणार नाहींत असा माझा अनुभव आहे. येथें मी व्रताच्या आत्म्याचा — भावार्थाचा—भंग केला आहे ही गोष्ट मला नित्य डांचत असते. हें कळत असतां माझ्या व्रतासंबंधीं माझें कर्तव्य कोणतें याचा मला उलगडा होत नाहीं, किंवा त्याच्या पालनासाठीं लागणारी हिंमत माझ्यामध्यें नाहीं, असें म्हणाना ! दोहोंचाहि अर्थ एकच आहे. कारण कीं, शंकेच्या मुळाशीं श्रद्धेचा अभावच असतो.

बकरीचें दूध सुरू केल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं डॉ. दलालनीं गुदद्वाराशीं चिरा पाडल्या होत्या त्यावर शस्त्रक्रिया केली व ती फार यशस्वी झाली.

अंथरुणांतून उठण्याची थोडथोडी आशा वाटूं लागली, आणि वर्तमान-पत्रें वगैरे वाचूं लागलों. इतक्यांत रौलॅट कमिटीचा रिपोर्ट माझ्या हातीं आला. त्यांतील शिफारशी पाहून मी चकित झालों. या बाबतींत कांहीं तरी त्वरित व स्पष्ट उपाय अंमलांत आणला पाहिजे, अशी भाई उमर व शंकरलाल यांनीं मागणी केली. महिनाभऱ्यानें मी अहमदाबादला गेलों. वल्लभभाईंशीं मी बोललों.

या संभाषणांतून एवढी गोष्ट निघाली, कीं माझ्याशीं भरपूर संबंधांत आलेल्या मंडळींची एक छोटीशी सभा बोलावण्याचें ठरलें.

सभा झाली. तिला फार फार तर वीस एक इसमांना बोलावलेलें होतें. प्रतिज्ञापत्र तयार करण्यांत आलें व त्यावर हजर असलेल्या सर्वांनीं सह्या केल्या. मीं वर्तमानपत्रांत लिहावयाला सुरुवात केली व शंकरलाल बँकरनीं खूप चळवळ सुरू केली.

सत्याग्रहसभेची स्थापना करण्यांत आली. तिच्यामध्यें मुख्य नांवें मुंबई-तीलच घातलीं गेलीं. मुख्य ठाणें मुंबईच करण्यांत आलें. प्रतिज्ञेवर खूप सह्या होऊं लागल्या. खेडा-सत्याग्रहाप्रमाणें पत्रिका निघाल्या व ठिकठिकाणीं सभा झाल्या.

ह्या सभेचा अध्यक्ष मी झालों. माझ्या लक्षांत आलें, कीं माझें व सुशिक्षित-वर्गाचें फारसें पटण्यासारखें नाहीं. सभेमध्यें गुजराती भाषेचाच उपयोग

करण्याबद्दलचा माझा आग्रह व माझ्या इतर कांहीं पद्धती यांमुळें ते पेंचांत सांपडले. तरी पण माझी पद्धति चालवून घेण्याइतकी उदारता पुष्कळांनीं दाखविली. पण सुरुवातीलाच मला दिसून आलें, कीं ही सभा दीर्घ काळ-पर्यंत चालणार नाहीं. शिवाय सत्य आणि अहिंसा यांवर मी जो जोर देत असें तोच कित्येकांना अप्रिय होऊन बसला. तरीहि सुरुवातीच्या काळामध्यें हें नवें काम खूप जोरानें चाललें.

* * *

१२३
तें अद्‌भुत दृश्य !

रौलॅट बिल प्रसिद्ध झालें. मीं व्हाइसरॉयना भेटून खूप विनवणी केली. खाजगी पत्रें लिहिलीं, जाहीर पत्रें लिहिलीं. सत्याग्रहाखेरीज माझ्यापाशीं दुसरा मार्ग नाहीं हें त्यामध्यें स्पष्ट कळविलें; पण सर्व व्यर्थ गेलें.

माझें शरीर तर अशक्तच होतें. तरी पण मीं लांबच्या प्रवासाचें जोखीम पत्करलें. मद्रासकडून आलेलें आमंत्रण स्वीकारलेंच पाहिजे असें मला वाटलें. त्या आमंत्रणाच्या मुळाशीं राजगोपालाचार्य होते हें मला मद्रासला गेलों तेव्हां कळलें. राजगोपालाचार्यांचा हा माझा पहिलाच परिचय म्हणतां येईल.

बिल कायद्याच्या स्वरूपांत गॅझेटमध्यें प्रसिद्ध झालें ही बातमी आल्या-नंतर रात्रीं मी विचार करीतच झोंपीं गेलों. अर्धवट झोंपेंत स्वप्नामध्येंच मला विचार सुचला. सकाळच्या प्रहरीं मीं राजगोपालाचार्यांना बोलावून आणून सांगितलें,

"मला रात्रीं अर्धवट झोंपेमध्यें विचार सुचला, कीं आपण या कायद्याच्या प्रत्युत्तरादाखल उभ्या देशाला हरताळ पाडण्याची सूचना द्यावी. धर्मकार्याची सुरुवात आत्मशुद्धीपासून करावी हें योग्य दिसतें. त्या दिवशीं सर्वांनीं उपवास करावा व कामधंदा बंद करावा "

ही सूचना राजगोपालाचार्यांना फार आवडली. इतर मित्रांनाहि ती पसंत पडली. एक लहानशी नोटीस मीं लिहून काढली. प्रथम ३० मार्च १९१९

ही तारीख घालण्यांत आली होती, मागाहून एप्रिलची ६ तारीख करण्यांत आली. कार्य ताबडतोब होणें आवश्यक वाटल्यामुळें तयारीसाठीं अधिक मुदत द्यावयाला वेळच नव्हता.

पण कशी कोणाला माहीत, सर्व व्यवस्था नीट लागली ! सबंध हिंदुस्थानभर—शहरांत व खेडोंपाडीं–हरताळ पडले. तें दृश्य भव्य होतें.

• • •

१२४

तो आठवडा !—१

३० मार्च रोजींच दिल्लीला हरताळ पडला. दिल्लीमध्यें त्या दिवशीं पडला तसा हरताळ पूर्वी कधींच पडला नव्हता. हिंदु व मुसलमान दोघेहि एकदिल झाल्यासारखे दिसले. श्रद्धानंदजींना जुम्मामशिदीमध्यें घेऊन जाण्यांत आलें. हें सर्व सत्ताधाऱ्यांना सहन होऊं शकलें नाहीं. दिल्लीमध्यें दडपशाही सुरू झाली. श्रद्धानंदजींनीं मला दिल्लीला बोलाविलें.

जी स्थिति दिल्लीची तीच लाहोर, अमृतसरची होती. अमृतसरहून डॉ. सत्यपाल व किचलू यांच्या तारा मीं ताबडतोब निघून यावें अशाबद्दलच्या आल्या होत्या.

मुंबईस ६ तारखेला सकाळच्या प्रहरीं हजारों लोक चौपाटीवर स्नान करावयाला गेले, व तेथून ठाकुरद्वारकडे मिरवणूक निघाली. ह्या मिरवणुकींत आम्हांला मुसलमानबंधू एका मशिदींत घेऊन गेले. तेथें श्री. सरोजिनीदेवी-कडून व माझ्याकडून भाषणें करवून घेतलीं.

मुंबईला संपूर्ण हरताळ पडला होता. येथें कायद्याच्या सविनय भंगाची तयारीहि करून ठेविलेली होती. सरकारनें बंदी केलेलीं ' हिंद स्वराज्य ' आणि ' सर्वोदय ' हीं माझीं दोन पुस्तकें छापवून विकणें हा सविनय भंग सर्वांत सोपासा वाटला. म्हणून तीं छापवून घेतलीं, व उपवास सुटल्यानंतरच चौपाटीवरील जंगी सभा विसर्जन पावल्यानंतर तीं विकण्याचा कार्यक्रम ठरविण्यांत आला.

संध्याकाळीं पुष्कळ स्वयंसेवक हीं पुस्तकें विकावयाला बाहेर पडले. एका मोटारींतून मी निघालों. बहुतेक जण खिशांत असतील तेवढे सर्व पैसे देऊन प्रत घेणारे निघाले. लोकांना आम्ही समज देत होतों, कीं घेणाऱ्यालाहि तुरुंग मिळण्याचा संभव आहे. पण घटकाभर लोकांनीं तुरुंगाचें भयच सोडून दिलें होतें.

७ तारखेला समजलें, कीं सरकारनें ज्या पुस्तकाच्या विक्रीला प्रतिबंध केला होता, तींच पुस्तकें विकलीं गेलीं असें सरकारच्या दृष्टीनें ठरत नाहीं. नवी आवृत्ति छापणें, विकणें किंवा खरीदणें यांत कांहीं गुन्हा होत नाहीं असें सरकारतर्फे सांगण्यांत आलें. ही बातमी ऐकून लोकांचा विरस झाला.

त्या दिवशीं सकाळीं लोकांनीं स्वदेशीव्रतासाठीं व हिंदु-मुसलमान ऐक्याच्या व्रतासाठीं चौपाटीवर जमावयाचें होतें. लोक फार थोडे जमले होते. पण धांवपळीचा कार्यक्रम व विधायक कार्य यांमधील भेद, पहिल्याबद्दलची हौस व दुसऱ्याबद्दलचा कंटाळा, हीं तेव्हांपासूनच माझ्या अनुभवास येत आहेत.

७ तारखेला रात्रीं मी दिल्ली-अमृतसरकडे जावयाला निघालों. ८ तारखेला मथुरेला पोंचतों तों कुणकुण ऐकावयाला आली, कीं कदाचित् मला पकडतील.

पलवल स्टेशन येण्यापूर्वी पोलीस अंमलदारानें माझ्या हातांत हुकूम आणून दिला कीं, " तुम्हीं पंजाबच्या सरहद्दींत पाऊल टाकूं नये. " हुकूम दाखवून पोलिसांनीं मला उतरून जाण्यास सांगितलें. मीं उतरण्याचें नाकारलें.

पलवल स्टेशनवर मला उतरून घेतलें व पोलिसांच्या हवालीं केलें. दिल्लीहून येणाऱ्या एका गाडीच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत मला बसविलें. बरोबर पोलिसपार्टी बसली. मथुरेला पोंचल्यावर मला पोलिस बराकींत घेऊन गेले. पहांटेस चार वाजतां मला उठविलें आणि एक मालगाडी मुंबईकडे जात होती तिच्यामध्यें बसविलें. दुपारीं सवाई माधुपुरला उतरून घेतलें. तेथें मुंबईच्या मेलमध्यें मला पहिल्या वर्गांत बसविलें. अजूनपर्यंत मी सामान्य कैदी होतों. आतां माझी गणना ' जंटलमन कैद्या 'मध्यें झाली.

सुरतेला आल्यावर दुसऱ्या एका अमलदारानें माझा कबजा घेतला. त्यानें रस्त्यांत सांगितलें, " तुम्ही मोकळें आहां. पण तुमच्यासाठीं मरीन

लाइन्स स्टेशनपाशीं गाडी थांबवीन. तेथें तुम्ही उतरून जाल तर अधिक बरें. " मी मरीन लाइन्सला उतरलों. तेथें कोणा ओळखीच्या गृहस्थाची घोडागाडी दिसली. ते मला रेवाशंकर झवेरींच्या घरीं पोंचवून गेले. त्यांनींच मला वातमी दिली कीं, " तुम्हांला पकडल्याची वातमी ऐकून लोक चवताळून गेले आहेत, आणि वेड्यासारखे बनून गेले आहेत. पायधुणीपाशीं दंगा होण्याची भीति आहे. "

उमर सोभानी व अनसूयावाई मोटारींतून आलीं, व मला पायधुणीला घेऊन गेलीं. लोक मला पाहून हर्षानें वेडे झाले. आतां मिरवणूक बनली.

मिरवणुकीला कॉफर्ड मार्केटकडे जाण्याची आडकाठी करण्याकरितां समोरून घोडेस्वारांची तुकडी येऊन थडकली. लोक पोलिसलाईन फोडून पुढें घुसले. माझा आवाज ऐकूं जाण्यासारखी स्थिति नव्हती. अशा स्थितींत घोडेस्वारांच्या तुकडीच्या मुख्यानें लोकांना उधळवून लावण्याचा हुकूम केला, आणि त्या तुकडीनें भाले उभारून लोकांवर एकदम घोडे सोडून दिले. लोकांच्या जमावामध्यें खिंडार पडलें. पळापळ सुरू झाली. कोणी चिरडलें, कोणाला जखमा झाल्या. एकंदर देखावा भयंकर होता. घोडेस्वार व लोक दोघेहि वेडे झाल्यासारखेच दिसले.

लोक विखुरले. आमची मोटार पुढें चालली. आणि मी पोलिसांच्या वर्तणुकीबद्दल कमिशनरकडे तक्रार करण्यासाठीं उतरलों.

• • •

१२५

तो आठवडा !— २

मीं पाहिलेल्या दृश्याचें वर्णन कमिशनरपाशीं केलें. त्यांनीं थोडक्यांत जवाब दिला, " मला मिरवणूक कोटाकडे जाऊं द्यावयाची नव्हती. तिकडे गेल्यास दंगा झाल्याखेरीज राहिलाच नसता. "

" पण घोडेस्वारांची जरूर नव्हती असें मला वाटतें." मीं म्हटलें.

"तें तुम्हांला समजावयाचें नाहीं. लोकांवर तुमच्या शिकवणीचा परिणाम कोणत्या तऱ्हेचा झाला आहे, त्याची माहिती तुमच्यापेक्षां आम्हां पोलिसांना अधिक मिळते. तुम्हांला खात्री देतों, कीं लोक तुमच्यासुद्धां ताब्यांत राहावयाचे नाहींत. कायदेभंगाची गोष्ट त्यांना चटकन् पटेल, शान्तीची गोष्ट त्यांच्या अधिकाराबाहेरची आहे. तुमचे हेतु चांगले आहेत, पण ते लोकांना कळावयाचे नाहींत."

"पण तुमच्या-माझ्यामध्यें मतभेद येथेंच आहे. लोक स्वभावतः लढाऊ वृत्तीचे नाहींत, शान्तिप्रियच आहेत." मीं जवाब दिला.

आमच्यामध्यें वादविवाद सुरू झाला.

शेवटीं साहेब म्हणाले, "बरें तर, लोक तुमची शिकवण समजलेले नाहींत, याबद्दल जर तुमची खात्री पटली तर तुम्ही काय कराल?"

मीं जवाब दिला, "माझी तशी खात्री झाली तर मी लढा बंद ठेवीन."

"तुम्ही धीर धरला तर तुम्हांला आणखी किती तरी गोष्टी समजत जातील. अहमदाबादेंत काय चाललें आहे याची तुम्हांला कल्पना आहे? अमृतसरमध्यें काय झालें? या सर्व दंग्यांची जबाबदारी तुमच्या माथ्यावर आहे."

मीं म्हटलें, "माझी जी कांहीं जबाबदारी असेल ती पत्करण्यास मी मागें घेणार नाहीं. अहमदाबादेंत लोकांनीं कांहीं कमीजास्त केल्यास मला आश्चर्य व दुःख वाटेल. अमृतसरची मला कांहीं एक माहिती नाहीं. मी तिकडे कधीं गेलेलोंहि नाहीं. पंजाबसरकारनें मला तिकडे जाण्यास बंदी केली नसती, तर शान्ति राखण्याच्या कामीं मला भरपूर भाग घेतां आला असता."

अशा तऱ्हेनें आमच्या गोष्टी झाल्या. चौपाटीवर सभा करवून लोकांना शान्त राहण्याबद्दल समजावून सांगण्याचा माझा इरादा कमिशनरना कळवून मीं त्यांचा निरोप घेतला. चौपाटीवर सभा भरली.

मी अहमदाबादला जातों तों तेथें मार्शल लॉ चालू होता. लोक गांगरून गेले होते. लोकांनीं आपल्या कर्मांचीं फळें सव्याज भोगिलीं.

स्टेशनवर मला कमिशनरकडे घेऊन जाण्यासाठीं मनुष्य आला होता. मी त्यांच्याकडे गेलों. तेहि खूप संतापलेले होते. मीं शान्तपणें जवाब दिला. मार्शल लॉ अनावश्यक असल्याचेंहि सुचविलें; आणि परत शान्तता प्रस्थापित करण्यासाठीं जे जे उपाय योजावे लागतील ते ते योजण्याची माझी तयारी आहे असें सांगितलें. जाहीर सभा भरविण्याची परवानगी मागितली. ती त्यांनीं दिली. मीं सभा भरविली. या सभेमध्यें मीं लोकांना त्यांच्या दोषांची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केला. मीं प्रायश्चित्तादाखल तीन दिवस उपवास केला व लोकांना एक दिवस करण्याचा सल्ला दिला. ज्यांनीं दंग्याधोप्यामध्यें भाग घेतला होता, त्यांना स्वतःचा गुन्हा कबूल करण्याची सूचना केली.

मीं लोकांना आपापले गुन्हे कबूल करावयास सांगितलें, त्याचप्रमाणें सरकारलाहि गुन्हे माफ करण्याची सूचना केली. माझें म्हणणें दोघांपैकीं एकानेंहि ऐकलें नाहीं. लोकांनीं गुन्हे कबूल केले नाहींत, सरकारनें माफहि केले नाहींत.

शान्ततेची शिकवण जोंपर्यंत लोक आत्मसात् करणार नाहींत तोंपर्यंत सत्याग्रह बंद राखण्याचा मीं अगोदरच मनाशीं निश्चय केला होता.

कांहीं मित्रांची इतराजी झाली. त्यांना वाटत होतें, कीं सर्वत्र शान्ति राहिली पाहिजे, अशी जर माझी अपेक्षा असेल तर मोठ्या प्रमाणावर सत्याग्रह कधींच घडूं शकणार नाहीं. मीं आपला मतभेद नमूद केला. ज्या लोकांमध्यें आपण काम केलेलें आहे, ज्यांच्यामार्फत सत्याग्रह करण्याची आपल्याला उमेद वाटते, तेच जर शांतता राखणार नाहींत तर सत्याग्रह चालणार नाहीं, हें उघड आहे. एवढी मर्यादित शांतता टिकविण्याइतकी शक्ति सत्याग्रहाच्या पुढाऱ्यांनीं मिळविलीच पाहिजे असें माझें म्हणणें होतें. या विचारामध्यें मी आजहि फेरफार करूं शकत नाहीं.

• • •

' पहाडाएवढी चूक '

अहमदाबादच्या सभेनंतर लगेच मी नडियादला गेलों. ' पहाडाएवढी चूक ' असे जे माझे शब्द इतके प्रसिद्ध झाले आहेत ते मीं प्रथम नडियाद-मध्यें उच्चारले. ज्या सभेमध्यें मी घडलेल्या हकीकतीसंबंधीं भाषण करीत होतों, त्या सभेमध्येंच एकाएकीं मला लख्ख दिसून आलें, कीं खेडा जिल्ह्याच्या किंवा तसल्याच इतर लोकांना सविनय कायदेभंगासाठीं पाचारण करण्यांत मीं घाई केली व ती चूक मला पर्वतासमान भासली.

मीं अशा तऱ्हेची कबुली दिल्यामुळें माझा भरपूर उपहास झाला आहे, तरी पण मला त्या कबुलीबद्दल कधींहि पश्चात्ताप वाटलेला नाहीं. इतरांचे गजाएवढे (हत्तीएवढे) दोष आपण रजाएवढे करून पाहू लागूं व स्वतःचे राईएवढे दोष पर्वतासमान पाहायला शिकूं तेव्हांच आपल्याला स्वतःच्या व इतरांच्या दोषांचें यथायोग्य प्रमाण मिळूं शकेल. ह्या सामान्य नियमाचें पालन सत्याग्रही होऊं इच्छिणाऱ्यानें तर फारच अधिक सूक्ष्मपणें केलें पाहिजे.

ही पर्वतप्राय वाटणारी चूक कोणती तें पाहूं या. कायद्याचा सविनय भंग त्याच इसमाकडून होऊं शकेल, कीं जो कायद्याला विनयपूर्वक स्वेच्छेनें मान देत आला आहे. आपण बहुधा कायद्याचें पालन करतों तें त्याचा भंग केल्यास मिळणाऱ्या शिक्षेच्या भयानें. ही गोष्ट ज्या कायद्याच्या बाबतींत नीति-अनीतीचा प्रश्न उपस्थित होत नाहीं, अशा कायद्यांना विशेषेंकरून लागू पडते. कायदा असो किंवा नसो, शिष्ट गणले जाणारे लोक एकाएकीं चोरी करणार नाहींत; तरी पण रात्रींच्या वेळीं बायसिकलवर दिवा लावण्याच्या नियमांतून निसटून जाण्याची चांगल्या चांगल्या माणसांनाहि दिक्कत वाटत नसते; पण त्याच नियमाला कायद्याचें स्वरूप मिळालें, कीं मग तो मोडल्यास दंड होण्याची धास्ती असते आणि दंड भरण्याच्या अडचणींत सांपडूं नये म्हणून तरी ते रात्र होतांच बायसिकलवर दिवा लावतील. अशा तऱ्हेनें केलेलें नियमपालन हें स्वेच्छेनें केलेल्या नियमपालनांत मोडत नाहीं.

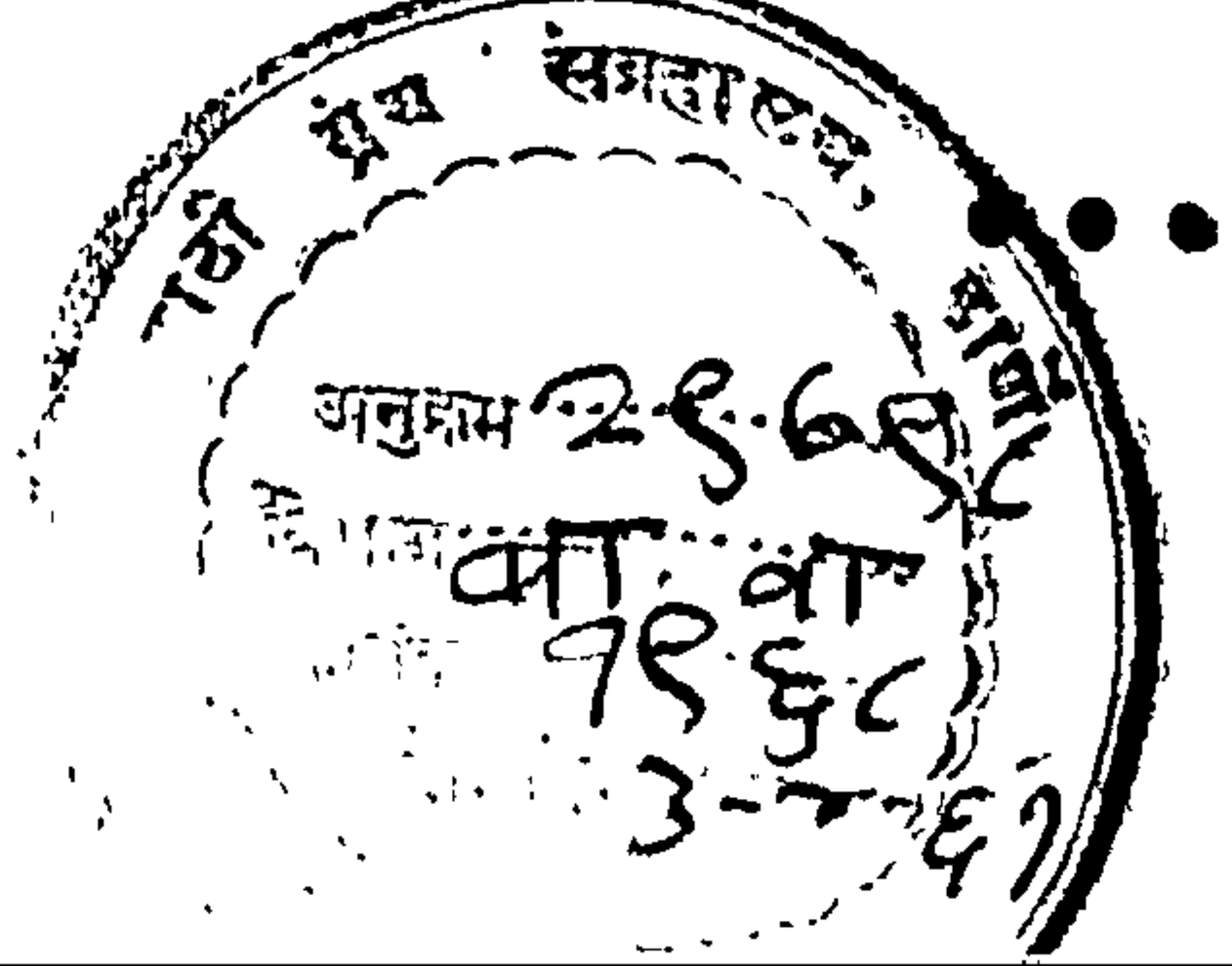
'पहाडाएवढी चूक'

पण सत्याग्रही समाजाच्या कायद्याला जो मान देईल तो मान ज्ञान-पूर्वक, स्वेच्छेनें, मान देणें हा धर्म आहे असें समजून, देईल. अशा तऱ्हेनें ज्यानें समाजाच्या नियमांचें इरादापूर्वक पालन केलें आहे त्याच्या अंगींच त्या नियमांच्या नीति-अनीतीचा न्याय करण्याची शक्ति येते, व त्यालाच त्या विशिष्ट नियमांचा भंग करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. लोकांनीं अशा तऱ्हेचा अधिकार प्राप्त करण्यापूर्वीच मीं त्यांना सविनय भंग करण्यास सांगितलें, ही माझी चूक मला पर्वतासमान वाटली.

ही आदर्श स्थिति हजारों किंवा लाखों लोक प्राप्त करूं शकणार नाहींत हें सहजीं लक्षांत येण्यासारखें आहे. पण असें असेल तर सविनय भंग सुरू करण्यापूर्वीं लोकांना समजूत देणाऱ्या व त्यांना प्रतिक्षणीं मार्ग दाखविणाऱ्या स्वयंसेवकांचें दल निर्माण झालें पाहिजे आणि या दलाला सविनय भंगाची व त्याच्या मर्यादांची परिपूर्ण माहिती झालेली असली पाहिजे.

अशा तऱ्हेचे मनांत विचार घोळवीत मी मुंबईस गेलों. आणि सत्याग्रहसभेमार्फत सत्याग्रही स्वयंसेवकांचें दल उभारलें. दलामार्फत लोकांना सविनय भंगाची माहिती देण्यासाठीं स्वयंसेवकांचें शिक्षण हातीं घेतलें, आणि माहिती देणारीं पत्रकें काढलीं.

हें काम चालू झालें तर खरें; पण मला दिसून आलें, कीं मला लोकांना त्याच्याबद्दल गोडी वाटेल असें करतां आलें नाहीं. स्वयंसेवकांची गर्दी जमली नाहीं. ज्यांचीं नांवें नोंदविलीं त्यांपैकींहि सर्वांनीं नियमित शिक्षण घेतलें असेंहि म्हणतां येत नाहीं. मीं ताडलें, कीं सविनय भंगाचें गाडें वाटलें होतें त्याहून सावकाश चालणार.

१२७

' नवजीवन ' आणि ' यंग इंडिया '

सरकारची दडपशाही खूप जोरांत चालू होती. पंजाबमध्यें तिचा तडाखा विशेष स्पष्टपणें जाणवला. तेथें लष्करी कायदा, म्हणजेच झोटिंग पातशाही सुरू झाली.

पंजाबमध्यें वाटेल तें करून प्रवेश करण्याबद्दल माझ्यावर दडपण येऊन पडूं लागलें. मीं व्हाइसरॉयांना पत्रें लिहिलीं, तारा केल्या, पण परवानगी मिळेना. परवानगीखेरीज जावें तर आंत प्रवेश मिळावयाचाच नाहीं. सविनय भंग केला असें मनाचें समाधान होईल तेवढेंच. मीं मनाईहुकूम मोडून चालून गेलों, तर तो सविनय अनादर होणार नाहीं आणि माझा कायदेभंग हा आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें होईल असें मला वाटलें. त्यामुळें जोरजुलमानें पंजाबांत शिरण्याच्या सूचनेला मीं रुकार दिला नाहीं. हा निर्णय मला कडू घोंटाप्रमाणें वाटला.

इतक्यांत ' क्रॉनिकल ' चे संपादक मि. हॉर्निमन यांना सरकारनें लोकांना कळूंहि न देतां एकाएकीं पळवून नेलें.

असें झाल्यामुळें ' क्रॉनिकल ' च्या व्यवस्थापकांनीं तें पत्र चालविण्याचा बोजा माझ्यावर टाकला. पण मला ती जबाबदारी फार काळ व्यावी लागलीच नाहीं. सरकारच्या कृपेमुळें तें पत्र बंद पडलें.

ज्यांच्या हातीं क्रॉनिकलची व्यवस्था होती, तेच ' यंग इंडिया ' च्या व्यवस्थेवर देखरेख करीत असत. त्यांनीं ' यंग इंडिया ' ची जबाबदारी मींच व्यावी अशी सूचना केली. सत्याग्रहाचें रहस्य समजावून देण्याची मला हौस होतीच. म्हणून या मित्रांची ही सूचना मीं मान्य केली.

पण इंग्रजींतून लोकांना सत्याग्रहाचें शिक्षण कसें देतां येणार ? माझ्या कार्याचें मुख्य क्षेत्र गुजरात होतें. तेथील मित्रांनीं चालविलेलें ' नवजीवन ' मासिक माझ्या हवालीं केलें. मीं त्या मासिकाचें साप्ताहिक केलें.

या वर्तमानपत्रांमार्फत मीं राष्ट्रास सत्याग्रहाचें शिक्षण देण्याचा यथाशक्ति आरंभ केला. त्यांत जाहिराती न घेण्याचा माझा आग्रह प्रथम-

पासूनच होता. त्यापासून कांहीं एक नुकसान झालेलें नाहीं अशी माझी समजूत आहे; आणि पत्रांचें विचारस्वातंत्र्य टिकविण्याच्या कामीं या पद्धतीची फार मदत झालेली आहे.

या वर्तमानपत्रांमुळें मला माझ्या मनाचें समधान करतां आलें. कारण कीं, मला जरी लगेच परत सविनय भंग सुरू करणें शक्य नव्हतें तरी मला आपले विचार तरी मोकळेपणानें मांडतां येऊं लागले.

• • •

१२८
पंजाबांत

पंजाबांत जायला मी अधीर झालों होतों. पण माझें जाणें लांबणीवर पडत चाललें. व्हाइसरॉय 'अजून वेळ आहे' असेंच लिहीत होते. अखेर जबाब आला कीं, 'अमुक तारखेला तुम्ही जाऊं शकतां.' तारीख बहुधा १७ ऑक्टोबर होती.

मी लाहोरला जाऊन पोंचलों. अनेक वर्षांच्या वियोगानंतर जसा एखादा प्रियजन परत यावा आणि त्याच्या आप्तजनांनीं त्याला भेटावयाला जावें त्याच तऱ्हेनें स्टेशनवर माणसांचा पूर लोटला होता. लोक हर्षवेडे होऊन गेले होते.

पंजाबचे पुष्कळसे पुढारी तुरुंगांत असल्यामुळें मुख्य पुढाऱ्यांची जागा पंडित मालवीयजी, पंडित मोतीलालजी व स्व. स्वामी श्रद्धानंदजी यांनीं घेतली होती. हे पुढारी व इतर स्थानिक पुढारी यांनीं मला थोडक्याच अवधींत आपलेंसें करून सोडलें. मला कोठेंहि परकेंसें वाटलेंच नाहीं.

हंटर कमिटीपुढें साक्षी न देण्याचा ठराव आम्हीं सर्वांनीं एकमतानें केला. आणि लोकपक्षातर्फें, म्हणजेच राष्ट्रीय सभेतर्फें, एक कमिटी नेमणें जरूर आहे असा विचार झाला. पंडित मालवीयजींनीं ही कमिटी नेमली. या कमिटीची व्यवस्था स्वाभाविकपणें माझ्या माथीं येऊन पडली आणि

अधिकांत अधिक गांवांची चौकशी माझ्याच वांट्याला असल्यामुळें पंजाब व पंजाबची खेडींपाडीं पाहाण्याचा अलभ्य लाभ मला मिळाला.

लोकांवर झालेल्या जुलुमाची चौकशी करतां करतां जसजसा मी खोलांत शिरत गेलों, तसतसें सरकारची अराजकता, अंमलदारांची नादिरशाही व अरेरावी यासंबंधींच्या एकेक गोष्टी ऐकून मला आश्चर्य वाटलें, व दुःखहि झालें. पंजाबसारखा मुलूख, कीं जेथून सरकारला अधिकांत अधिक शिपाई मिळतात, तेथील लोकांनीं एवढा सर्व जुलूम सहन करावा ही गोष्ट मला त्या वेळींहि आश्चर्यकारक वाटली व अजूनहि वाटते.

या कमिटीचा रिपोर्ट लिहून काढण्याचें कामहि माझ्यावरच सोंपविण्यांत आलें. या रिपोर्टाच्या बाबतींत मी एवढें सांगूं शकतों, कीं त्यांत एकाहि ठिकाणीं समजूनउमजून अतिशयोक्ति केलेली नाहीं. या रिपोर्टांतील एकहि विधान माझ्या माहितीप्रमाणें आजपर्यंत खोटें ठरलेलें नाहीं.

१२९

खिलाफतीच्या बदल्यांत गोरक्षण ?

राष्ट्रीय सभेसर्फे पंजाबांतील डायरशाहीची चौकशी चालली होती. या सुमारालाच माझ्या हातीं एक जाहीर निमंत्रण आलें. खिलाफतीसंबंधीं नवीन उपस्थित झालेल्या परिस्थितीचा विचार करण्यासाठीं व युद्धसमाप्ती-निमित्त व्हावयाच्या उत्सवामध्यें भाग व्यावा किंवा नाहीं याचा निर्णय करण्यासाठीं दिल्लीमध्यें हिंदु–मुसलमानांची एक सभा व्हावयाची होती, तिचें तें निमंत्रण होतें. ही सभा नोव्हेंबर महिन्यामध्यें होती.

सभेला मी हजर राहिलों. खिलाफतीचा आणि गोरक्षणाचा असे दोन प्रश्न सभेपुढें होते. माझें म्हणणें एवढेंच होतें कीं, दोन्ही प्रश्नांचा विचार त्या त्या वस्तूच्या गुणदोषानुसार स्वतंत्रपणें व्हावा. खिलाफतीच्या प्रश्नामध्यें सरकारकडून जर खरोखरच अन्याय घडत असेल, तर मुसलमानांना पाठिंबा देणें हिंदूंचें कर्तव्य आहे; त्यांनीं त्याच्याबरोबर गोरक्षण जोडून देऊं नये.

शेजारधर्म म्हणून किंवा आपण एकाच भूमीचीं लेकरें म्हणून, आणि हिंदूंच्या भावनांना मान देण्यासाठीं त्यांनीं स्वतंत्रपणें गोवध बंद केला तर तें चांगलें दिसेल. तसें करणें त्यांचें कर्तव्यहि आहे. परंतु तो स्वतंत्र प्रश्न आहे. अशा तऱ्हेनें दोन्ही प्रश्नांचा विचार पृथक् झाला पाहिजे, व म्हणून सभेमध्यें फक्त खिलाफतीच्या प्रश्नाची चर्चा व्हावी असा मीं माझा युक्तिवाद मांडला. सभेला तो योग्य वाटला. गोरक्षणाचा प्रश्न चर्चेला निवाला नाहीं. पण मौलाना अब्दुल बारी यांनीं सांगून टाकलें कीं, " हिंदूंची खिलाफतीला मदत होवो कीं न होवो, आपण एका मुलखांतील असल्यामुळें मुसलमानांनीं हिंदूंच्या समाधानार्थ गोवध बंद केला पाहिजे. " एके वेळीं असें दिसूं लागलें होतें, कीं खरोखरच मुसलमान गोवध बंद करतील.

अनेक ठरावांपैकीं एक असा होता, कीं हिंदु-मुसलमान सर्वांनीं स्वदेशी व्रताचें पालन करावें, व त्यासाठीं परदेशी कापडाचा बहिष्कार करावा. मौलाना हसरतसाहेबांना हा ठराव मान्य होण्यासारखा नव्हता. त्यांनीं यच्चयावत् ब्रिटिश मालावर शक्यतोंपर्यंत बहिष्कार घालावा असें सुचविलें. मीं एकंदर ब्रिटिश मालाचा बहिष्कार कसा अशक्य आहे व अयोग्यहि आहे यासंबंधींचा माझा युक्तिवाद मांडला; मीं आपल्या अहिंसावृत्तीचेंहि प्रतिपादन केलें. मी मौलानांचें भाषण ऐकत होतों. विदेशी वस्त्रबहिष्कारा-पलीकडे कांहीं तरी अधिक व नवीन असें दाखवून देणें जरूर आहे असें मला वाटलें. मौलाना भाषण करीत असतांनाच मला एकसारखें वाटत होतें, कीं ज्या सरकारशीं ते हरतऱ्हेनें सहकार्य करीत आहेत, त्या सरकारचा विरोध करण्याच्या बाता व्यर्थ आहेत. तरवारीनें विरोध करावयाचा नाहीं, त्या अर्थीं सहकार्य न करणें हाच खरा विरोध आहे, असें माझ्या मनानें घेतलें, व मीं ' नॉन्-को-ऑपरेशन् ' शब्दाचा प्रथम ह्या सभेंत उपयोग केला. मीं आपल्या भाषणांत त्याच्या समर्थनपर मुद्दे मांडले. त्या वेळीं या शब्दामध्यें काय काय येऊं शकतें त्याची जाणीव मला झाली नव्हती. त्यामुळें मी तपशिलांत शिरलों नाहीं. मीं एवढें सांगितलें कीं, " जर का तहाच्या अटी मुसलमान बंधूंच्या विरुद्ध गेल्या तर ते सरकारला मदत द्यावयाचें बंद करतील. खिलाफतीचा निकाल आपल्या विरुद्ध गेल्यास साहाय्य बंद करण्याचा आपल्याला हक्क आहे. "

कित्येक महिनेपर्यंत ते शब्द त्या सभेंतच गाडलेले राहिले. एका महिन्यानें अमृतसरची राष्ट्रीय सभा झाली. तेथें मीं सहकार्याच्या ठरावाला दुजोरा दिला. त्या वेळीं मला अशीच आशा वाटत होती कीं, हिंदु-मुसलमानांना असहकाराचा प्रसंगच येणार नाहीं.

• • •

१३०

अमृतसरची राष्ट्रीय सभा

आजपर्यंत राष्ट्रीय सभेमध्यें माझें काम हिंदीमध्यें छोटेसें भाषण करून वसाहतींतील हिंदी लोकांची गाऱ्हाणीं मांडणें व त्यांची तरफदारी करणें एवढें असे. अमृतसरलाहि मला यापलीकडे कांहीं करावें लागेल अशी माझी कल्पना नव्हती. पण माझ्या बाबतींत यापूर्वीहि अनेकवार घडलें त्याचप्रमाणें या वेळींहि माझ्यावर एकाएकीं जबाबदारी येऊन पडली.

बादशहांचें नवीन सुधारणांसंबंधींचें फर्मान प्रसिद्ध झालें, त्यानें माझें पूर्ण समाधान होण्यासारखें नव्हतें; इतरांनाहि कोणाला तें आवडलें नाहीं. परंतु सदरहू फर्मानामध्यें दिग्दर्शित केलेल्या सुधारणा सदोष असल्या तरी त्या स्वीकारण्यासारख्या आहेत, असें मला त्या वेळीं वाटत होतें. पण अनुभवी लोकमान्य, चित्तरंजन दास इत्यादि योद्धे डोकें हालवीत होते.

सुधारणांसंबंधींच्या ठरावामध्यें भाग घेणें माझें कर्तव्य आहे असें मला वाटूं लागलें. पंजाबसंबंधींच्या राष्ट्रीय सभेच्या रिपोर्टाची आंशिक जबाबदारी माझ्याकडे होतीच. माझें मत होतें कीं, सुधारणांचा स्वीकार करणारा ठराव होणें आवश्यक आहे. चित्तरंजन दास यांचें ठाम मत असें होतें, कीं सुधारणा अत्यंत असमाधानकारक व अपुऱ्या समजून त्या झिडकारून दिल्या पाहिजेत.

कसलेल्या सर्वमान्य लोकनायकांमध्यें व माझ्यामध्यें मतभेद पडावा ही गोष्ट मला असह्य वाटली. उलटपक्षीं माझा अंतर्नाद स्पष्ट होता. मीं राष्ट्रीय सभेच्या बैठकींतून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला. पंडित मोतीलाल नेहरू व

मालवीयजी यांच्यापाशीं मीं बोलून दाखविलें कीं मला गैरहजर राहूं दिल्यानें सर्व गोष्टी साधतील. पण ही सूचना त्या दोन्ही वडील माणसांना पटली नाहीं. लाला हरकिसनलाल यांच्या कानांवर जातांच ते म्हणाले, " असें कधींच चालणार नाहीं. " त्यांनीं मतमोजणीची व्यवस्था संतोषकारक रीतीनें करून देण्याचें आपल्या अंगावर घेतलें.

अखेरीला मला कबूल व्हावें लागलें. मीं आपल्या ठरावाचा मसुदा तयार केला. मि. जिना व मालवीयजी दुजोरा देणारे होते. भाषणें झालीं. मला दिसत होतें, कीं सभेला मुळांत मतभेदच सहन होत नव्हते. पुढाऱ्यांतील मतभेदांमुळें त्यांना वाईट वाटत होतें.

भाषणें चालू असतांनाहि व्यासपीठावर मतभेद दूर करण्याचे प्रयत्न चालूच होते. शेवटीं तडजोड झाली. टाळ्यांच्या गडगडाटानें मंडप गाजून गेला; व लोकांच्या चेहऱ्यावर गंभीरता होती त्या जागीं समाधान झळकूं लागलें.

या समेटामुळें माझी जबाबदारी वाढली.

• • •

१३१
राष्ट्रीय सभेंत प्रवेश

अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेंत मला भाग घ्यावा लागला हा मी आपला राष्ट्रीय सभेंत प्रवेश म्हणत नाहीं. अमृतसरच्या अनुभवावरून मला दिसून आलें, कीं माझ्या अंगच्या एका गुणाचा उपयोग राष्ट्रीय सभेला होण्यासारखा आहे. पंजाब कमिटीचें काम पाहून लोकमान्य, मालवीयजी, मोतीलालजी, देशबंधु वगैरे खूष झाले असल्याचें माझ्या लक्षांत आलें होतें. म्हणूनच त्यांनीं मला आपल्या बैठकींना व वाटाघाटींना बोलाविलें. विषयनियामक कमिटीचें खरें काम असल्या बैठकींतच होत असे.

पुढील वर्षीं करावयाच्या दोन कामांबद्दल मला आवड होती. कारण कीं त्यांत मला गम्य होतें.

एक काम जालियांवाला बागेंतील कत्तलीचें स्मारक. त्यासाठीं पांच एक लाख रुपयांची रक्कम उभारावयाची होती. त्याच्या रक्षकांमध्यें (ट्रस्टी-मध्यें) माझें नांव होतें. या स्मारकासाठीं पैसे जमविण्याचा बोजा मुख्यतः माझ्यावरच पडणार, हें रक्षकाची पदवी स्वीकारतांनाच माझ्या लक्षांत आलें होतें. झालेंहि तसेंच. या स्मारकासाठीं मुंबईच्या उदार नागरिकांनीं पोटभर पैसा दिला.

माझी दुसरी शक्ति कारकुनाचें काम करण्याबाबतची होय. कोठें काय, किती थोड्या शब्दांत, अविनयरहित भाषेमध्यें लिहावें तें मला कळूं लागलें होतें, हें पुढाऱ्यांच्या ध्यानांत आलें होतें. राष्ट्रीय सभेची त्या वेळची जी घटना होती, तिच्यावर आतां राष्ट्रीय सभा चालूं शकणार नाहीं असें सर्वांना दिसत होतें. घटना तयार करण्याची जबाबदारी मीं अंगावर घेतली. मीं लोकमान्यांकडून व देशबंधूंकडून त्यांच्या विश्वासांतील दोन नांवें मागितलीं. लोकमान्यांनीं श्री. केळकरांचें व देशबंधूंनीं श्री. आय्. बी. सेनचें अशीं दोन नांवें दिलीं. ही घटना-समिति एकत्र अशी एक दिवसहि बसली नाहीं; तरीहि आम्हीं आमचें काम एकमतानें पार पाडलें. पत्रव्यवहारानेंच काम चालवून घेतलें. या घटनेबद्दल मला कांहींसा अभिमान वाटतो. ही जबाबदारी उचलल्यानें मीं महासभेमध्यें खरा प्रवेश केला अशी माझी समजूत आहे.

● ● ●

१३२
खादीचा जन्म

सन १९०८ सालापर्यंत मीं चरखा किंवा माग नजरेनें पाहिला असल्याचें मला स्मरत नाहीं; तरीहि 'हिंद स्वराज्या'मध्यें चरख्यानेंच हिंदुस्थानचें दारिद्र्य दूर होईल असें मीं विधान केलें. सन १९१५ सालीं दक्षिण आफ्रिकेहून स्वदेशीं आलों, तेव्हांहि चरखा पाहावयाला मिळालाच नव्हता. आश्रम स्थापला तेव्हां हातमाग वसविला. माग वसवितांनाहि मला खूप अडचणी आल्या. आम्ही सर्व कलमबहादर किंवा व्यापार करूं

जाणणारे एकत्र जमलों होतों. आमच्यापैकीं कारागीर असा कोणीच नव्हता; पण मगनलाल गांधी यांच्या हातामध्यें कारागिरी होतीच; यामुळें त्यांनीं विणकामाची कला पूर्णपणें समजून घेतली, व नवे विणकर एकामागून एक आश्रमामध्यें तयार झाले.

आम्हांला स्वतःचे कपडे स्वतः तयार करून वापरावयाचे होते. त्यासाठीं आतां गिरणींचे कपडे वापरण्याचें बंद केलें; आणि देशी गिरण्यांच्या सुताचें हातमागावर विणलेलें कापड वापरण्याचा आश्रमवासीयांनीं ठराव केला. देशी गिरण्यांच्या सुताचें हातानें विणलेलें कापड विणकराकडून वाटेल तेव्हां मिळूं शकेल अशी सोय नव्हती. मोठ्या मुष्किलीनें कांहीं विणकर आमच्या हातीं लागले. ते मोठी मेहेरबानी म्हणून देशी सुताचें कापड विणून देण्यास कबूल झाले.

आम्ही हातानें सूत कांतावयाला अधीर बनलों. हातानें सूत कांतूं लागेपर्यंत आमची पराधीनता राहणारच असें आम्हांला वाटलें. गिरण्यांचे एजंट बनण्यामध्यें आम्ही कांहीं देशसेवा करतों असें वाटलें नाहीं.

पण चरखाहि कोठें मिळेना किंवा चरखा चालविणाराहि कोणी भेटेना.

सन १९१७ सालीं भडोच शिक्षणपरिषदेंत मला महासाहसी विधवा बाई गंगाबेन या भेटल्या.

मीं माझी मनोव्यथा त्यांच्यापुढें मांडली. आणि दमयन्ती ज्याप्रमाणें नलाच्या मागून भटकत गेली त्याप्रमाणें चरख्याच्या शोधार्थ भ्रमण करण्याचें काम शिरावर घेऊन त्यांनीं माझा भार हलका केला.

गुजरातमध्यें खूप भटकल्यानंतर गायकवाडांच्या विजापूरमध्यें गंगाबेनना चरखा सांपडला. माझ्या हर्षाला सीमा राहिली नाहीं. भाई उमर सोभानी यांच्याशीं गोष्ट काढतां त्यांनीं आपल्या गिरणींतून पेळूंच्या नव्या पुऱ्या पाडण्याचें शिरावर घेतलें. मीं त्या नव्या गंगाबेनकडे पाठविल्या, व सूत इतक्या झपाट्यानें निघूं लागलें, कीं मला हात टेकावे लागले.

गिरणींचे पेळू घेऊन सूत कांतण्यांत मला मोठा दोष वाटला. पेळू बनविणाऱ्यांचा शोध करण्याची मीं गंगाबेनना सूचना केली. त्यांनीं हें काम आपल्या अंगावर घेतलें. पिंजारी शोधून काढला. मुलांना पेळू करावयाला

शिकविलें. गंगाबेननीं काम एकदम वाढविलें. विणकरांना आणून बसविलें व कांतलेलें सूत विणून घेण्यास सुरुवात केली. विजापूरची खादी प्रसिद्धि पावली.

आश्रमामध्येंहि चरखे सुरू होण्यास आतां वेळ लागला नाहीं.

मी संपूर्ण खादीधारी बनण्याला उतवळा झालों. माझें धोतर देशी गिरणीच्या कापडाचें होतें. मीं गंगाबेनना नोटीस दिली, कीं जर का एक महिन्याच्या आंत त्यांनीं मला ४५ इंच पन्ह्याचें खादीचें धोतर काढून दिलें नाहीं, तर मला जाड खादीचा पंचा लावून काम चालवावें लागेल. त्यांनीं महिन्याच्या आंत मला पन्नास इंची धोतरजोडा आणून दिला आणि माझें दारिद्र्य निवारलें.

● ● ●

१३३
एक संवाद

स्वदेशीच्या नांवानें चालणारी ही खादीची चळवळ सुरू झाली, तेव्हां गिरण्यांच्या मालकांकडून मला भरपूर टीकाहि ऐकावयाला मिळूं लागली. भाई उमर सोभानी यांनीं मला एका गिरणीमालकाकडे घेऊन जाण्याची आपली इच्छा दर्शविली. मला त्यांची सूचना पसंत पडली. आम्ही त्यांच्याकडे गेलों. त्यांनीं वंगभंगाच्या वेळीं स्वदेशी चळवळीचा गिरणीवाल्यांनीं फायदा घेतला व कापडाचे दर वाढविले याविषयीं बोलणें केलें. आणि ते म्हणाले, "हिंदुस्थानला हवा असणारा सर्व माल आम्ही उत्पन्न करूं शकतहि नाहीं; त्यामुळें स्वदेशीचा प्रश्न हा मुख्यतः पैदाशीचा प्रश्न आहे. आपण जरूरीइतकें कापड काढूं लागलों आणि कापडाच्या जातीमध्यें सुधारणा करूं शकलों म्हणजे परदेशी कापड यावयाचें थांबेल म्हणून माझा तुम्हांला असा सल्ला आहे, कीं तुम्ही आपली स्वदेशीची चळवळ चालवीत आहां, या तऱ्हेनें चालवूं नका, तर नवीन गिरण्या काढण्याकडे लक्ष द्या. आपल्याकडे स्वदेशी माल खपविण्याच्या चळवळीची जरूर नाहीं. जरूर आहे पैदाशीची."

"मग मी जर तेंच काम करीत असलों तर तुम्ही मला आशीर्वाद द्याल कीं नाहीं?" मीं म्हटलें.

"तें कसें काय ? तुम्ही जर गिरण्या काढण्याच्या प्रयत्नांत असाल तर तुम्हांला धन्यवाद दिले पाहिजेत."

"तें तर मी करीत नाहीं, पण मी चरखाप्रसाराच्या कार्यांत गुंतलों आहें."

"चरखाप्रसार तें काय ?"

मीं चरख्याची योजना समजावून सांगितली व पुढें म्हटलें,

"तुमचे विचार मला मान्य आहेत. मी गिरण्यांची एजन्सी करीत बसणें योग्य होणार नाहीं. मीं नवीन पैदाशीच्या कामीं व नवीन पैदाशीचें कापड खपवून काढण्याच्या कामींच गुंतून राहिलें पाहिजे. मला याच स्वरूपाची स्वदेशी पसंत आहे. कारण कीं तिच्यामार्फत हिंदुस्थानांतील भुकेनें मरणाऱ्या अर्धबेकार स्त्रियांना काम पुरवितां येईल. चरखाप्रसाराला किती यश येईल तें मला सांगतां येत नाहीं. सध्यां त्या कार्याचा कोठें आरंभ होत आहे. पण माझा त्यावर पूर्ण विश्वास आहे. कांहीं झालें तरी त्यापासून नुकसान तर नाहींच. हिंदुस्थानांत उत्पन्न होणाऱ्या कापडांत जेवढी भर या चरख्याच्या चळवळीनें पडेल, तेवढा फायदाच आहे. अर्थात् तुम्ही म्हणतां तसला दोष या चळवळीमध्यें नाहींच."

"अशा तऱ्हेनें तुम्ही चळवळ चालवीत असाल, तर मला कांहीं म्हणावयाचें नाहीं. या युगांत चरखा चालेल कीं नाहीं हा स्वतंत्र प्रश्न आहे. मी तर तुम्हांला यश चिंतितों."

• • •

१३४

असहकाराचा प्रवाह

खिलाफतीबाबत अल्लीबंधूंची जबरदस्त चळवळ चालूच होती. मौलाना अबदुल बारी इत्यादि उलेमांबरोबर माझी त्या बाबतींत खूप चर्चा झाली. मुसलमान लोक शान्ति, अहिंसा कोठपर्यंत पाळूं शकतील यांचेंहि विवेचन झालें; व शेवटीं नक्की झालें, कीं अमुक हद्दीपर्यंत धोरण म्हणून ती पाळण्यास

हरकत नाहीं, व एकवार अहिंसेची प्रतिज्ञा केल्यानंतर ती पाळण्यास ते बांधलेले आहेत. अखेरीला असहकाराचा ठराव खिलाफत परिषदेमध्यें मांडण्यांत आला व पुष्कळ चर्चा होऊन तो पसार झाला.

राष्ट्रीय महासमितीनें या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं राष्ट्रीय सभेचें खास अधिवेशन कलकत्त्यामध्यें १९२० च्या सप्टेंबर महिन्यांत भरविण्याचा ठराव केला.

माझ्या ठरावामध्यें खिलाफत व पंजाबच्या बाबतींतील अन्यायांबद्दलच असहकार करण्याचा उल्लेख होता. श्री. विजयराघवाचार्यांना त्याचें एवढेसें महत्त्व वाटलें नाहीं. ते म्हणाले, "असहकारच करावयाचा तर अमुक अन्यायासाठींच कां? स्वराज्याचा अभाव हा मोठ्यांत मोठा अन्याय आहे. त्यासाठींच असहकार केलेला शोभेल." मोतीलालजींच्या मनांतूनहि हा मुद्दा दाखल करावयाचा होता. मीं या सूचनेला लगेच संमति दिली, व स्वराज्याची मागणीहि ठरावांत नमूद केली. विस्तृत, गंभीर व कांहीं अंशीं तिखट अशी चर्चा होऊन असहकाराचा ठराव पसार झाला.

राष्ट्रीय सभेच्या खास बैठकींत झालेला असहकाराचा ठराव नागपूरला भरावयाच्या वार्षिक बैठकींत मंजूर व्हावयाचा होता. तेथेंहि शांतिमय असहकाराचा ठराव सर्वानुमतें पसार झाला.

याच बैठकींत राष्ट्रीय सभेच्या घटनेचा ठराव पसार करावयाचा होता. घटनेमध्यें विषयनियामक समितीनें एकच महत्त्वाचा फेरफार केला. प्रतिनिधींची संख्या मीं १५०० कल्पिली होती, त्याऐवजीं विषयनियामक समितीनें ती ६००० केली. माझ्या समजुतीप्रमाणें हा फेरफार अविचार-मूलक होता. पुष्कळ प्रतिनिधींकडून अधिक कार्य होतें किंवा लोकशाही अधिक स्पष्टपणें प्रस्थापित होते ही समजूत मला अगदीं चुकीची वाटते. लोकसत्ता चालावयाची तर त्यासाठीं जनतेमध्यें स्वातंत्र्यवृत्ति, स्वाभिमान व एकजूट हीं असलीं पाहिजेत. आणि चांगले व सच्चे प्रतिनिधिच निवडून देण्याबद्दलचा निर्धार पाहिजे.

याच अधिवेशनामध्यें हिंदु-मुसलमान-ऐक्याविषयीं, अस्पृश्यतेविषयीं व खादीविषयीं ठराव झाले. आणि तेव्हांपासून अस्पृश्यता दूर करण्याचें काम

राष्ट्रीय सभेच्या हिंदु सभासदांनीं अंगावर घेतलें आहे व खादीमार्फत राष्ट्रीय सभेनें हिंदुस्थानांतील हाडांच्या सांपळ्यांशीं संबंध जोडला आहे. खिलाफतीच्या निमित्तानें असहकार पुकारणें हाच राष्ट्रीय सभेचा हिंदु-मुस्लिम-ऐक्य साधण्याचा महान् प्रयत्न होता.

पूर्णाहुति

आतां हीं प्रकरणें बंद करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. वाचकांचा निरोप घेतांना माझ्या मनाला दुःख होत आहे. माझ्या प्रयोगांची मला स्वतःला फार किंमत वाटते. त्यांचें वर्णन मी यथार्थतः करूं शकलों आहें, कीं नाहीं मला माहीत नाहीं. यथार्थ वर्णन करण्याच्या कामीं मीं कसूर केलेली नाहीं. सत्य मीं जसें पाहिलें, ज्या मार्गानें पाहिलें तसें तें दर्शविण्याचा मीं सतत प्रयत्न केला आहे; आणि वाचकांपुढें त्याचें वर्णन करण्यापासूनहि माझ्या चित्ताचें समाधान झालें आहे. कारण, कीं त्या वर्णनापासून वाचकालाहि सत्य व अहिंसा यांबद्दल अधिक आस्था वाटूं लागेल, अशी मला आशा वाटत आहे.

सत्यापरता कोणी परमेश्वर असल्याचा मला अनुभव नाहीं. सत्यमय होण्यास अहिंसा हाच एक मार्ग आहे, हें या प्रकरणाच्या पानापानांतून उघड झालें नसेल तर हा माझा प्रयत्न व्यर्थ आहे, असें मी समजतों. माझा प्रयत्न फोल झाला तरी मूळ सिद्धान्त फोल नाहीं. माझी अहिंसा सच्ची असली तरी कच्ची आहे, अपूर्ण आहे. माझा सत्याचा साक्षात्कार म्हणजे हजारों सूर्य एकत्र केले तरीहि ज्या सत्यरूपी सूर्याची बरोबरी करूं शकणार नाहींत त्या सूर्याच्या एका किरणाच्या दर्शनासारखा आहे. त्याचें संपूर्ण दर्शन संपूर्ण अहिंसेखेरीज अशक्य आहे.

अशा सर्वव्यापी सत्यनारायणाच्या प्रत्यक्ष दर्शनासाठीं जीवमात्रावर आत्मवत् प्रेम करणें अत्यंत आवश्यक आहे; व तें करूं इच्छिणारा मनुष्य

जीवनाच्या कोणत्याहि विभागापासून अलिप्त राहूं शकत नाहीं. म्हणूनच सत्याच्या माझ्या उपासनेनें मला राजकारणामध्यें खेंचून आणलें आहे. धर्माचा राजकारणाशीं संबंध नाहीं म्हणणाऱ्याला धर्माचा अर्थ समजलेला नाहीं असें म्हणण्यास मला बिलकुल संकोच वाटत नाहीं; तसें म्हणण्यांत माझ्याकडून अविनयहि घडत नाहीं.

आत्मशुद्धीखेरीज जीवमात्रावरोबर ऐक्य साधतां येणार नाहीं. आत्मशुद्धीखेरीज अहिंसाधर्माचें पालन सर्वथैव अशक्य आहे. अशुद्धात्मा परमात्म्याचें दर्शन करूं शकत नाहीं. अर्थात् जीवनमार्गाच्या सर्वच विभागांमध्यें आत्मशुद्धीची आवश्यकता आहे. ही शुद्धि साध्य आहे; कारण व्यक्ति व समष्टि यांच्यामध्यें इतका निकट संबंध आहे, कीं एका व्यक्तीची शुद्धि ही अनेकांच्या शुद्धीच्या बरोबरीची ठरते आणि व्यक्तिगत प्रयत्न करण्याची शक्ति तर सत्यनारायणानें सर्वांनाच जन्मापासून दिलेली आहे.

पण हा शुद्धीचा मार्ग विकट आहे हें माझ्या क्षणोक्षणीं अनुभवास येत आहे. शुद्ध होणें म्हणजे मन-वचन-कायेनें निर्विकार होणें; रागद्वेषरहित होणें. या निर्विकारतेप्रत पोंचण्याचा मी प्रतिक्षणीं प्रयत्न करीत असूनहि मी तिच्यापर्यंत पोंचलेलों नाहीं. त्यामुळें लोकांनीं केलेली स्तुति मला फसवूं शकत नाहीं; ती स्तुति कित्येक वेळां तर मला अतिशय सलते. शस्त्रयुद्धानें सारें जग जिंकण्यापेक्षां मनाचे विकार जिंकणें मला अधिक कठिण वाटतें. हिंदुस्थानांत आल्यानंतरसुद्धां माझ्यामध्यें दडून राहिलेले विकार माझ्या उघडकीला आले आहेत. त्याची मला शरम वाटत आहे. पण मी प्रयत्न मात्र सोडीत नाहीं. सत्याचे प्रयोग करतांना मला रसाचे घुटके मिळाले आहेत, आजहि मिळत आहेत. पण मला माहीत आहे, कीं मला अजून विकट मार्ग कापावयाचा आहे. त्यासाठीं मला शून्यवत् बनलें पाहिजे. मनुष्य जोंपर्यंत आपण होऊन स्वतःला सर्वांच्या शेवटीं नेऊन बसवीत नाहीं, तोंपर्यंत त्याला सुटका नाहीं. अहिंसा ही नम्रतेची पराकाष्ठा होय; आणि या नम्रतेविना मुक्ति कधीं काळीं शक्य नाहीं, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. त्या नम्रतेची प्रार्थना करीत, त्या कामीं जगाच्या साहाय्याची याचना करीत सध्यां तरी हीं प्रकरणें बंद करतों.

IRBK-0105365

आमचीं कांहीं प्रकाशनें

(शिल्लक नसलेल्या पुस्तकांची किंमत दिलेली नाहीं.)

१ **सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा** (चतुर्थावृत्ति)
लेखक : म. गांधी ९—०—०

२ **संयम कीं स्वैराचार ?** (खंड १ ला) : म. गांधी

३ **हिंदु धर्माचीं मूलतत्त्वें व पुनर्घटना** (द्वितीयावृत्ति)
लेखक : डॉ. राधाकृष्णन् २-८—०

४ **उपनिषदांतील दहा गोष्टी** (चतुर्थावृत्ति)
लेखक : शंकरराव देव ०-१२-०

१ **पं. जवाहरलाल नेहरू** : आत्मचरित्र (द्वितीयावृत्ति) १२—८—०

२ **विश्राम** (षष्ठावृत्ति) साने गुरुजी १—४—०

३ **भारतीय संस्कृति** (पंचमावृत्ति) : साने गुरुजी ३—०—०

४ **आधुनिक भारत** (द्वितीयावृत्ति) : आचार्य जावडेकर १२—८—०

गांधीजींचें विविध दर्शन (द्वितीयावृत्ति)
संकलनकार : डॉ. राधाकृष्णन् २—८—०

जिवंत व्रतोत्सव (द्वितीयावृत्ति) काका कालेलकर ३-१२-०

प्रॉफेट-दर्शन (चतुर्थावृत्ति) महाकवि खलिल जिब्रान २—८—०

जीवन आणि साहित्य : आचार्य स. ज. भागवत २—८—०

गीता-दर्शन (चतुर्थावृत्ति) साने गुरुजी १—०—०

गौतम बुद्धासाठीं : शंकरराव देव ३—८ ०

गांधि-आश्रमांतील प्रवचनें : आचार्य जावडेकर १—०—०

स्वदेशी : म. गांधी २—४—०

चित्तें मानस : म. गांधी ४—०—०

श्यामची आई : म. गांधी साने गुरुजी ६—०—०

येशूची कथा : डॉ. हेन्री थॉमस-साने गुरुजी ८—०—०

इतिहासाचें ओझरतें दर्शन : खंड १ व २
लेखक : पं. जवाहरलाल नेहरू १५ —०

ग्रंथमाला : टिळक रोड, पुणें २